VHUGWALABI KHA MATAMBWA A VHO MILUBI A "MADOMBINI A NGOHO" NA "NDI MUṬODZI MUNI"

NGA

VHENGANI MUNYAI

MUSHUMO WO ṄETSHEDZWA SA TSHIPIḒA TSHA U SWIKELAṬHOḒEA DZA DIGIRI YA MASIṬASI YA TSHIVENḒA KHA SENTHARA YA M.E.R MATHIVHA YA NYAMBO DZA AFURIKA, VHUTSILA NA MVELELE (KHETHEKANYO YA TSHIVENḒA) KHA YUNIVESITHI YA VENḒA

NOMBORO YA MUTSHUDENI: 11625199

MUṬOLI: VHO S.A TSHITHUKHE

ṄWAHA: 2014

© University of Venda

MUANO

Nṋe, Vhengani Munyai, ndi khou ana uri Vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza "Madombini A Ngoho'' na ''Ndi Muṱodzi Muni" ndi mushumo we wa ṋetshedzwa nga nṋe u itela u fusha ṭhoḓea ya digirii ya Masiṱasi kha Yunivesithi ya Venḓa. Ndi dovha nda ana hafhu uri mushumo uyu ndi wanga na uri a u athu u vhuya wa ṋetshedzwa hu tshi itelwa u waniwa digirii ya masiṱasi kha Yunivesithi ifhio na ifhio.

Tsaino…Munyai V…… Ḓuvha 05-05-2015

……

MUNYAI V.

© University of Venda

Mushumo uyu ndi khou u kumedzela kha vhabebi vhanga Vho Titus Munyai na Vho Ḓora Nḓou Munyai vhe vha nthusa zwihulusa kha sia ḽa zwa masheleni vha sa fheli mbilu u swika ndi tshi vuledza mushumo uyu. Mudzimu kha vha shudufhadze vha lalame sa thavha ya Luonde. Ndi dovha nda kumedza mushumo uyu kha vhana vha khaladzi anga. Ndi ri Mudzimu kha vha shudufhadze vha aluwe vha dzhene kha nḓila ya makhadzi wavho ndi hone hu tshi ḓo vha na vhutshilo ha khwiṋe. Ndi ri ndi khou livhuwa thikhedzo yavho.

© University of Venda

Ndi tama u swikisa ndivhuwo dzanga kha vhathu vhe vha ita uri mushumo uyu u bvelelele.Tshivenḓa tshi ri a dzimana u ḽa malombe, mukosi a a phalalana. Ndi pfa zwo tea u livhisa dzindivhuwo dzanga kha mufhaṱusi wa mushumo wanga Vho S.A Tshithukhe vhe vha nṱuṱuwedza, u ṱola na u ntika vha sa neti musi ndi tshi khou lwa na mushumo hoyu. Mudzimu kha vha shudufhadze nga u sa fhela havho mbilu khathihi na u konḓelela kha mushumo uyu. Vho Tshithukhe kha vha pfe vho livhuwiwa, ndi vha tamela mashudu a sa fheli. Mudzimu a vha tonde.

Ndi tama hafhu u livhuwa Dokotela Vho N.C. Ṋetshisaulu vhe nga vhulenda havho vha shanduka khotsi anga vhukuma, vha ima na nṋe musi zwi tshi khou konḓa vhukuma musi ndi tshi khou ṱoḓa u bvela phanḓa na u ṅwalisa digirii hei ya masiṱasi zwi tshi khou konḓa lwa u konḓa. Vho dokotela a vha ntshileli. Mudzimu a vha tonde. Ndi khou livhuwa.

Ndi dovha hafhu nda livhuwa Vho S.L. Tshikota vhe nga vhuḓikumedzeli havho vha shela mulenzhe zwihulu na u nṱuṱuwedza u khunyeledza lwendo ulwu. Ndi ri khavho ndo ḓiṱukufhadza, a vha ntshileli.

Ndi dovha hafhu nda livhuwa khotsi anga Vho Titus Munyai na mme anga Vho Ḍorah Nḓou Munyai vhe vha ntika zwihulusa vha dovha vha vha na mbilu dza u konḓelela u nṱuvha musi ndo dzhena fhasi ndi tshi bveledza mushumo uyu.

Ndi dovha hafhu nda tama u livhuwa vhashumi vhoṱhe vha muhasho wa Ṭhalusamaipfi (TNLU). Mudzimu kha vha tonde a vha ite nga vhuthu.

Ndi dovha nda tama u livhuwa Vho M.L Tshikosi vhe vha ntikedza uri ndi sa nete nga u ṋekedza mihumbulo yo fhambanaho ye ya mphaṱa ya nthusa u bveledza mushumo uyu. Mudzimu a vha tonde kha zwoṱhe.

Kha zwoṱhe ndi livhuwa Mudzimu we a mpha maanḓa a si na vhukono musi ndi tshi bveledza mushumo uyu. Ndi a livhuwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This research is based on the analysis of protest with special reference to Milubi's two drama books ''Madombini A Ngoho'' and ''Ndi Muṱodzi muni''. Focus will be on the identification of causes as well as effects which lead to protest. Protest breeds conflict, misunderstandings and horrible killings. Protest drama is a drama in which the dominant motive is protest or is a literature wherein the writer protests against certain tendencies or practices by the government or any recognised authority.

In Tshivenda very little research has been done on protest drama, however, traces of protest are found in the poetry of R.F Ratshiṱanga (TsengelaTsiwana), N.A Milubi (Ipfi la Lurere) and few others. In the light of the above, this research is undertaken to fill a perceived gap in scholarship since very little research has been done on Venda protest drama. The issue being addressed in this study is the current prevalence of corruption in everyday life. There is abuse of power and positions, people are silent about this and there should be someone to stand up and challenge the situation. Therefore this study aims to explore and examine protest in ''Madombini A Ngoho'' and ''Ndi Muṱodzi Muni''

In Milubi's drama, ''Madombini A Ngoho'', protest is brought by Mr Khavhe's bad behaviour. Mr Khavhe works for the police as a secret agent. He goes around looking for people whom he can sell to his friends Mr Ḓithu and Mr Dada as for him to get paid. One of his culprits is Mr Fhedzi who is a man of God (pastor) but according to Khavhe, Fhedzi is an enemy to the government. He reports Fhedzi to the police, accusing him of plotting the downfall of the government. Khavhe advices Fhedzi to work for the state, to follow his evil deeds but Fhedzi was a True man of God who fought against the oppression of people. When Fhedzi refuses to sell his people to the police, Khavhe sells him to the police. They arrest him and beat him badly in a way that he ends up dying. After Fhedzi's death the community protested against Khavhe, dose him with petrol and burn him alive. In this drama protest is depicted.

© University of Venda

In Milubi's drama ''Ndi Muṱodzi Muni'' protest is seen at the very beginning of the book. Itani the protagonist is not satisfied by the way things are happening at the government offices, where bosses eat bread and butter while the nation is wretching. As a result Itani plans to go back to the University of Madevhula to further his B.A studies so that he could be able to get employment when he comes back. Surprisingly when Itani is back from the University, we saw him occupying a government post not because he qualifies for the post but because he was married to Arina whose uncle occupies a cabinet post. Itani, the protagonist starts to be involved in adultery, bribery, nepotism and discrimination. Women are employed to Itani's office as secretaries without qualifications but with the aid of thighs. Beautiful Selina, Maraga's wife, is one of the women whom Itani falls in love with and end up bearing children with her. As a result, Mr Maraga is in trouble of being posted to rural areas as far as Mamvuka far from his family so that Itani could enjoy practicing his love affair with Selina Maraga. When Maraga could not bear it, he becomes furious and cohabited with Mr Thanyani and Gwangwa. The three went to Itani's office where they found Itani and Selina busy making love. Mr Maraga decides to take the law into his hands. He chops Itani until his heart was satisfied. After Itani was dead he further went on to kill his friends in other offices, who were also oppressing people. Protest in these two dramas is depicted.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tsenguluso iyi yo ḓi tika kha u sengulusa vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza ‘‘Madombini A Ngoho’’ na ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’. Hu ḓo sedzeswa uri ndi tshini tshine tsha vhanga vhugwalabi musi ḓirama i tshi khou tambiwa. Vhugwalabi vhu ḓisa khuḓano, dziphambano na mabulayo. Ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama ine muhumbulo muhulwane wayo wa vha wa u gwalaba kana ndi liṅwalwa ḽine muṅwali a ḽi ṅwala a tshi khou gwalabela zwi si zwavhuḓi zwine zwa khou bvelela muvhusoni kana zwine zwa khou itwa nga vharangaphanḓa kha vhalanda vhavho.

Kha Tshivenḓa hu na mushumo muṱukuṱuku wo itiwaho nga ha ḓirama dza Vhugwalabi, fhedzi vhugwalabi vhu a wanala kha vhurendi ha Vho Ratshiṱanga R. F kha bugu yavho ya vhurendi ya (TsengelaTsiwana) na kha vhurendi ha Vho Milubi N. A. kha bugu yavho ya vhurendi ya (Ipfi Ḽa Lurere). Ngauri hu na zwiṱukuṱuku zwo itiwaho nga ha ḓirama ya vhugwalabi tsenguluso iyi i khou itiwa u itela uri i engedze maṅwalwa a u vhala. Tshine tsha khou ṱoḓa u bviselwa khagala kha tsenguluso iyi ndi vhuaḓa vhune ha khou itiwa nga vharangaphanḓa ngei mivhusoni vhutshiloni ha vhathu ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe. Hu na u sa shumiswa zwavhuḓi ha maanḓa na maimo nga vharangaphanḓa, vhathu vho fhumula kha zwoṱhe, ngauralo ho tea u vha na muthu ane a takutshedza a sasaladza nyimele iyi. Ngauralo, heyi tsedzuluso yo livhiswa kha tsenguluso ya ḓirama ya vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza ‘‘Madombini A Ngoho’’ na ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’.

Kha ḓirama ya ‘‘Madombini A Ngoho’’ vhugwalabi vhu khou ḓiswa nga Vho Khavhe vhane vha sa vhe na mikhwa. Vho Khavhe ndi tsevhi ya mapholisa lwa tshi dzumbeni. Vha shuma u ṱoḓa vhathu vhane vha vha maswina a muvhuso, vhane vha si tikedze ḽihoro ḽine ḽa khou tikedzwa nga vharangaphanḓa vhane vha vha Vho Ḓithu na Vho Dada. Swina ḽihulwane ḽa Vho Khavhe ndi Vho Fhedzi. Vho Fhedzi ndi muḓinḓa wa Mudzimu ane a lwa na u tsikeledzwa kana uri vhathu vha bve kha dzhogo ya vhupuli. Vho Fhedzi vha ima kha ngoho

© University of Venda

fhedzi. U ya nga Vho Khavhe, Vho Fhedzi ndi muthu ane a khou zwala pfiriri shangoni vhathu vho ḓi dzulela. Vho Khavhe vha vhudza mapholisa uri Vho Fhedzi ndi vhone vhane vha khou wisa muvhuso. Vho Khavhe vha vhudza Vho Fhedzi uri a vha litshe zwa u shumela Mudzimu vha shumele muvhuso une Vho Khavhe vha khou shumela wone wo ḓalaho vhumenemene. Musi Vho Fhedzi vha tshi hana Vho Khavhe vha vha ambelela mafhungo a u zwifha kha Vho Ḓithu na Vho Dada zwine zwa sia Vho Fhedzi vha tshi farwa vha kudzwa dzhele. Vha tambudzwa u swika vha tshi lovha. Nga murahu ha lufu lwa Vho Fhedzi lushaka lu gwalabela Vho Khavhe lwa vha vhulaha nga u vha shela phiṱirolo lwa fhedza nga u gwalabela na vhashumisani na Vho Khavhe lwa vha fhisela miḓi na ndaka dzavho. Kha ḓirama iyi vhugwalabi vhu khagala.

Kha ḓirama ya Vho Milubi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ vhugwalabi vhu vhonala henefha ḓirama i tshi thoma. Vho Itani vhane vha vha mutambi dendele a vha khou fushea nga zwine zwa khou bvelela muvhusoni hune vharangaphanḓa vha kukuṱa tshelede nga masaga ngeno lushaka lu tshi tou dobedza nḓuhu. Hezwi zwi ita uri Vho Itani vha vhuyelele tshikoloni Yunivesithi ya Madevhula u yo ṱhaphudza pfunzo dzavho dza B.A u itela uri musi vha tshi huma vha shume-vho muvhusoni, nahone vha ḓo shumela lushaka nga nḓila ine ya ḓo fusha lushaka. Zwi mangadzaho ndi zwa uri musi Vho Itani vho no vhuya ngei Yunivesithi ya Madevhula, ri wana vha tshi vho ṋewa ḽiposwo ḽihulwane ḽine ḽa thola na u pandela vha si na ndalukano dza mushumo wonoyo. Fhedzi, tshiitisi tshihulwane hu vha hu uri Vho Itani vho mala Vho Arina vhane malume avho ndi muhulwane ngei muvhusoni. Musi Vho Itani vha kha ḽiposwo ḽavho ri vhona vha tshi khou ḓidzhenisa kha vhupombwe na vhafumakadzi vha vhathu, tshanḓanguvhoni, tshiḓivhano na khethululo musi vhathu vha tshi ṱoḓa mushumo. Vhafumakadzi vha tholwa ofisini ya Vho Itani sa vhaṅwaleli, ngeno vha si na ndalaukano dza mushumo wonoyo. Vha thoma vha fhira nga kha vhudzekani navho. Vho Selina Maraga musadzi wa lunako, vha funana na Vho Itani vha fhedza vha tshi beba vhana navho. Hezwi zwi ita uri Vho Maraga munna wa Vho Selina vha ṱangane na thaidzo ya u sudzuluswa vha ya vha yo

© University of Venda

shumela mangonzhongonzhoni Mamvuka, ita uri Vho Itani vha sale vha tshi takala na Vho Selina hu si na tshi vha thithisaho. Musi Vho Maraga vho no neta nga u kandekanyelwa pfanelo dzavho, ri wana vha tshi dzhia mulayo vha u vhea zwaṋdani zwavho vha yo gwalabela Vho Itani. Musi vha tshi vha wana ofisini vha tshi khou ita vhuṱudzi na musadzi wavho Vho Selina, vha vha tshatshanyedza nga gwengo u swika vha tshi lovha. Musi Vho Itani vho lovha, Vho Maraga vha endela u dzhenela vhahulisei dziofisini vha vha tshatshanyedza nga gwengo. Vhugwalabi ḓiramani idzi mbili dza Vho Milubi vhu khagala.

© University of Venda

NDIMA YA U THOMA 1
1.1 MVULATSWINGA. 1
1.2 THAIDZO YA ṬHOḌISISO 2
1. 3 NDIVHO YA ṬHOḌISISO 4
1.4. NDEME YA ṬHOḌISISO 6
1.5. TSHIKOUPU TSHA ṬHOḌISISO 7
1.7.1. Ngona ya phuraimari 11
1.7.1.1 Mbudzisavhathu 12
1.7.1.2. Vhuḓi ha mbudzisavhathu 13
1.7.1.3. Vhukonḓi ha mbudzisavhathu 13
1.7.2 Ngona ya sekondari 14
1.7.3. Ngona ya tsenguluso 14
1.7.3.1. Vhuḓi ha ngona ya tsenguluso 15
1.7.3.2. Vhukonḓi ha ngona ya tsenguluso 15
1.7.4. Ngona ya sosioḽodzhikhaḽa 16
1.8. ṬHALUTSHEDZO YA MATHEMO 16
ḌIRAMA 16
TSHITEIDZHI 17
VHUGWALABI 17
ḌIRAMA YA VHUGWALABI 17
ḽIKHAULAMBILU 18
MAṄWALWA 18
VHATAMBI 18
DENDELE 19
MUPIKISI 19
MULUṬANYI 19
KHUḌANO 20
MUFHINDULANO 20
NYITO 21
MAKISIZIMU 21
FEMINIZIMU 21
SOSHAḽIZIMU 22
TSHIṬALULA (REISIZIMU) 22

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

TSHIḒIVHANO (NIPHOTHIZIMU) 23
VHUAḒA (KHORAPUSHENI) 23
TSHANḒANGUVHONI 23
KHETHULULO 24
TSIKELEDZO 24
NDIMA YA VHUVHILI 26
2.1. MVULATSWINGA 26
2.2. ḒRAMA YA VHUGWALABI 26
2.3. VHUGWALABI 28
2.3. TSHAKA DZA VHUGWALABI 33
2.3.1. Vhugwalabi ha vhashumi 33
2.3.2. Vhugwalabi ha matshudeni 36
2.3.3. Vhugwalabi ha muhumbulo 37
2.4. ḒIRAMA 37
2.5. MVALATSWINGA 40
NDIMA YA VHUṆA 71
4.1.VHUGWALABI ḒIRAMANI YA VHO MILUBI YA ‘‘NDI MUṬODZI MUNI’’ 71
NDIMA YA VHUṬANU 131
5. PHENDELO, MAWAṆWA NA THEMENDELO 131
5.1. Phendelo 131
5.2. Mawaṅwa 132
5.3.Themendelo 133
NDIMA YA VHURATHI 135
6. MVALATSWINGA 135
BUGUTSHUMISWA 139

© University of Venda

NDIMA YA U THOMA

1.1. MVULATSWINGA

Vhatevheli vha Thyiori ya Karl Marx vho vha vhathu vhe vha ḓo hanedzana vhukuma nga ha kuvhonele kwa zwithu nga vhatevheli vha khephithaḽizimu vhane vha tenda uri maanḓa a polotiki, mvelele na ikonomi zwi itisa uri vhane vha vha na maanḓa eneo vha vhe vhavhusi vhane vha pfiwa, na lupfumo lune vha ḓikuvhanganyela ndi vhenevho vha na maanḓa a u ḓikuvhanganyela. Vhatevheli vhane vha vha vha khephithaḽizimu vha tenda uri maṅwalwa na polotiki zwi nga si tsitselwe fhasi zwa vha kha tshiimo tshine zwa shumiswa u lwa na kuhumbulele kwavho.

Vhatevheli vha Karl Marx vhone vha tenda uri maṅwalwa kha shumiswe u lwa na u dzhiiwa ha lupfumo lwa ṋeiwa muthu muthihi. Lupfumo ndi lwa vhathu vhoṯhe vha dzulaho shangoni. Vhatevheli vha Karl Marx vha tenda uri maṅwalwa kha shumiswe u lwa na u tsikeledzwa ha vhathu vhoṯhe, hu nga vha siani ḽa polotiki, mishumoni, (vhathu kha vha tendelwe u amba vho vhofholowa), hu nga vha siani ḽa ikonomi, vhathu kha vha wane mishumo hu si na khethululo na tshiḓivhano.

Hezwi zwoṯhe zwo mbo ḓisa nyimele ntswa ḽifhasini ine ya vha ya u gwalaba nga vhaṅwali. Maṅwalwa a vhatevheli vha Marx ho anda aḽa ane a gwalaba. Vhaṅwe vha vhaṅwali vha Vhavenḓa na vhone vho ḓo ṱuṱuwedzwa nga kudzhielwe kwa zwithu nga vhatevheli vha Karl Marx: vhenevha ndi Ratshiṱanga, R.F, Ratshiṱanga, T.F na Milubi, N.A vhe vha ṅwala vhurendi ha u gwalaba. Vho Milubi vha dovha vha vha muṅwali wa ḓirama dzi na vhugwalabi nga ngomu. Kha ḓirama yavho ya ‘‘Madombini A Ngoho’’, muṅwali vha khou gwalabela u tambudzwa ha vhathu vhane vha imela ngoho siani ḽa polotiki, sa Vho Fhedzi vhane vha vha mufunzi ane a imela uri vhathu kha vha vhofhololwe vha bve kha dzhogo ya vhupuli na u tsikeledzwa. Vho Milubi vha shumisa Vho Fhedzi sa mugwalabi muhulu ane a gwalabela ngoho, nahone ane a khou tshila kha shango ḽine ḽa khou vhuswa nga vhathu vhane vha vha na kuvhonele kwa zwithu ku tevhelaho mvelele ya vhukovhela. Mugwalabi uyu u fariwa lwa tshiṱuhu a tambudzwa u swika a tshi vhulawa hu tshi pfi u khou ambesa. Hezwi ndi zwine zwa hanedzwa nga vhatevheli vha thyiori ya makisizimu vhane vha ri muthu o bebwa o vhofholowa, u tea u tshila o vhofholowa a tshi tendelwa u amba zwine a funa.

Vhugwalabi ha Vho Milubi vhu dovha ha vhonala kha ḓirama yavho ya ‘Ndi Muṱodzi Muni’ hune vha shumisa mubvumbedzwa Vho Itani u gwalabela miholo miṱuku ine vhadededzi vha

© University of Venda

University of Venda

hola ngeno madendele ngei muvhusoni tshi[illegible] vha tshi tou kukuṱa nga masaga ngeno vhadededzi vha tshi sala vha tshi tou dobedza nḓuhu. Muṅwali vha dovha vha shumisa vhenevha Vho Itani u tsikeledza vhathu musi vho no vhuya ngei Yunivesithi ya Madevhula hune vhe ri vho no ṋeiwa ḽiposwo ḽihulwane ngei muvhusoni vha vho vha vhone mutsikeledzi muhulu. Kha ḓirama iyi Vho Itani vha imela u tsikeledzana ha vhathu siani ḽa ikonomi hu sa sedzwi uri muthu ndi munna kana ndi musadzi naa. Zwenezwi zwi lwiwa nazwo nga vhatevheli vha makisizimu.

Tsenguluso iyi yo ḓi tika nga ḓirama dza vhugwalabi dza Vho Milubi dzine dza vha, ''Madombini A Ngoho'' na ''Ndi Muṱodzi Muni''. Muṅwali a tshi ṅwala bugu yawe u vha a tshi khou vhona zwine riṋe sa vhavhali ra vha ri sa zwi vhoni. U vha a tshi khou ṱoḓa u tsivhudza vhathu uri zwine a khou zwi vhona shangoni, vhathu vha khou zwi vhona naa. Muṅwali a nga ṅwala bugu yawe a tshi khou gwalabela tshanḓanguvhoni, tshiṱalula, tshiḓivhano, vhupombwe, u tsikeledzwa ha vhafumakadzi siani ḽa zwa ikonomi, miṱani, khethululo na zwoṱhe zwine zwi si fare vhathu zwavhuḓi musi vho dzula shangoni. Ngauralo Vho Milubi vha khou zhamba ḓiramani hedzi mbili. Vha ri vhathu vha khou zwi vhona naa zwine zwa khou bvelela shangoni? Zwo ralo, ḓirama hedzi mbili dzo vhonala dzi dzone dzine dza vha na tsumbo yavhuḓi ya u bvisela khagala vhugwalabi.

1.2 THAIDZO YA ṰHOḒISISO

Hu sa athu ambiwa nga thaidzo ya tsenguluso zwi vha zwa ndeme uri ri thome u pfa uri tsenguluso ndi mini.

Welman (2005:2) a tshi ṱalutshedza nga ha tsenguluso u ri:

> Research is a process that involves obtaining scientific knowledge by means of various objective methods.

Izwi zwi tshi amba uri tsenguluso ndi nḓila ine ya katela u wana nḓivho nga u shumisa ngona dzo fhambanaho.

Babbie (2001:75) a tshi tikedza Welman u ri:

> Research is to search or investigate exhaustively or the collecting of information about a particular subject.

© University of Venda

University of Venda

Hezwi zwa ṱalusa u ri ṱhoḓisiso ndi nḓila ene munwe muṱoḓisisi a vha a tshi ṱoḓisisa mafhungo nga zwiṅwe zwithu.

Burns (1994:2) u vhona tsenguluso nga nḓila i tevhelaho:

> Is a systematic investigation to find answers to a problem.

Hezwi zwa mbo amba uri ṱhoḓisiso ndi u ṱoḓisisa phindulo ya thaidzo ya tsenguluso

Breakwell (1995:2) ene a tshi ṱalutshedza nga ha tsenguluso u ri:

> Research is done to find out what has happened, how it happened, and if possible, why it happened. He further indicates that some researchers use their research to describe in detail specific happenings without any attempt to use these as instances to illustrate or test some general underlying explanatory framework. Other researchers ignore theory because they do their research for purely practical reasons.They need to know what has happened in order to decide what they (or their clients) should do next.

Hezwi zwa mbo amba uri tsenguluso i itelwa u wana zwine zwa ḓo bvelela na uri zwo bvelela hani kana ndi ngani zwo bvelela. U dovha hafhu a sumbedza uri vhaṅwe vhasengulusi vha shumisa tsenguluso dzavho u ṱalutshedza nga vhuḓalo zwo bvelelaho ngeno vhaṅwe vhasengulusi vha sa ṱoḓi u ita thyiori ngauri vha vha vha tshi khou ṱoḓa u ḓivha uri ho itea mini u itela uri vha kone u ḓivha uri vha nga itani tshifhinga tshiḓaho.

Mouton (1996:35) ene u vhona tsenguluso nga nḓila i tevhelaho:

> Research is a process of investigation. An examination of a subject from different points of view. Research is a hunt for the truth. It includes any gathering of data, information and facts for the advancement of knowledge, reading a factual book of any sort is a kind of research. Surfing the internet or watching the news is also a type of research i.e.research is the way you educate yourself.

Hezwi zwi amba uri tsenguluso ndi nḓila ya u sengulusa zwithu kha masia o fhambanaho nahone ha vha hu tshi khou senguluswa ngoho i katelaho mafhungo maṅwe na maṅwe u itela u ṱanḓavhudza nḓivho nga u vhala dzibugu, u sedza mafhungo kha dziinthanethe kana u ṱalela mafhungo ndi luṅwe lushaka lwa ṱhoḓisiso. Zwi amba uri tsenguluso ndi nḓila ya u ḓifunza iwe muṋe.

© University of Venda

U ya nga David na Irene (1996:9) tsenguluso ( ) ṱalutshedzwa nga nḓila i tevhelaho:

Research has been called a journey of adventure.

Izwi zwi tshi amba uri tsenguluso i vhidzwa u pfi ndi lwendo lwa vhunyagisisi.

Tshe tsha nṱokonya uri ndi dzhene kha ṱhoḓisiso ya ḓirama ine ya vha na vhugwalabi nga ngomu ndi u ri, ḓirama ine ya vha na vhugwalabi i na thaidzo ine ya ṱoḓa u sedzuluswa nga vhuronwane. Thaidzo ine ya vha hone kha ḓirama ine ya vha na vhugwalabi musi i tshi khou tambiwa ndi ya u ṱoḓisisa uri ndi tshini tshi no itisa uri musi ḓirama iyi i tshi tambiwa hu vhe na u gwalabelana ha vhatambi na uri vhugwalabi uho vhu vhangwa ngani. Kha vhutshilo ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe vhathu vha tshila vha songo vhofholowa, siani ḽa zwa mishumo, miṱani, ikonomi, na kha masia oṱhe a vhutshilo. Avho vhane vha vha na maimo na maanḓa avhuḓi mishumoni, vha zwi shumisa u tambudza avho vha si na. Vhathu vho fhumula kha zwoṱhe hezwi zwi no khou bvelela kha vhutshilo ha vhathu, hu tea u vha na muthu ane a takuwa a zhamba uri vhathu vha kone u lwa vha vhofholowe kha dzhogo ya vhupuli.

Muṱoḓisisi u ṱoḓa u bvisela khagala uri, vhathu vhane vha vha vho vheiwa sa vharangaphanḓa vha a kona u ḓisa thaidzo kha avho vhane vha tshila navho, zwine zwa fhedza zwi tshi ḓisa mabulayo nga uri kanzhi vhathu vhane vha vha vho vheiwa sa vharangaphanḓa kha lushaka vha na vhuṱudzeṱudze vhune vha vhu itela vhaṅwe vhathu vhane vha vha nga fhasi havho nahone vha tshi shumisa maimo ane vha vha nao.

Ngauralo, muṱoḓisisi u ṱoḓa u bvisela khagala zwine zwa vhanga vhugwalabi ḓiramani na uri ndi tshini tshe tsha itisa uri vhaṅwali izwo kaleni vha sa ṅwale nga ha thaidzo dze vha vha vhe nadzo.

1. 3 NDIVHO YA ṰHOḒISISO

Ndivho khulwane malugana na ṱhoḓisiso iyi ndi u ṱoḓa u bvisela khagala vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza ‘‘Madombini A Ngoho’’ na ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’. Ṱhoḓisiso iyi i ḓo dovha ya bvisela khagala ndeme ya vhugwalabi ḓiramani kha u vhofholola lushaka. Iṅwe ndivho hafhu ya muṱoḓisisi ndi u ṱoḓa u bvisela khagala uri ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama-ḓe na u sumbedza-vho zwithu zwi vhangaho vhugwalabi vhukati ha vhatambi musi ḓirama i tshi khou tambiwa. Tshiṅwe tshithu tshihulwane ndi tsha u sumbedza uri vhugwalabi vhu na mushumo-ḓe ḓiramani dza Tshivenḓa.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

Tsenguluso iyi i khou itelwa uri hu vhe na zwine vhavhali vha guda kha vhutshilo ha ḓuvha na ḓuvha, sa musi u gwalaba hu hone ho andesaho fhano Afrika Tshipembe. Tsumbo, u gwalaba ha vhareili vha dzibisi vha tshi khou gwalabela miholo ya fhasisa ine vha ṋeiwa. Miṅwe migwalabo i ḓi wanala hafhu na dziyunivesithi hune matshudeni vha gwalabela nyimele i si yavhuḓi ya Yunivesithi. Ndi ngazwo muṱoḓisisi o dzhena kha mushumo wa u ita tsenguluso kha ḓirama dza Vho Milubi dza ''Madombini A Ngoho'' na ''Ndi Muṱodzi Muni''.

Ndivho ya ṱhoḓisiso yo khethekanyiwa ya bva zwipiḓa zwiraru. Mouton (2001:79) a tshi tikedza izwi u ri:

> Three of the most common and useful, purposes are exploration, description, and explanation. Although a given study can have more than one of these purposes and most do-examining them separately is useful because each has different implications for other aspects of research design.

Hezwi zwi amba uri ndivho yo khethekanyiwa ya bva zwipiḓa zwiraru zwa ndeme zwine zwa vha, u bveledza (exploration), ṱhalutshedzo (description) na muvhigo (explanation). Naho tsenguluso i tshi nga vha na ndivho dzi fhiraho nthihi, u sedzulusa iṅwe na iṅwe yadzo nga vhuronwane ndi zwa ndeme ngauri iṅwe na iṅwe i na mushumo wayo une ya u ita kha tsenguluso.

Zwipiḓa zwiraru zwa ndivho ndi zwi tevhelaho:

(i) U bveledza (Exploration)

Musengulusi afha u vha a tshi khou ita tsenguluso kha ṱhoḓisiso yawe nga maanḓa arali ṱhoho ya tsenguluso yawe i ntswa uri i ḓivhiwe nga vhathu. Mouton (2001:79) u tikedza izwi musi a tshi ri:

> This approach is typical when a researcher examines a new interest or when subject of study itself is relatively new.

Izwi zwi tshi amba uri hei ndivho i shumiswa musi musengulusi a tshi khou ita tsedzuluso kha ṱhoḓisiso ine ya vha ntswa. Garbers (1996:283) a tshi tikedza muhumbulo wa Mouton u ri:

© University of Venda

University of Venda

> Exploratory studies are focused on the exploration of a relatively unknown area. Aims may be to obtain new insights into the phenomenon.

Izwi zwa mbo amba uri ndi u bveledza ho livhiswaho kha u bveledza zwithu zwine zwi sa ḓivhiwe, tshivhangalelwa hu u ṱoda u wana zwithu zwiswa kha tsenguluso.

(ii) Ṱhalutshedzo (Description)

Afha musengulusi u vha a tshi khou ṱalutshedza kana u anetshela zwe a ita tsenguluso yawe ngazwo. Gray (2009:35) a tshi amba nga ha ndivho ya u tou ṱalutshedza u ri:

> Descriptive studies seek to draw a picture of a situation, person or event or show how things are related to each other.

Izwi zwi tshi amba uri musengulusi u vha a tshi khou ṱalutshedza zwo bvelelaho kana u sumbedza uri zwithu zwi na vhuḽedzani hani.

(iii) Muvhigo (Explanation)

Afha muṱoḓisisi u vha a tshi ṋea muvhigo wa tsenguluso yawe uri yo tshimbila hani na uri ndi ngani zwithu zwo itea nga nḓila yeneyo.

Musi musengulusi o sedza zwipiḓa izwi zwa ndivho u vhona zwi zwa ndeme uri a ambe nga hazwo nga vhuḓalo sa vhu nga ṱhoḓisiso yawe i tshi ḓo vha i ntswa, ya dovha ya ṱoḓa uri a ṱalutshedze vhathu nga ha ṱhoḓisiso yawe na u fha vhathu muvhigo wa tsenguluso yawe uri yo tshimbila hani.

1.4. NDEME YA ṰHOḒISISO

Ṱhoḓisiso iyi ndi ya ndeme sa izwi i tshi ḓo thusa Vhavenḓa uri vha ṱalifhele vharangaphanḓa kana avho vhane vha vha na maanḓa siani ḽa zwa polotiki.

Ṱhoḓisiso iyi ndi ya ndeme sa izwi hu na ṱhoḓisiso ṱhukhuṱhukhu yo itiwaho nga ha ḓirama dzi na vhugwalabi nga ngomu. Ṱhoḓisiso iyi i ḓo thusa vhavhali ya dovha ya engedza mańwalwa ane a ḓo thusa lushaka.

© University of Venda

Ndeme ya ṱhoḓisiso iyi ndi u vhofholola vhathu kha shango ḽa ṋamusi ḽi si na mbofholowo. Vhathu vho bebwa vho vhofholowa nga u ralo vha na ndugelo ya u tshila vho vhofholowa, vha amba vho vhofholowa sa izwi ri tshi wana mutambi dendele kha ḓirama ya ''Madombini A Ngoho'' ane a vha Vho Fhedzi vha tshi tambudzwa lwa tshiṱuhu vha fhedza nga u vhulawa hu tshi pfi vha khou ambesa. Hei ndi tsumbo ya uri shango ḽine ra khou tshila khaḽo a ḽi na mbofholowo, ngauralo ndi zwa ndeme uri ṱhoḓisiso iyi i itiwe uri i kone u vhofholola vhathu.

Ṱhoḓisiso iyi i dovha hafhu ya vha ya ndeme sa izwi i tshi ḓo bvisela khagala uri kha shango ḽine ra khou tshila khaḽo hu na vhaṅwe vhathu vho bvaho mvumbo vhane vha sa shone u ita vhuaḓa sa Vho Itani kha ḓirama ya ''Ndi Muṱodzi Muni'', vhane vha ri vha murangaphanḓa wa vhathu a na ḽiposwo ḽihulu ngei muvhusoni vha fhedza vha tshi fa lufu lune lwa shonisa na u tsitsa tshirunzi.

Ṱhoḓisiso iyi ndeme yayo ndi u ṱoḓa u bvisela khagala uri kha shango ḽine ra khou tshila khaḽo ndalukano na nḓivho zwine muthu a vha nazwo a zwi tsha shuma kha u ṱoḓa mushumo, hu shuma tshiḓivhano, tshanḓanguvhoni, vhupombwe na khethelulo. Zwoṱhe izwi zwi tea u fheliswa. Ṱhoḓisiso iyi i ḓo fhungudza vhuaḓa na tseḓa ya vharangaphanḓa vha shango ḽine ra khou tshila khaḽo hune vha ḓikuvhanganyela tshelede vhe vhoṱhe ngeno tshitshavha tshi tshi khou tambula.

Ndeme ya ṱhoḓisiso iyi iṅwe hafhu ndi ya uri vharangaphanḓa vha ḓo guda uri vhurangaphanḓa vhu tea u ṱhonifhiwa nga u vhu shumisa hune ha tea u shumiswa hone hu si u kandekanya pfanelo dza vhaṅwe ngavho.

1.5. TSHIKOUPU TSHA ṰHOḒISISO

Tshikoupu ndi vhungomu ha tsenguluso yoṱhe. Tshikoupu ndi tshone tshipiḓa tsha ndeme vhukuma vhunga hu hone tshidzikini kana mudzini wa tsenguluso, ndi hone kha ṱhanḓavhudzo ya mafhungo. Zwi amba uri hafha ndi hone hune ra wana zwipiḓa zwo fhambanaho zwine zwa ḓo ṱanganiwa nazwo kha tsenguluso yoṱhe.

Tsenguluso iyi yo ḓisendeka kha u sengulusa vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza ''Madombini A Ngoho'' na ''Ndi Muṱodzi Muni''. Yone-ha i ḓo ṱalutshedza nga vhuḓalo uri ḓirama ine ya vha na vhugwalabi tshivhangalelwa tshayo ndi mini kha lushaka. I vha i tshi khou ṱoḓa u gudisa lushaka mini? Muṱoḓisisi kha tsenguluso iyi u khou ṱoḓa u sumbedza lushaka uri vhathu vhane vha vha na vhuimo vhuhulwane kha mihasho kana zwiimiswa vha na zwithu zwine vha itela lushaka zwine zwa sa vhe zwavhuḓi, u fana na u shumisa

© University of Venda

tshiḓivhano musi hu tshi tholwa vhathu mishumo yavho, u fhana maimo mahulwane ngeno muthu a si na ndalukano dza mushumo wonoyo. Vhane vha sa vhe na vha vha ḓivhaho vha tsitselwa fhasi ha vhuimo vhune vha vha naho, nahone ha pfi a ho ngo vha fanela. Vhaṅwe vha dzhielwa na ndaka dzavho, vhafumakadzi vha farwa lwa tshiṱuhu, vha itwa zwa vhudzekani navho naho vha sa funi, vha fhuriwa vha fulufhedziswa uri vha ḓo fhiwa mishumo kana vha fhaṱelwa miḓi yavhuḓi. Vhaṅwe vhathu vha tshinnani vha vha na khombo ya uri vha nangelwa zwikolo zwa kule uri madendele a sale a tshi thutha miḓi yavho. Vhaṅwe vha a kandekanyelwa pfanelo dzavho vha tou nangelwa uri vha ite zwine vhane vha vha na maanḓa a no fhira avho vha fune zwone. Musengulusi hafhu u ṱoḓa u sumbedza lushaka uri muthu ane a vha wa ngoho u tea u lwela lushaka a ima kha ngoho fhedzi naho zwithu zwi tshi khou konḓa. Hezwi zwi vhonala henefha kha ḓirama ya ''Madombini A Ngoho'' hune Vho Fhedzi vha vhonala vho dziba kha ngoho ya ipfi ḽa Mudzimu naho Vho Ḓithu vha tshi vha sumbedza uri hu na vhaṅwe ngavho vhane zwa zwino vho pfuma nga u amba mazwifhi.

Musi hu tshi khou itwa tsenguluso hu ḓo senguluswa uri ndi tshini tshine tsha vhanga uri musi ḓirama idzi dzi tshi khou tambiwa ha vha na u gwalabelana nga vhatambi. Hu ḓo sedzeswa uri tshine tsha vhanga uri vhathu vho no neta nga u kandekanyelwa pfanelo dzavho shangoni vha takuwe vha dzhie mulayo vha u vhee zwanḓani zwavho, vha vhulahana, ndi mini?

Ṱhoḓisiso iyi yo vhumbwa nga ndima dza rathi dzine dza vha dzi tevhelaho:

Ndima ya u thoma, i ḓo angaredza mvulatswinga ine ya vhetshela khagala ḽikumedzwa ḽa ṱhoḓisiso, thaidzo ya ṱhoḓisiso, ndivho ya ṱhoḓisiso, tshikoupu, ndeme ya ṱhoḓisiso, ngona yo katelaho ngona ya phuraimari, ngona ya sekhondari, ngona ya tsenguluso, ngona ya sosioḽodzhikhaḽa, ṱhalutshedzo dza mathemo na mvalatswinga.

Ndima ya vhuvhili i ḓo angaredza mvulatswinga, u dalelwa ha maṅwalwa a elanaho na ḽikumedzwa, u fana na uri vhugwalabi ndi mini, ḓirama ya vhugwalabi ndi mini, tshaka dza vhugwalabi na uri ḓirama ndi mini. Hezwi zwoṱhe zwi ḓo itwa hu tshi shumiswa nḓivho na vhuṱali zwi bvaho kha vhaḓivhi vha maṅwalwa.

Ndima ya vhuraru i ḓo angaredza tsenguluso i ḓo itwa nga vhuronwane. Afha ndi hune musengulusi a ḓo thoma nga u ṅwala mvulatswinga, a dovha hafhu a sengulusa bugu ya ḓirama ya vhugwalabi ya Vho Milubi ya ''Madombini A Ngoho'' khathihi na u sumbedza zwivhangi zwa vhugwalabi vhukati ha vhatambi. Hu ḓo dovha hafhu ha sumbedzwa uri thyiori dza makisizimu na feminizimu dzi lwa hani na zwine zwa khou bvelela ḓiramani iyi.

© University of Venda

University of Venda

Kha ndima ya vhuṋa musengulusi u ḓo dovhela fhi nnwe tsenguluso kha bugu ya ḓirama ya Vho Milubi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ a tshi khou ḓi lavhelesa onoyu mudzi wa vhugwalabi.

Ndima ya vhuṱanu i ḓo katela phendelo, mawanwa na themendelo ya zwine zwi nga itiwa u shandukisa nyimele i re hone.

Ndima ya vhurathi i ḓo katela mvalatswinga kana maṅweledzo a tsenguluso yoṱhe. Yone i ḓo vha maṅweledzo a mushumo woṱhe nga vhuḓalo. Ha kona-ha u tevhela bugu dzo shumisiwaho u bveledza tsenguluso.

1.6. NGONA

Ndi zwa ndeme uri ndi sa athu u ṱalutshedza tshaka dza ngona u ya nga u fhambana hadzo ndi thome nga u sumbedza uri ngona ndi mini.

Ngona ndi zwishumiswa zwine zwa shumiswa nga muṱoḓisisi musi a tshi khou ita tsenguluso yawe.

Mouton (1996:36) a tshi ṱalutshedza nga ha ngona u ri:

> Research methods refer to the means required to execute a certain stage in the research process.

Izwi zwi tshi amba uri ngona ndi nḓila ine ya shumiswa kha tsenguluso u kuvhanganya mafhungo a tsenguluso yau.

Gray (2009:578) ene a tshi amba nga ha ngona u ri:

> Method is the systematic approach towards the collection of data so that information can be obtained.

Hezwi zwi amba uri ngona ndi nḓila ine ya shumiswa u kuvhanganya mafhungo u itela u wana mafhungo.

Gray u tikedzwa nga Chris (1996:225) musi a tshi ri:

> Research methodology focuses on the process and the kind of tools and procedures to be used.

Izwi zwi tshi amba uri ngona ndi nḓila ine musedzulusi kana musengulusi a i shumisa musi a tshi bveledza kana u kuvhanganya mafhungo. Zwi a ṱuṱuwedzwa nga thaidzo ine ya tea u

© University of Venda

tandululwa, ngeno mahumbulwa, dzangalelo n[illegible]yo zwi zwone zwine zwa langa-vho na ngona dzine dza ḓo shumiswa kha ṱhoḓisiso ya thaidzo.

Welman (2005: ix) a tshi amba nga ha ngona u ri:

> The main aim of research methodology is to explain the nature and process of research in order to enable readers to conduct their own research to find answers to their specific problems. This aim is achieved by providing practical guidelines, exercises, examples relating to all the relevant fields of study, and activities with case study.

Hezwi zwi amba uri ndivho khulwane ya ngona ya tsenguluso ndi u ṱalutshedza vhuvha na nḓila ya tsenguluso hu u itela uri vhavhali vha kone u ita-vho tsenguluso uri vha wane phindulo kha thaidzo dzavho. Ndivho iyi i wanala nga u ḓidzhenisa kha ṱhoḓisiso iwe muṋe, nḓowenḓowe na tsumbo dzine dza elana na ṱhoḓisiso ine ya khou itwa.

Leary (1991:2892) a tshi tikedza nga ha ngona u ri:

> The method section describes precisely how the study was conducted. A well written method allows readers to judge the adequacy of the procedures that were used and provides a context for them to interpret the findings. A complete description of the method is essential so that readers may assess what a study does not demonstrate. In addition, the method section allows other researchers to replicate the study if they wish, thus, method should describe, as concisely and clearly as possible, precisely how the study was conducted.

Izwi zwa mbo amba uri ngona i vha i tshi khou ṱalusa uri ṱhoḓisiso yo kuvhanganyiwa hani. Ngona yo ṅwaliwaho zwavhuḓi i ita uri vhavhali vha kone u dzhia tsheo uri nḓila dze dza tevhelelwa hu tshi itwa ṱhoḓisiso ndi dzone naa, na uri mawaṅwa e a wanala ndi one naa. Ngona i ita uri vhavhali vha sedzuluse uri ngudo yo balelwa ngafhi.

Tsenguluso iyi yo itwa hu tshi shumiswa ngona dzo fhambanaho u bveledza hoyu mushumo. Ngona idzi dzi ḓo ambwa nga hadzo nga vhuroṅwane. Ngona dza hone ndi dzi tevhelaho:

Ngona ya phuraimari, ngona ya sekondari, ngona ya tsenguluso na ngona ya sosioḽodzhikaḽa.

© University of Venda

1.7.1. Ngona ya phuraimari

Ngona ya phuraimari ndi yone tshidziki tsha mafhungo. Mafhungo o̓the ane a ḓo shumiswa kha thandela a vha o thoma kha ngona ya phuraimari. Kha ngona ya phuraimari ndi hune musengulusi a kona u kwamana na vhathu zwavhuḓi uri a kone u wana mafhungo a thandela yawe. Hafha musengulusi ndi hune a shanduka a vha muvhudzisi ane a ḓo vhudzisa mafhungo kha muvhudziswa a tshi khou ṱoḓa phindulo kana ṱhalutshedzo ine ya ḓo thusa musengulusi u swika kha mawaṅwa ane a fusha ṱhoḓea dza mafhungo ane a khou senguluswa. Zwenezwo zwi vha zwi zwa ndeme u ri vhathu vhane vha khou vhudziswa vha vhe vha na nḓivho na zwithu zwine muṱoḓisisi a vha a tshi khou ṱoḓa zwone. Nga u ralo ngona ya phuraimari ndi yone mathomo a ṱhoḓisiso. Cresswell (2006:222) ene u ri:

> Although you begin your research by examining secondary sources, your ultimate objective is to locate primary source.

Hezwi zwi amba uri naho musi muthu a tshi thoma ṱhoḓisiso nga u ṱola vhubvo ha sekondari, ndivho khulwane ndi ya u sumbedza vhubvo ha zwa u thoma kha phuraimari.

Nga ha iyi ngona Rannzwa (2010:17) musi o khoutha Behr (1980:25) u ri:

> A primary research method is a direct method of obtaining information in a face to face situation and select what he wants only which is relevant to his research only.

Izwi zwa mbo amba uri ngona ya phuraimari ndi nḓila ine muthu a wana mafhungo musi vhathu vho livhana zwifhaṱuwo. Muthu u nanga zwine zwa elana na ṱhoḓisiso yawe fhedzi.

Gash (1989:308) u ri mafhungo kha ngona ya phuraimari a wanala nga nḓila i tevhelaho:

> In this regard, information is retrieved directly from the original source such as eye witnesses.

Hezwi zwi sia hu tshi vha na lutendo lwa uri mafhungo kha ngona ya phuraimari a wanala a tshi kha ḓi vha mavhisivhisi kha vhenevho vhane vha vha na nḓivho ya tsenguluso ine ya khou itwa.

Ngona ya phuraimari i katela zwishumiswa zwa ṱhoḓisiso (research tools) zwine zwa shumiswa musi hu tshi khou itwa ṱhoḓisiso.

© University of Venda

1.7.1.1 Mbudzisavhathu

Mbudzisavhathu ndi tshishumiswa tshine tsha shumiswa nga muṱoḓisisi u kuvhanganywa mafhungo a ṱhoḓisiso yawe. Ndi nḓila ine ya shumiswa u wana mafhungo kha vhathu nga u tou vha vhudzisa u fhirisa u ita tsedzuluso. Mbudzisavhathu i ita tswikelelo kha zwine muthu a humbula maluvhini awe, ngauralo i ita uri zwi leluwe uri muṱoḓisisi a kone u vhona zwine vhavhudziswa vha ḓivha zwone nga ha ṱhoḓisiso yawe, zwine vhavhudziswaho vha takalela na zwine vha sa zwi takalele. Ngauralo, mbudzisavhathu ndi nyambedzano vhukati ha vhathu vhavhili, hune muṅwe a vha muvhudzisi ngeno muṅwe a muvhudziswa. Muvhudzisi u vha a tshi khou ṱoḓa phindulo kha muvhudziswa uri a kone u tandulula thaidzo ya thandela yawe. Leedy (1996:90) nga mbudzisavhathu u ri:

> Structured interviewing is a situation which an interviewer (researcher) and interviewee (respondent) talk face to face, asking and answering a series of pre-set questions.

Hezwi zwa amba uri mbudzisavhathu ndi nyimele ine muvhudzisi (muṱoḓisisi) na muvhudziswa (mufhinduli) vha vha na nyambedzano vho livhana zwifhaṱuwo, hu tshi vhudziswa na u fhinduliwa mbudziso.

Gray (2009:369) a tshi amba nga ha mbudzisavhathu u ri:

> An interview is a conversation between people in which one person has the role of researcher.

Mbudzisavhathu ndi nyambedzano vhukati ha vhathu vhavhili hune muthihi wa avha vhathu a vha a muṱoḓisisi.

Naho Leedy na Cresswell vha tshi vhona mbudzisavhathu i nyambedzano vhukati ha vhathu vhavhili, Fraenkel & Wallen (1996:23) vha na kuvhonele kwavho nga ha mbudzisavhathu. Vhone vha amba u ri:

> Structured interviewing can clarify any questions that are obscure, and the respondents can be asked to explain or elaborate on answers that are appealing.

Izwi zwi tshi amba uri mbudzisavhathu i tandulula mbudziso iṅwe na iṅwe naho i tshi khou konḓa nahone vhavhudziswa vha a humbelwa uri vha ṱalutshedze nga vhuḓalo phindulo dzine dza vha dzo ṉeiwa.

© University of Venda

1.7.1.2. Vhuḓi ha mbudzisavhathu

Vhuḓi ha mbudzisavhathu ndi uri ane a khou vhudziswa u fhindula nga nḓila yo teaho. Muvhudziswa u a kona u vhudzisa zwine a sa zwi pfesese kha muvhudzisi. Holcomb (1998:36) a tshi tikedza muhumbulo uyu u ri:

> Information is collected from the interviewee. The interviewee is free to volunteer information. The interviewee provides instant definite feedback.

Izwi zwe Holcomb a ṱalutshedza zwone zwi amba uri, mafhungo a wanala kha zwo vhudziswaho. Muvhudziswa u pfa o vhofholowa u ṋea mafhungo o teaho. Mbudzisavhathu i ṋea phindulo zwenezwo zwi tshee zwiṋu. Mafhungo a wanala a mbo ḓi ṅwalwa na zwenezwo a kha ḓi vha mavhisivhisi.

Vhuṅwe vhuḓi ha mbudzisavhathu ndi ha uri mbudzisavhathu i a tendela u dovholola mbudziso, i na ṱhuṱhuwedzo ya u shumisana fhethu huthihi nahone i dovha ya tendela muvhudzisi u khakhulula zwine muvhudziswa a tenda khazwo. Mbudzisavhathu ndi yavhuḓi sa izwi na vhaaluwa vha si na nḓivho ya u ṅwala na u vhala vha tshi kona u ṋea mihumbulo yavho nga zwo vhudziswaho, zwa ita uri ṱhoḓisiso i bvele phanḓa. Maongole (2004:09) u tikedza izwi a tshi ri:

> Interviews allow for more probing, encourage cooperation and allow the interviewer to make correct assessment of what the respondents really believes.

1.7.1.3. Vhukonḓi ha mbudzisavhathu

Zwine zwa konḓisa mbudzisavhathu ndi zwa uri vhathu vhane vha vhudzisa, kana vhaṱoḓosisi, vha vhonala sa vhathu vha songo ḓoweleaho u vhudzisa. Zwi ṱoḓa tshifhinga tshilapfu tsha u ṱoḓisisa na u ṱalukanya mafhungo ane a ṱoḓea. Vhavhudziswa a vha vhofholowi u amba na muthu ane vha sa mu ḓivhe nahone a vha koni u bveledza phindulo zwavhuḓi nga tshifhinga tshiṱukuṱuku. Zwiṅwe hafhu, mbudzisavhathu dzi a ḓura nahone dzi ṱoḓa tshifhinga tshilapfu sa izwi dzi tshi vhudziswa muthu nga muthihi nga muthihi.

© University of Venda

1.7.2 Ngona ya sekondari

Ngona ya sekondari ndi hune muṱoḓisisi a ḓo shumisa mańwalwa o no anḓadziwaho nga vhańwe vhańwali na a songo anḓadziwaho. Mafhungo manzhi e nda ńwala nga ha ḓirama ya vhugwalabi ndo a topola kha mańwalwa o fhambanaho ane a wanala ḽaiburari. Mańwalwa ayo a katela mabambiri o vhalwaho kha dzikhonifarentsi nga vhańwe vho makone vha luambo, dzidzhenaḽa, dziguranḓa, dziṱhalusamaipfi na dzidesithesheni na mańwe mańwalwa manzhi ane muṱoḓisisi a ḓo a wana ḽaiburari. Mafhungo mańwe ndo a wana kha atikili dzo vhofhekanywaho dza vha bugu.

Heaton (2004:10) ene a tshi amba nga ha ngona ya sekondari u ri:

> Secondary analysis is best known as a methodology for doing research using pre-existing statistical data.

Izwi zwa mbo amba uri ngona ya sekondari ndi ngona ine ya ita ṱhoḓisiso nga u shumiswa ha mafhungo o no wanalaho.

Barbano (2007:97) izwi u zwi tikedza musi a tshi ri:

> A secondary method is usually defined as a method that uses samples pre-analysed by another method for calibration.

Hezwi zwa amba uri ngona ya sekondari ndi ngona ine muthu a dzhia zwińwe zwithu zwo itiwaho nga muńwe muthu a zwi shumisa kha u ita tsedzuluso yawe. Nga ińwe nḓila ngona ya sekondari ndi ngona ine musi musedzulusi a tshi i shumisa a wana mafhungo kha mańwalwa o ńwalwaho nga vhańwe vhaṱoḓisisi kana kha dzibugu dzo ńwalwaho nga vhańwe.

Musi ho sedzwa izwi zwo ambiwaho nga vhańwali, hu vhonala uri ngona ya sekondari ndi zwithu zwine zwo no itiwa nga vhańwe vhathu, zwine muṱoḓisisi a dovha a zwi dzhia a zwi shumisa u kuvhanganya mafhungo a thandela yawe. Nga u ralo, ngona ya sekondari yo ṱandavhuwa. Hu na nḓila nnzhi dzine muṱoḓisisi a nga shumisa musi a tshi khou kuvhanganya mafhungo a ṱhodisiso yawe.

1.7.3. Ngona ya tsenguluso

Ngona ya tsenguluso ndi yone vhungomu ha tsenguluso. Ngona iyi ndo vhona i ya ndeme uri ndi i shumise sa izwi hu tshi ḓo vha hu tshi khou itwa tsenguluso nga ha vhugwalabi ḓiramani

© University of Venda

dza Vho Milubi dza ''Madombini A Ngoho'' na Vho Muṱodzi Muni''. Ngauralo, ngona ya tsenguluso i katela u senguluswa ha maṅwalwa, zwine zwa ḓo fhaṱa thandela iyi nga vhuḓalo. Shipley (1968:56) a tshi amba nga ngona ya tsenguluso u ri:

> A method which aims to reconstitute from the evidence of the original text of a work, and to present the evidence from the critical reader in such a way that he may determine at any particular point the kind of testimony upon which the text is based and the soundness of the editor's judgement of the testimony.

Izwi zwa mbo amba uri ndivho ya ngona ya tsenguluso ndi u wana ngoho ya mafhungo kha maṅwalwa one aṋe. Ngoho ine ya ṋetshedzwa vhavhali, vha i ṋetshedzwa nga nḓila ine ya fusha sa izwi zwine zwa ambiwa nga hazwo zwi tshi vha zwi tshi khou bva kha tsenguluso ya ḽiṅwalwa ḽeneḽo.

Haralambos & Hornborn (2004:922) vha vhona ngona ya tsenguluso nga nḓila i tevhelaho:

> This approach involves examining the linguistic devices within the document in order to show how texts can be influential in encouraging a particular interpretation. This approach, for example looks at how different words are linked together so that readers will interpret stories in a particular way.

U ya nga muhumbulo wa Haralambos & Hornborn, zwi amba uri, ngona ya tsenguluso i sengulusa uri maṅwalwa a na ṯhuṯhuwedzo nga nḓila-ḓe musi hu tshi khou itwa tsenguluso. Ngona iyi i ita uri tsedzuluso i kone u vhona uri maipfi o fhambanaho a na vhuḽedzani hani u itela uri vhavhali vha senguluse tshiṱori nga iṅwe nḓila.

1.7.3.1. Vhuḓi ha ngona ya tsenguluso

Maṅwalwa a dzula a hone, ngauralo zwo leluwa u shumisa ngona iyi sa izwi maṅwalwa a tshi nga ḓi senguluswa lunzhi lunzhi. Zwiṅwe hafhu, maṅwalwa a vha o dzula o no shandukiswa a vha maipfi, ngauralo zwo leluwa u a shumisa sa izwi hu sa ṱoḓei uri a ṅwalululwe hafhu.

1.7.3.2. Vhukonḓi ha ngona ya tsenguluso

Ngona ya tsenguluso yo ḓisendeka nga maanḓa kha maṅwalwa a vhaṅwe vhaṅwali, ngauralo zwo ṅwalwaho nga vhaṅwe vhaṅwali zwi a vha zwi si ngoho.

© University of Venda

Musi ho sedzwa zwoṱhe izwo zwo bulwa afho ... zwi mbo vhonala uri hei ngona ndi yone tshivhindi tsha mushumo woṱhe une wa ḓo senguluswa nga vhuḓalo kha tsenguluso iyi. Ngona iyi ndi ḓo i shumisa musi ndi tshi ita tsenguluso ya ḓirama dza Vho Milubi dza ''Madombini A Ngoho'' na 'Ndi Muṱodzi Muni'. Thandela iyi yo ḓisendeka kha ḓirama ya vhugwalabi. Sa tshipiḓa tsha ngona hei, ndo sedza nda vhona i ngoho uri ḓirama idzi dzi fusha u bveledza khagala u fusha ṱhoḓea dza u vha ḓirama dza vhugwalabi.

1.7.4. Ngona ya sosioḽodzhikhaḽa

Kha iyi ngona hu sedzwa nḓivho ine muthu a vha nayo ye a i shumisa kha u bveledza tsenguluso yawe. Afha ndi hune muṅwali a sumbedza u vha na zwine ene muṋe a tou dzula a tshi khou zwi ḓivha musi a sa athu u vhala maṅwalwa a vhaṅwe, i nga vha nḓivho ine a vha a nayo muhumbuloni wawe nga nṱhani ha tshenzhemo ine a vha nayo kana zwine ene muṋe a zwi ḓivha zwe a ṱangana nazwo vhutshiloni. Hezwi zwa amba uri hu na zwine a vha na nḓivho nazwo zwine zwi sa bve buguni.

1.8. ṬHALUTSHEDZO YA MATHEMO

Musi hu sa athu u dzheṅwa kha ṱhoḓisiso iyi, muṱoḓisisi o vhona zwi zwa ndeme u thoma nga u fha ṱhaluso ya maipfi kana mafurase ane a ḓo ṱanganiwa nao kha tsenguluso yoṱhe nga vhuḓalo. Maipfi ayo a ḓo ita uri tsenguluso i leluwe, vhavhali vha ṱavhanye u pfesesa zwi re ngomu ha tsenguluso. Maipfi ane a ḓo shumiswa kha thandela iyi a ḓo ṱalutshedzwa nga nḓila i tevhelaho:

ḌIRAMA

Ḓirama ndi lushaka lwa maṅwalwa lwo fhambanaho na maṅwe maṅwalwa a ḽithiritsha. Ḓirama ndi lushaka lwa maṅwalwa lwo ṅwalelwaho u tambiwa tshiteidzhini kana holoni ya u tambela matambwa hune vhatambi vha tamba tshipiḓa tshi tambiwaho nga vhabvumbedzwa nahone vha ita nyito na u bula mufhindulano wo tou ṅwaliwaho we vha tou rwelwa ngomani nahone vha tshi khou ṱaleliwa nga vhathu. Musi ho sedzwa izwi, hu vhonala uri ḓirama, uri i vhe ḓirama yo fhelelaho, i tea u vha na zwithu zwiṋa zwine zwa vha zwo vhofhekana, hune tshithu tshiṅwe tshi nga si kone u bviswa kha tshiṅwe ḓirama ya ḓi sala i ḓirama. Zwithu izwo ndi vhatambi, nyito mufhindulano na vhaṱaleli. Fowler (1973:370) a tshi amba nga ha ḓirama u ri:

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

University of Venda

> Drama is a composition and presentation of plays; set of events having the unity and progress of play and leading to catastrophe or consummation.

Ṱhaluso iyi nga ha ḓirama i amba uri ḓirama ndi matambwa a na zwiwo zwi na ndunzhendunzhe.

TSHITEIDZHI

Tshiteidzhini ndi fhethu hune vhatambi vha tambela hone ḓirama ngomu holoni musi vho ṱalelwa nga vhaṱaleli. Nyito vhukati ha vhatambi i vha i khagala, vhaṱaleli vha vha vha khou tou i vhona nga maṱo. Holman (1982:453) a tshi tikedza zwo ambiwaho nga ha tshiteidzhi u ri:

> A stage is the physical area, normally a raised platform on which theatrical performance take place.

Izwi zwa mbo amba uri tshiteidzhi ndi fhethu ho tou fhaṱelwaho ha ya nṱha hune kanzhi matambwa a tambelwa hone.

VHUGWALABI

Ndi nḓila ine vhathu vha sumbedza ngayo u sa fushea nga zwine zwa khou bvelela shangoni. Nga inwe nḓila u gwalaba ndi musi vhathu vho no neta nga zwithu zwi vha vhaisaho, vha takuwa vha ita ndifhedzo. Kizer (1983:3) u vhona vhugwalabi nga nḓila i tevhelaho:

> To protest is to verbalize a disatisfaction with the status quo

Hezwi zwa amba uri vhugwalabi ndi u amba zwine zwi sa fushe lushaka zwine zwa vha zwi tshi khou itwa nga muvhuso kana vhaṅwe vhathu.

ḒIRAMA YA VHUGWALABI

Ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama ine ya ri musi i tshi khou tambiwa ha vha na u sinyutshelana ha vhatambi, dzinndwa dzi shushaho na dzimpfu dza vhatambi dzine dza vha kha ḽitambwa nga nḓila ya u tou gwalabelana. Ḓirama iyi musi i tshi khou tambiwa i fhedza nga u gwalabelana ha vhatambi zwi tshi vhangiwa nga u sa vha na vhuḓifari havhuḓi ha avho vhane vha vha na maanḓa. Vhane vha vha na maanḓa vha a a shumisa u tsikeledza vhaṅwe, vha ḽa vha tshi fura ngeno tshitshavha tshi tshi khou tambula. Ḓirama ya vhugwalabi ndi iḽa

© University of Venda

ine vhatambi vhe ri vha tshi tamba, vha vha vha tshi ri u gwalaba, vha tshi edzisela zwine vhathu vha gwalabisa zwone kha vhutshilo ha vhukuma shangoni.

ḽIKHAULAMBILU

Ndi ḓirama ine ya vha na zwiwo zwa ndeme, nahone ya fhela nga u shuluwa ha malofha kana dzimpfu dzi shushaho. Ḓirama ya ḽikhaulambilu yo fhambana na dziṅwe ḓirama ngauri zwine zwa fhiriswa nga khayo zwi vha zwa ndeme vhukuma. Mulaedza u ne wa ḓiswa kha riṋe u ḓiswa nga nḓila i shushaho. Abrams (1993:212) a tshi amba nga ha lushaka ulwu lwa ḓirama u ri:

> The term is broadly applied to literary and especially to dramatic representations of serious and important actions which eventuate in a disastrous conclusion for the protagonist or chief character.

Hezwi zwa mbo amba uri ipfi iḽi ḽi shumiswa u amba maṅwalwa a ḓirama ane a vha na zwiwo zwi shushaho na nyito ya ndeme ine ya fhedza nga u fa ha mutambi ndedele lwa muya kana lwa ṋama.

MAṄWALWA

Maṅwalwa ndi zwipiḓa zwa zwithu zwo tou ṅwalwaho, hu nga vha dziatikili, matambwa, guranḓa, vhurendi na zwiṅwevho. Hornby (2005:863) u zwi ṱalutshedza nga nḓila hei:

> Literature is pieces of writing that are valued as works of art, especially novels, plays and poems

U ya nga Hornby maṅwalwa ndi zwipiḓa zwa zwithu zwo ṅwalwaho zwine zwa vhonala u mushumo wa u tou ḓiitela nga maanḓa nganea, matambwa na vhurendi.

VHATAMBI

Vhabvumbedzwa ndi vhathu khumbulelwa vhane muṅwali a vha shumisa u bveledza mulaedza kana mafhungo awe ḓiramani. Hilliard (2004:354) nga ha iḽi fhungo u amba u ri:

> Character is the prime mover of the action and determines plot and dialogue.

© University of Venda

Ro sedza zwine Hilliard a amba zwone, ri nga [illegible] vhatambi ndi vhone vha tshimbidzi vha nyito nahone ndi vhone vhane vha laula puloto na mufhindulano.

DENDELE

Uyu ndi ene mubvumbedzwa muhulwane. U shela mulenzhe lu vhonalaho kha bugu. Muṅwali u ri sumbedza ene musi bugu i tshi thoma u swika i tshi fhela. Zwiwo zwo̱the zwine zwa khou bvelela kha bugu ya ḓirama zwi mona mona nae kana mafhungo o̱the a kha tshi̱tori a ḓisendeka ngae. Thaidzo na khuḓano zwi vha zwo livha khae. Mubvumbedzwa dendele a shaea ḓiramani, ḓirama i nga si vhe ḓirama.

Hezwi Ramaliba (2006:126) u zwi tikedza nga nḓila hei:

> Uyu ndi ene muanewa muhulwane. Zwo̱the zwi iteaho zwi a mu kwama. Zwiwo zwo̱the zwi dzunguluwa nae.

MUPIKISI

Mupikisi ndi mubvumbedzwa ane a hanedzana na mihumbulo ya mubvumbedzwa muhulwane kana dendele. Nga iṅwe nḓila ha imi na mihumbulo ya dendele, u vhangela dendele thaidzo nga u mu konḓisela kha zwo̱the zwine a humbula ngauri u vha a tshi khou ṱoḓa vhuimo ha dendele. Morner (1997:10) a tshi ṱalutshedza zwine mupikisi a vha zwone u ri:

> The antagonist is usually the character in fiction or drama who stands in direct opposition to or in conflict with the central character. In some instances the antagonist may be a group of people, some force in nature, or some aspect of the central character's personality or psyche.

Hezwi zwa mbo amba uri mupikisi ndi mutambi ane a vha kha ḓirama ane nahone a ima na sia li̱ne li̱a lwa na mutambi dendele. Huṅwe mupikisi hu nga ḓi vha tshigwada tsha vhathu kana zwa mupo kana zwine ene mu̱ne dendele a vha zwone.

MULUṰANYI

Uyu ndi mubvumbedzwa ane a shuma u lu̱tanya. Hoyu ndi mubvumbedzwa ane a ya hune zwithu zwa naka hone fhedzi. Ndi muya wa murwelaho̱the, ha na vhuimo, arali zwa nakela

© University of Venda

dendele u ima na dendele. Hone zwa nakela mu[illegible]na na mupikisi. U takadza muṅwe nga u vhaisa muṅwe. Nga u sa vha na vhuimo hawe u luṱanya mutambi dendele na mupikisi.

Pretorius (1982:24) a tshi amba nga muanewa mupikisi u ri:

> The tritagonist is usually the character who stands between two extremes. He/ She acts as a kind of catalyst between the positive and the negative poles.

Hezwi zwi amba uri muluṱanyi ndi mutambi ane a ima na masia mavhili. Ene u vha tshithu tshine tsha vha kha sia ḽine ḽa vha ḽi tshi khou nakelwa kana ḽine ḽa khou vhifhelwa.

KHUḌANO

Ndi u fhambana ha mihumbulo mivhili i sa fani. Ndi u hanedzana ha vhabvumbedzwa nga mihumbulo i sa fani. Khuḓano ndi muhangarambo wa ḓirama. I tshimbidza mafhungo u bva mathomoni u swika ḓirama i tshi fhela. Khuḓano ndi yone tshivhindi tsha ḽitambwa. Arali hu sa vha na khuḓano, ḓirama i a rothola ya nga sa muroho wo ṱhaluwaho. Ngauralo, ri nga si ambe nga ha ḓirama ra sa ambe nga khuḓano. Downs (2007:14) a tshi amba nga ha khuḓano u ri:

> Conflict is the key to the movement of a story and is what qualifies a theatrical work as a 'play.'

Musi ro sedza zwi ambiwaho nga Downs, hu vhonala uri khuḓano ndi tshiteṅwa tsha ndeme, ndi yone yo hwalaho tshiṱori nahone u vha hone hayo hu mbo ita uri ḓirama i pfi ndi ḽitambwa.

MUFHINDULANO

Ndi tshiteṅwa tsha ndeme kha ḓirama. Mufhindulano u tea u pfala. Ndi wone une wa ri olela vhatambi kha ḓirama. Mufhindulano u thusa uri vhaṱaleleli vha kone u ḓivha mutambi dendele, mupikisi na muluṱanyi. Mufhindulano na nyito zwo vhofhekana. Ndi yone nḓila i yoṱhe ine muṅwali wa ḓirama a bveledza nyito yawe kha ḽitambwa. Gray (1984:2) a tshi amba nga ha mufhindulano u ri:

> Although the term 'dialogue' is commonly used to describe a verbal interchange between people, as in a conversation, in drama it is used as a blanket term to describe all the words that are spoken during a performance.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Zwine Gray a amba nga mufhindulano zwi amba uri naho ipfi mufhindulano ḽo ḓowelea u shumiswa u ṱalutshedza nyambedzano vhukati ha vhathu sa zwine ḽa shumiswa kha nyambedzano, kha ḓirama ndi ipfi ḽine ḽa katela maipfi oṱhe ane a ambiwa musi hu tshi khou tambiwa ḽitambwa.

NYITO

Zwine vhatambi vha ita zwi pfi ndi nyito (action). Nyito iyi ri a kona u i vhona nga maṱo. Vhatambi vha vha vha tshi khou bvisela khagala vhupfiwa ha muṅwali kana u bveledza zwithu nga u tevhekana. Hezwi zwi ita uri ndivho ya mafhungo kana ḓirama i bvele khagala kha vhaṱaleli.

Baldick (1967:116) nga ha nyito u ri:

> Action is the state or process of acting or doing.

Izwi zwa amba uri nyito ndi nḓila ya u ita nyito.

MAKISIZIMU

Thyiori iyi yo vha hone ho sedzwa sisiteme ya nzulele ya vhathu, polotiki na ikonomi ya Makisizimu. Makasizimu yo thomwa nga Karl Marx. Karl Marx uri zwoṱhe zwine zwa kwama polotiki na mavhusele, na vhushaka vhukati ha vhathu, zwi laulwa nga ikonomi. Thyiori iyi i ombedzela zwauri vhunga maṅwalwa a tshipiḓa tsha mvelele, zwi amba uri na one a bvisela khagala vhushaka ha ikonomi vhukati ha vhathu. Maṅwalwa a nga pfesesea zwavhuḓi arali muvhali a tshi ḓivha nzulele ya vhushaka vhukati ha vhathu. Muhumbulo muhulwane wo vha u wa uri maṅwalwa a fanela u thusa kha u bveledza phanḓa vhathu. Maṅwalwa ho ngo tea u sa ḓidzhenisa kha thambulo na vhushai ha vhathu.

Thyiori ya makisizimu yone yo ombedzela uri muṅwali sa tshipiḓa tsha lushaka, u fanela u dzhenelela kha zwa polotiki. Ndi ngazwo ho thoma maṅwalwa a ugwalaba.

FEMINIZIMU

Feminizimu ndi thyiori ye ya vha hone nge vhafumakadzi vha lwela mbofholowo yavho vhone vhaṋe. Thyiori iyi i ombedzela uri vhanna na vhafumakadzi vha tea u eḓana kha masia

© University of Venda

oṱhe a vhutshilo, i nga vha mishumoni, kha ikonomi, polotikini, vhurerelini, pfunzoni, na miṱani. Thyiori iyi i dovha ya ombedzela uri a hu na muthu ane a fanela u vha nṱha ha muṅwe. Brown (1998:933) a tshi tikedza muhumbulo uyo wo ambiwa afho nṱha u ri:

> Feminism is an advocacy of equality of the sexes and the establishment of the political, social and economic rights of women.

Izwi zwa amba uri feminizimu ndi u lwela uri hu vhe na u eḓana vhukati ha vhanna na vhafumakadzi siani ḽa polotiki, vhushaka vhukati ha vhathu na ikonomi.

Cameron (1992:4) a tshi amba nga ha feminizimu u ri:

> It is a movement for the fully humanity of women.

Hezwi zwi tshi amba uri feminizimu ndi u lwela uri vhafumakadzi na vhone vha vhoniwe sa vhathu vho fhelelaho.

SOSHAḼIZIMU

Ndi thyiori ine ya tenda kha uri vhathu vhoṱhe vho dzula shangoni vha a lingana nahone vha tea u vha na lupfumo kana vha tea u eḓana kha sia ḽa zwa polotiki. Zwoṱhe zwine zwa katela ikonomi ya shango zwi vha zwi tshi khou laulwa nga muvhuso.

TSHIṬALULA (REISIZIMU)

Vhathu vho dzula shangoni, hu na lushaka lune lwa pfi lu khwiṋe u fhira luṅwe siani ḽa zwa lukanda. Hezwi ndi zwone zwine zwa pfi ndi reisizimu. Tsumbo: lushaka lwa vhatshena lu vhonala lu lwone lushaka lu sa fani na dziṅwe tshaka. Hezwi zwo sia vhatshena vha tshi vhonala sa lushaka lune lwa vha na maanḓa a u vhusa dziṅwe tshaka dzoṱhe dza ḽifhasi. Rattasi (1992:169) a tshi ṭalutshedza nga ha resizimu u ri:

> It is the belief in the inherent superiority of one race over all others and thereby the right to dominance

Musi ho sedzwa ṱhaluso iyi zwi vhonala uri resizimu ndi u tenda uri hu na lushaka lune lwa vha khwiṋe u fhira dziṅwe tshaka, ngauralo lwa vha na maanḓa a u vhusa dziṅwe tshaka, Pampallis (1992:63) u vhona reisizimu i nḓila ya u vhona vhathu sa mashika zwi tshi vhangwa ngauri ndi vha tshaka dzo fhambanaho. Ene nga ha iḽi u ri:

© University of Venda

University of Venda

> Racism is to regard people as inferior simply because they are of a different race.

TSHIḒIVHANO (NIPHOTHIZIMU)

Ndi musi hu tshi shumiswa maanḓa nga vharangaphanḓa u thola vhathu mushumoni naho vha si na ndalukano dza mushumo, zwi tshi vhangwa ngauri muthu uyo u vha a na shaka ḽine ḽa vha mushumoni onoyo kana o mala mufumakadzi a na shaka henefho mushumoni hune ndalukano dza vha dzi sa tsha shumiswa, hu tshi shumiswa uri nnyi ndi shaka ḽa nnyi. Tsumbo yavhuḓi ri i wana kha ḓirama ya Vho Milubi ya ''Ndi Muṱodzi Muni'', hune Vho Itani mutambi dendele vha vha na ḽiposwo ḽihulu ḽine ḽa ita uri vha thole na u pandela vha si na ndalukano dza ḽiposwo iḽi ngauri vho vha vho mala Vho Arina vhane malume avho ndi muhulwane dziofisini dza muvhuso. Hezwi zwa mbo amba uri tshiḒivhano ndi musi muthu a tshi shumisa maanḓa ane a vha naho, hu nga vha dziofisini dza muvhuso, u thola vha muṱa wawe na mashaka awe zwine zwa sa tendelwe.

VHUAḒA (KHORAPUSHENI)

Vhuaḓa ndi musi muthu ane a vha murangaphanḓa a tshi ita zwithu zwine zwa shonisa i nga vha mushumoni, kerekeni, kha zwa polotiki na huṅwe-vho. Vhuaḓa nga maanḓa hu vha hone mishumoni hune vhathu vha shumisa tshiḒivhano, tshanḓanguvhoni na u eḓela tshihulwane na vhafumakadzi musi vha tshi khou ṱoḓa mushumo. Hezwi zwoṱhe zwi vha zwi tshi khou vhangwa nga vharangaphanḓa vho bvaho mvumbo vhane vha sa shone u ita vhuṱudzi musi vho dzula shangoni. Brown (1998:518) nga ha iḽi u ri:

> Corruption is a pervesion of a person's intergrity in the performance of official or public duty or work by bribery

Zwe Brown a amba zwi amba uri vhuaḓa ndi musi muthu ane a vha murangaphanḓa a tshi shumisa tshiḒivhano kana tshanḓanguvhoni u thola vhathu kha mushumo dziofisini.

TSHANḒANGUVHONI

Ndi musi hu tshi shumiswa tshelede, zwifuwo na mivhili u renga mushumo kha avho vhane vha vha na maimo kana u renga mushumo kha vhahulisei tshipikwa hu u ṱoḓa u wana maposwo avhuḓi mushumoni.

© University of Venda

Ndi musi vhathu vha sa khou farwa zwine zwa fana hu tshi vhonala hu na vhaṅwe vha re khwiṉe u fhira vhaṅwe. Hezwi zwi nga bvelela masiani manzhi, i nga vha mushumoni, siani ḽa zwa polotiki, miṱanganoni na kha zwoṯhe zwine zwa si fare muthu zwavhuḓi musi a tshi khou tshila shangoni. Haralambos and Hornborn (2004:185) vha tshi tikedza muhumbulo uyu wo bulwaho afho nṯha vha ri:

> Discrimination is an unfavourable treatment of all persons socially assigned to a particular category.

Hezwi zwa mbo amba uri khethululo ndi u sa farwa zwavhuḓi ha vhathu vhane vha vha vho pfi vha wela kha tshigwada tshikene

TSIKELEDZO

U tsikeledza ndi musi vhathu vha tshi khou kandekanyelwa pfanelo dzavho. Vhathu vha vha tshi khou shengedzwa kha masia oṯhe a vhutshilo hu nga vha mushumoni, miṱani, siani ḽa zwa polotiki, madzanganoni, siani ḽa zwa ikonomi. Vhathu vhane vha tsikeledzwa a vha tendelwi u bvisela vhupfiwa havho nnḓa nga avho vhane vha khou vha tsikeledza. Vha ita zwine zwa khou fuṅwa nga vhatsikeledzi.

Brown (1999:24) a tshi amba nga ha tsikeledzo u ri:

> When people are not free to do as they wish because others are in control of their lives, they are the victims of oppression. An oppressor can be anyone who makes somebody else's life miserable.

Hezwi zwi amba uri u tsikeledza ndi musi vhathu vha tshi khou tshila vha songo vhofholowa ngauri hu na vhaṅwe vhane vha khou laula vhutshilo havho kana vhane vha vha na maanḓa a u laula vhutshilo havho. Mutsikeledzi ndi muthu muṅwe na muṅwe ane a vhanga thaidzo kha vhutshilo ha muṅwe muthu.

© University of Venda

1.9. MVALATSWINGA

Ndima ya u thoma ndi yone tshivhindi tsha tsenguluso ngauri ndi yone ine ya ri sumbedza uri tsenguluso yoṱhe nga vhuḓalo i ḓo ṅwaliswa hani. Ndima iyi ndi ya ndeme sa izwi i tshi sumbedza zwiteṅwa zwoṱhe zwine zwa ḓo ambiwa nga hazwo kha tsenguluso. Ndima iyi sa izwi i ya ndeme ndi yone yo hwalaho thandela yoṱhe, yone yo angaredza zwi tevhelaho: Mvulatswinga, thaidzo ya ṱhoḓisiso, ndivho ya ṱhoḓisiso, ndeme ya ṱhoḓisiso, tshikoupu tsha ṱhoḓisiso, ngona ya ṱhoḓisiso na ṱhalutshedzo ya mathemo. Zwino, zwo vhonala zwi zwa ndeme u sumbedza ṱhalutshedzo ya ṱhoḓisiso nga vhuḓalo kha ndima i tevhelaho. Zwoṱhe izwo zwo bulwaho afho nṱha zwi bvukulula uri ndima ya u thoma ndi yone ṅwongo wa tsenguluso ngauri muṱoḓisisi u vha a tshi khou sumbedza zwiteṅwa zwoṱhe zwine ṱhoḓisiso yawe ya ḓo kanda khazwo u itela uri tsenguluso yawe i bvele phanḓa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDIMA YA VHUVHILI

2.1. MVULATSWINGA

Tsenguluso iyi yo ḓisendeka kha u sengulusa vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza ‘‘Madombini A Ngoho’’ na ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’. Ndi sa athu u dzhena kha thandela iyi nga vhuḓalo zwi vhonala zwi zwa ndeme uri ndi home nga u ṱalutshedza uri ḓirama ine ya vha na vhugwalabi ndi mini, vhugwalabi ndi mini, tshaka dza vhugwalabi dzine dza katela vhugwalabi ha vhashumi, u gwalaba ha matshudeni na vhugwalabi ha muhumbulo ndi mini na uri yone ḓirama ndi mini. Nḓivho ine ya ḓo wanala kha mahumbulwa o fhambanaho a bvaho kha maṅwalwa o fhambanaho i ḓo ita uri tsenguluso iyi i kone u bveledza zwe zwa lavhelelwa. Ṱhalutshedzo ya uri ḓirama ya vhugwalabi ndi mini nahone i na zwifhio, i nga nekedzwa nga nḓila i tevhelaho:

2.2. ḌRAMA YA VHUGWALABI

Ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama ine muṅwali a i ṅwala tshipikwa tshawe tshihulwane hu u ṱoḓa u khakhulula vhuaḓa vhune ha vha hone shangoni. Muṅwali a nga ṅwala ḓirama yawe a tshi ṱoḓa u kaidza vhuaḓa, tshanḓanguvhoni, vhupombwe, tshiṱalula, tshiḓivhano na khethululo zwine zwa vha hone muvhusoni kana mishumoni. Kha lushaka ulwu lwa maṅwalwa, muṅwali u shumisa maṅwalwa ane a vha a u gwalaba u shandula nyimele i si yavhuḓi.

Ḓirama ine ya vha na vhugwalabi nga ngomu hayo yo fhamabana na dziṅwe ḓirama ngauri yone i tshi tambiwa hu vha na u sinyutshelana ha vhatambi. Musi ḓirama iyi i tshi tambiwa hu vha na dzitsemano, dzinndwa na dzimpfu dzi songo ḓoweleaho kana u shuluwa ha malofha ho kalulaho. Zwiwo zwine zwa bvelela kha ḓirama ya vhugwalabi zwi a shusha zwa dovha zwa ṱungufhadza. Ḓirama yeneyi i fhela nga nḓila i songo ḓoweleaho nge mutambi dendele a vha a na vhuṱudzeṱudze vhune a vhu itela vhaṅwe ngae. Kanzhi ri nga wana hu na u lovha ha mutambi dendele, u rwana nga dzifeisi, u remana nga dzimbaḓo ha vhatambi kana u fhisiwa ha ndaka ya mutambi nga vhaṅwe vhatambi. Mafhungo manzhi mavhi kha ḓirama ya vhugwalabi a vha a tshi khou bvelela kha mutambi dendele kana kha vhana na mashaka awe lune zwa ḓo fheleledza zwo mu kwama.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda

Mutambi dendele, vhuṱungu vhune a ṱangana na ḽo ḓirama ya vhugwalabi, vhunzhi haho vhu bva kha u ḓihudza hune ha ita uri a fhedze a tshi khakha. Hezwi o no khakha, u dovha a vha na tshipimbi, tshikhuna na u sa pfa ngeletshedzo dza vhaṅwe. Musi mutambi a sa pfi, a sa ṱoḓi vhaṅwe ngae, a tshi vhulaha, a tshi tsikeledza, zwine zwa bvelela khae kanzhi ndi u vhaisala hawe lwa ṋamani na muyani, tshiṅwe tshifhinga a nga kha ḓi vhulahwa ha fhedza ha vhulahwa na avho vhe avha a tshi thusana navho u tsikeledza vhaṅwe ngae. Ḓirama ya vhugwalabi i ṱalutshedzwa nga vhaḓivhi vha ḓirama nga nḓila i tevhelaho:

Cohen-cruz (1998:285) a tshi ṱalutshedza nga ḓirama ya vhugwalabi u ri:

> Protest theatre disapprovingly depicts a situation of oppression, but does not go beyond that. It addresses itself to the oppressor, with the view of appealing to his or her conscience…

Hezwi zwi amba u ri ḓirama ya vhugwalabi i amba nga ha u tsikeledzwa ha vhathu yo zwi livhisa kha vhatsikeledzi.

Graan (2006:278) a tshi ṱalutshedza nga ha ḓirama ya vhugwalabi u ri:

> Protest theatre is a genre of theatre that manifests itself in many situation of political conflict and social oppression,…

Afha Graan u ṱalutshedza uri ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama ine ya ḓidzhenisa kha u tsikeledzwa ha vhathu siani ḽa zwa polotiki na nzulele.

Mufura Antonin Artaud (1896-1948) kha bugu ya Downs (2007:62) a tshi amba nga tshipikwa tsha ḽitambwa ḽa vhugwalabi u ri:

> The action of theatre, like that of plague, is beneficial, for impelling men to see themselves as they are, it causes the mask to fall, reveals the lie, the slackness, baseness, and hypocrisy of our world. In other words, this type of theatre isn't presented to entertain but rather to demand justice.

Hezwi zwi amba uri nyito ya ḓirama i a vhuedza, i ita uri vhathu vha sa ḓivhonele fhasi, i a bvisela khagala vhuvha, ya dovha ya bvisela khagala mazwifhi na u kundelelwa hune shango ḽa vha naho. Nga iṅwe nḓila, holwu lushaka lwa ḓirama a lu tambelwi u mvumvusa vhathu fhedzi, lu tambelwa u lwela ngoho.

Fanon (2001:123-133) a tshi amba nga ḓirama ya vhugwalabi u ri:

© University of Venda

University of Venda

> As a theatre of liberation it addresses issues from education, the workplace, the political arena and community issues.

Hezwi zwi ri sumbedza uri ḓirama ya vhugwalabi sa ḓirama ine ya vhofholola vhathu, i amba nga thaidzo dzoṱhe u thoma kha murafho wa pfunzo, mishumoni, kha zwa polotiki na nzulele ya vhathu.

Larry (2012:299) u mbo tikedza muhumbulo uyu musi a tshi ri:

> It is drama and theatre production created to give voice to injustice. It aids in giving visual and oral expression in assimilating negative feeling. It is aimed at evoking awareness of the issues in public or for all who are observing the performance.

Izwi zwi mbo amba uri ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama ine tshipikwa tshayo tshihulwane tsha vha u lwa na u tsikeledzwa ha vhathu. Tshipikwa tshayo tshiṅwe ndi u bonyolosa na u fhelisa nyofho vhathuni. Ndivho yayo hafhu ndi u fha vhathu mafulufulu a u vha na tshenzhemo ya zwithu zwine zwa khou itea kha vhutshilo havho. Ḓirama iyi i a ita uri vhoṱhe vhane vha i ṱalela musi i tshi khou tambiwa vha kone u vhona zwine zwa khou bvelela shangoni ḽavho zwine zwi si vhe zwavhuḓi.

Soyinka (1975:65) a tshi amba nga ha ḓirama ya vhugwalabi u ri:

> Drama would seem to be better bet as a medium for protest. Of its very nature it is a communal experience and has to do with a corporate rather than an individual response–it will move more people more quickly. This suggest that the theatre is perhaps the most revolutionary art form known to man.

Ḓirama i vhonala i yone ine i nga bvisela khagala vhugwalabi. Nga vhuvha hayo i na tshenzhemo nahone i kwama vhathu vhanzhi, ya dovha ya ṱuṱuwedza vhathu nga u ṱavhanya. Hezwi zwi amba uri ḓirama ndi yone maṅwalwa a vhugwalabi ane a ḓivhiwa nga vhathu.

Zwo vhonala uri ḓirama ya vhugwalabi ndi mini na uri vhaṅwali vha ri mini nga hayo. Ngauralo, zwo vhonala zwi zwa ndeme u dovha ha sumbedzwa hafhu uri vhugwalabi ndi mini.

2.3. VHUGWALABI

U gwalaba ndi musi vhathu vha tshi dzhia mulayo vha u isa zwanḓani zwavho vha ya vha yo lwa na avho vhane vha khou vha tsikeledza kana u vha kandekanyela pfanelo dzavho. Vhathu

© University of Venda

vha nga gwalabela tshumelo dzi si dzavhuḓi m[illegible]ndaka, vhuhosi, miholo ya fhasisa ine vha holelwa ngeno madendele ngei muvhusoni kana mishumoni vha tshi tou kukuṱa nga masaga, u tsikeledzwa siani ḽa polotiki, miṱani, kha madzangano, kerekeni na zwoṯhe zwi sa fari zwavhuḓi vhathu musi vho dzula shangoni. Vhugwalabi vhu ṱalutshedziwa nga vhaḓivhi vha maṅwalwa vho fhamabanaho nga nḓila i tevhelaho:

Roberts (2009:2-3) a tshi ṱalutshedza nga ha vhugwalabi u ri:

> An expression of objection, by words or by actions, to particular events, policies or situations. Protests can take many different forms, from individual statements to mass demonstrations. Protesters may organize a protest as a way of publicly making their opinions heard in an attempt to influence public opinion or government policy, or they may undertake direct action in an attempt to directly enact desired changes themselves.

Hezwi zwi amba uri vhugwalabi ndi nḓila ya u bvisela khagala vhupfiwa hau nga maipfi kana nga nyito hu u itela u thivhela tshiimo tshi re hone. Vhagwalabi vha nga ḓidzhenisa kha zwiimo zwo fhambanaho vha tshi shumisa tsumbedzo. Vhagwalabi hafhu vha nga gwalaba tshipikwa tshihulwane hu u ṱoḓa uri ṯhoḓea dzavho dzi pfiwe nga muvhuso kana vha ḓidzhenisa kha vhugwalabi vhone vhaṋe vha shandula nyimele i re hone nga tshetsho tshifhinga

Hartshore (1983:332) a tshi amba nga vhugwalabi u ri:

> Protest is a statement of strong disagreement.

Izwi zwi tshi amba uri vhugwalabi ndi tshitatamende tshine tshipikwa tshatsho ndi u hanedzana na zwine zwa khou bvelela.

Martin (1997:632) ene a tshi ṱalutshedza nga ha vhugwalabi u ri:

> To make or raise an objection, to speak out, take exception, complain, appeal, demonstrate.

Hezwi zwa amba uri u gwalaba ndi musi vhathu vha tshi amba zwililo zwavho, u gungula, u amba vhathu vho dinalea na u ita dzitsumbedzo.

Sykes (1992:828) ene a tshi amba nga vhugwalabi u ri:

> ...is a formal statement or action of dissent or disapproval, remonstrance for example demonstration of objection to official policy.

© University of Venda

University of Venda

Izwi zwa mbo amba uri vhugwalabi ndi tshidzamende tshine tsha vha tshi tshi khou hanedzana na zwine zwa khou bvelela kha tshetsho tshifhinga. Tsumbo: vhathu vha nga gwalabela mulayo wa muvhusoni une u si vha fare zwavhuḓi.

Wikipedia i ṱalutshedzo vhugwalabi nga nḓila i tevhelaho:

> Is an action where people come together and fight for their rights against the government or at jobs.' A protest song is a song which is associated with a movement for social change and hence part of the broader category of topical of songs (or songs connected to current events). It may be folk, classical, or commercial in genre.

U ya nga ha wikipedia vhugwalabi ndi musi vhathu vha tshi kuvhangana fhethu huthihi vha gwalabela pfanelo dzavho vho dzi livhisa muvhusoni kana mishumoni. I dovha ya isa phanḓa ya ri luimbo lwa u gwalaba ndi luimbo lune tshipikwa tshalwo ha vha hu u ṱoḓa u shandukisa nyimele i si yavhuḓi. Luimbo ulwu lu vha lu tshi khou sasaladza vharangaphanḓa kana vhaṅwe vhathu vhane vha khou tsikeledza vhaṅwe ngavho nga tshifhinga tshenetsho. Lu amba nga zwine zwa khou bvelela nga tshifhinga tshenetsho nga nḓila ya u kaidza. Tsumbo khulwane ri i wana ngei Zimbabwe hune muimbi muṅwe a imba a tshi khou sasaladza vharangaphanḓa kha zwiito zwi songo ḓaho zwine zwa phusukanya shango, a bvisa luimbo lwawe lune lwa pfi (NYIKA YA ITA MAMVEMVE) zwine zwa amba uri shango ḽo shanduka ḽo no vha mathatha.

Muṅwe muḓivhi wa sosiolodzhi ane a pfi Serge Denisoff (1966:581-589) u vhona nyimbo dza vhugwalabi mushumo wadzo hu u ṱuṱuwedza kana u ita uri vhathu vha lwele pfanelo dzavho.

Spooner (1991:378) a tshi amba nga ha vhugwalabi u ri:

> Is the act of making a strong public expression of disagreement and disapproval.

Izwi zwi tshi amba uri u gwalaba ndi u bvisela vhupfiwa hau, u sa tendelana na zwine zwa khou bvelela kana u hanedza.

Brown (1999:59) a tshi tikedza zwe zwa ambiwa nga Spooner (1999) nga ha vhugwalabi u ri:

> Protest is when we express our disagreement with or objection to a state of affairs, we are said to be protesting.

Hezwi zwi amba uri musi vhathu vha sa tendelani na zwine zwa khou ambiwa vha vha vha tshi khou gwalaba. Nga iṅwe nḓila vhugwalabi ndi musi vhathu vha tshi ṱoḓa u ri vhupfiwa

© University of Venda

University of Venda

> When people in the larger society are faced by a collective disturbance they test the incidents in a number of ways before deciding how to define it. They can call the incident protest…

Musi ho sedzwa ṱhaluso ya Turner ri wana uri vhugwalabi ndi musi vhathu kha vhupo vhuhulwane vha na thaidzo vha tshi khou lingedza u tandulula thaidzo iyi nga nḓila dzo fhambanaho, zwine zwa vhidzwa u pfi ndi u gwalaba.

Bristoll (1985:52) a tshi ṱalusa nga ha vhugwabi u ri:

> To protest is to expose and criticize departures from accepted patterns of governance amongst elite, and to perform and express utopian fantasies of peace and plenty.

Ṱhaluso iyi nga ha vhugwalabi i ita u ri zwi tendisee uri vhugwalabi ndi u ṱana na u sasaladza avho vho pfumaho na u lingedza uri vhathu vha eḓane kha masia oṱhe a vhutshilo.

U ya nga ha Durkheim (1960) vhugwalabi ndi:

> The satisfaction and exploration of wishes normally forbidden.

Vhugwalabi ndi u ḓifusha nga zwine na tama zwone fhedzi zwi nga nnḓa ha mulayo.

Musi Sayer (1999:218) na vhaṅwe vho sedza vhugwalabi vha ri:

> Protest is a performance.

Izwi zwa amba u ri vhugwalabi ndi nyito.

Johnson (2008:163) ene u vhona vhugwalabi nga nḓila i tevhelaho:

> A poor people conference.

Izwi zwi amba uri vhugwalabi ndi muṱangano wa vhathu vhane vha khou tambula.

Musi ho sedzwa ṱhaluso ya Johnson (2008) ri wana uri u kha ngoho musi a tshi ri vhugwalabi ndi muṱangano wa zwishai ngauri vhathu vhane vha shaya ndi vhathu vhane vha kandekanyelwa pfanelo dzavho kha masia oṱhe a vhutshilo, ngauralo vha a gwalaba uri vha ḓibvise kha u shaya na thambulo ya u tsikeledzwa.

Dalton (1988:67) u vhona mugwalabo u tshi ḓiswa nga thambulo ine vhathu vha vha khayo, ine ya vhangwa nga muvhuso. A tshi ṱalutshedza u ri:

© University of Venda

University of Venda
Empowering Rational Leadership

> Dissatisfied citizens are more willing to protest than those who are satisfied with the government's performance.

Hezwi zwa mbo amba uri vhathu vhane vha sa khou fushwa nga zwine muvhuso wa ita zwone kha vhadzulapo ndi vhone vhane vha gwalaba u fhira vhathu vhane vha fushea nga zwine muvhuso wa ita zwone khavho.

Gelles (1995:499) u ri u gwalaba hu a ṱuṱuwedza ha dovha ha bonyolosa vhathu kha zwine vha sa zwi vhone, ha ita uri vhathu vha kone u ḓi ambela, vha vhe na maanḓa a u ḓilwela. Hezwi u zwi tikedza a tshi ri:

> Protest movements mobilize people who either had not been aware of an issue or had not had the power or organization to make themselves heard.

Izwi zwi tshi amba uri mugwalabo ndi wa ndeme sa izwi u tshi bonyolosa vhathu maṱo kha zwine vha sa zwi vhone wa dovha wa vha fha maanḓa a u ḓilwela.

Zwo vhonala u ri vhugwalabi ndi musi vhathu vha sa tendelani na tsheo yo dzhiwaho nga tshenetsho tshifhinga, i nga vha tsheo kana mulayo wo tiwaho nga muvhuso kana nga muthu zwawe, tshipikwa tshihulwane hu u ṱoḓa u tsikeledza vhaṅwe kana u tambudza siani ḽa zwa ikonomi, polotiki na kha nzulele ya lushaka. Ngauralo ndi zwa ndeme u sumbedza tshaka dza vhugwalabi.

2.3. TSHAKA DZA VHUGWALABI

Tshaka dza vhugwalabi dzi nga ṱalutshedzwa nga nḓila i tevhelaho:

2.3.1. Vhugwalabi ha vhashumi

Holu ndi lushaka lwa vhugwalabi lune vhashumi vha vha vha tshi khou gwalaba musi vha mushumoni. Lushaka ulu lwa vhugwalabi lu mona mona lwo ḓi sendeka kha mafhungo a mushumoni. Vhashumi vha gwalabela zwithu zwinzhi zwi sa vha fari zwavhuḓi musi vha mushumoni. Vhashumi vha nga gwalabela u pandelwa ha vhashumi mushumoni vha si na mulandu, miholo ya fhasi, tshumelo dzi si dzavhuḓi dza mushumoni, u huvhala ha vhashumi vha mushumoni fhedzi muṋe wa khampani a sa badele vhashumi vho huvhalaho zwavhuḓi, u shuma ha vhashumi vha songo tsireledziwa, u shuma tshifhinga tsho kalulaho, mishumo ine ya vha ya dzikonṱiraka na u holelwa miholo i sa eḓani fhedzi vhashumi vha tshi shuma mishumo ine ya eḓana. Hezwi vhashumi vha a zwi gwalabela vha fhedza vha tshi ita

© University of Venda

madzangano ane a tsireledza pfanelo dzavho (Grogan, 2007:549) a tshi amba nga migwalabo ya vhashumi u ri:

> Workers frequently collectively refuse to work for reasons that do not fall under the statutory definition of strike. Stay aways were frequently occurrence under the apartheid government because black workers had no other effective way to address political demands.

Hezwi zwi amba u ri vhashumi vha a hana u shuma vha na tshipikwa. Nga tshifhinga tsha muvhuso wa apartheid u gwalaba ha vhashumi ho vha ho ḓala ngauri vho vha vha si na iṅwe ndila ine vha nga i shumisa u fhirisa zwililo zwavho siani ḽa zwa politiki.

Woolfrey (1996:220) na vhaṅwe vha tshi amba nga mugwalabo wa vhashumi vha ri:

> During the late 1980s and early 1990s nationally co-ordinated work stoopages, protesting against the governments political or socio economic policies, became a familiar feature on South Africa's industrial relation landscape, as the country's voteless working population sought to bring to bear on the government the full weight of its economic and industrial muscle.

Izwi zwi tshi amba uri nga miṅwaha ya 1980 na 1990 vhashumi vho gwalaba vha tshi gwalabela zwa polotiki na ikonomi ya fhano Afurika Tshipembe. Vhashumi vhoṱhe vha ḓiimisela u wisa ikonomi ya muvhuso.

Grogan ene u vhona mugwalabo wa vhashumi hu u hana u shuma ha vhashumi tshipikwa tshihulwane hu u ṱoḓa u fusha ṱoḓea dzavho siani ḽa ikonomi.

Nga ha iḽi fhungo Grogan (2006:372) u ri:

> Protest action is defined in section (213) as a partial or complete concerted refusal to work, or the retardation or obstruction of work, for the purpose of promoting or defending the socio economic interests of workers.

Tsumbo yavhuḓi ya migwalabo ya vhashumi ri i wana kha mugwalabo wa vhashumi vha Marikana une wa vha mugodi wa Platinum ngei Rustenberg we wa bvelela nga ṅwaha wa (2013). Vhashumi avha vho vha vha tshi khou gwalabela miholo miṱuku. Vho vha vha tshi khou ṱoḓa u holelwa R12 500. Vhashumi vho imisa tshumelo ya migodini vha dzula vha sa shumi. Musi vhashumi avha vhe vhukatini ha u gwalaba ri wana mapholisa a tshi fhedza a tshi dzhenelela kha mugwalabo uyu. Vhagwalabi avha ngauri vho vha vha tshi khou pfa vhuṱungu ha miholo miṱuku ine vha holelwa, vha vhulaha mapholisa mavhili. Nga murahu ha

© University of Venda

musi ho vhulahwa mapholisa mavhili, hu vha [illegible]yo o kalulaho ngauri mapholisa na vhone vha fhedza vha tshi dzhenwa nga mbiti vha thuntsha vha vhulaya vhashumi vhane vha paḓa mahumi mararu na vhaṋa (34). Kha mugwalabo uyu ri wana vho ramilayo vha vhashumi vha tshi khou lwela vhashumi. Vho dovha hafhu vha ita khumbelo kha muvhuso uri u kone u thusa vhashumi vhane vho ṱuweliwa nga miraḓo ya miṱa yavho nga mabulayo a mugwalabo uyu. Kha mugwalabo uyu wa vhashumi vha mugodini wa Marikana, ri wana miraḓo ya miṱa i tshi vhulaelwa vhathu vhavho vhe vha vha vha tshi vha ṱunḓela.

Inwe tsumbo hafhu ya vhugwalabi ha vhashumi ri i wana kha mugwalabo wa vhareili vha dzibisi dza Afrika Tshipembe nga onoyu ṅwaha wa (2013) nga ṅwedzi wa Fulwi. Vhashumi vhoṱhe vhane vha reila dzibisi shango loṱhe vhane vha vha fhasi ha dzangano ḽa SATAU, vho gwalaba vha tshi gwalabela miholo ya fhasi ine vha i holelwa ine ya vha R2500. Vhashumi vho gwalaba vha fhedza ṅwedzi vha sa reili dzibisi mushumo wo ima na ikonomi ya thoma u wa. Zwo dovha zwa kwama vhashumi vhanzhi ngauri huṅwe ha mivhundu a hu dzheni dzithekhisi hu dzhena dzibisi. Zwo vha na masiandoitwa a si avhuḓi kha tshitshavha. Tshitshavha kha vhupo ho raloho tsho fhelelwa nga mishumo nga u shaya zwiṋamelwa. Vhananyana vha mivhunduni eneyo vhe vha vha vha tshi dzhena zwikolo kule vha tshi shumisa dzibisi vho kundelwa u ya zwikoloni nga tshifhinga tshenetsho. Mugwalabo uyu wo shandukisa nyimele i si yavhuḓi ye ya vha i hone, vhareili vha dzibisi vha fhedza vha tshi vho hola zwigidi zwiṋa zwa dziranda na maḓana maṱanu (R4 500.)

Tsumbo iṅwe ya mugwalabo wa vhashumi vha tshi gwalabela miholo ya fhasisa na mbonalo dzi si dzavhuḓi dza mushumoni, ri i wana kha mugwalabo wa vhashumi vha Tieni ya Miḓi kha ṅwaha wa (2011) kha ḽa Ha Tshivhasa fhasi ha Vho Thovhele Tshivhase. Vhashumi vhane vhashuma tieni vho vha vha tshi khou gwalabela miholo ine ya vha R1500. Mushumo uyu u a vhavha, vha shuma na mvula i tshi na. Vhutshilo ha vhashumi a ho ngo tsireledzea hu na dziṋowa henefho tsimuni. Musi mushumi o vhona ṋowa, ha tendelwi u vhudza vhaṅwe ngauri u vha o khakhisa mushumo woṱhe uri u songo tsha ya phanḓa zwine zwa nga sia a tshi pandelwa mushumoni. Vhashumi hafha kha mushumo uyu vha dovha vha gwalabela u tsikeledzwa nga murangaphanḓa wa Tieni ya Miḓi we a ḽa tshelede yoṱhe ye ya lambedzwa nga muvhuso u itela u thusa vhashumi ine ya vha dzimilioni dza mahumi mavhili na nṋa. Murangaphanḓa uyu o dzhia milioni dza mahumi mavhili a dzi shumisa kha ṱhoḓea dzawe, a dzhia milioni nṋa a isa kha khampani, a ri muvhuso wo lambedza yeneyo. Vhashumi vho ri u zwi wanulula vha gwalaba vha kwashekana dzigoloi dza mushumoni, vha rwekanya vharangaphanḓa henefho mushumoni vha fhedza nga u fhisa hekitha nṋa dza tsimu ya tie dzi re Murangoni. Muṋe wa tsimu vha mu gwalabela u swika vha tshi mu ṱoḓela mishonga vha

© University of Venda

University of Venda

mu vhulaha vhaṅwe vhavho vha sala vha tshi khou ṱoḽoḽa miholo ya vhashumi u swika kha zwigidi zwivhili na ḓana.

Vhugwalabi ha vhashumi ndi vhugwalabi vhu kwamaho khakhathi dzine dza bvelela mishumoni musi vharangaphanḓa vha tshi tsikeledza na u tambudza vhashumi. Afha ndi hune ra wana vhashumi vha tshi tambudzwa nga nḓila dzo fhambanaho nga vharangaphanḓa. Vhashumi vha fhedza vha tshi gwalaba ha vha na mabulayo o kalulaho.

2.3.2. Vhugwalabi ha matshudeni

Ulu lushaka ndi lune lwa kwama vhugwalabi ha matshudeni. Kha lushaka ulu ri wana uri matshudeni vha vha vha tshi khou gwalabela zwithu zwo fhambanaho. Matshudeni vha nga gwalabela nyimele dzi si dzavhuḓi dza Yunivesithi dzine dza katela maḓi a songo kunaho, u lenga ha milingo, u sa dzhielwa nṱha ha ṱhoḓea dza matshudeni, u funzwa ha nyambo dza mavhuru ngeno dzavho dzi sa khou funziwa dzi tshi vhonelwa fhasi. Zwiṅwe hafhu matshudeni vha nga gwalabela u gonyiswa ha mbadelo zwikoloni kana dziyunivesithi. Larry (2012:299) a tshi amba nga mugwalabo wa matshudeni u ri:

> Students protest encompasses a wide range of activities that indicate student dissatisfaction with a given political or academic issue and mobilization to communicate this dissatisfaction to the authorities and society in general and hopefully remedy the problem.

Hezwi zwi tshi amba u ri vhugwalabi ha matshudeni vhu katela nyito dzo vhalaho dzine dza sumba u sa fushea ha matshudeni kha sia ḽa polotiki kana kha zwa pfunzo dzavho. Vha ṱuṱuwedzwa u ri vha fhirise u sa fushea havho kha vhahulwane na vhadzulapo vha tshi lavhelela u ri thaidzo dzavho dzi ḓo tandululwa. U ya nga ṱhaluso ya Larry ri wana u ri matshudeni vha gwalaba nge vha vha vha sa fushei nga zwine zwa khou bvelela, hu nga vha zwikoloni, dziyunivesithi kana dzikhoḽedzhini. Tsumbo yavhuḓi ya mugwalabo wa matshudeni ndi mugwalabo we wa bvelela fhano Yunivesithi ya Venḓa ṅwaha wo fhelaho musi hu tshi khou ṅwaliwa mulingo kha ṅwedzi wa Fulwana. Matshudeni kha mugwalabo uyu vho vha vha tshi khou gwalabela milingo ye ya vha i tshi khou lenga u ṅwaliwa nge vhane vha langa zwa milingo vha vha vha sa khou ita tshumelo dza matshudeni zwavhuḓi.

Milingo yo vha i tshi lenga u yo ṱoliwa nnḓa. Hezwi zwo ita uri milingo i lenge u ṅwaliwa ngauri maṅwe a mabammbiri o vha a sa athu u vhuya u bva nnḓa. Kuitele ukwu kwo sinyusa matshudeni vha mbo ḓi thoma u gwalaba. Musi matshudeni vhe vhukati ha u gwalaba, zwo dovha zwa vhanga u ri miṅwe milingo ye ya vha yo no vhuya u bva nnḓa i songo tsha

© University of Venda

ṅwaliwa. Matshudeni vho thoma nga u isa zwiliswa zwavhe kha muhulwane wa Yunivesithi, u bva afho vha mbo ḓi hwala dzipuḽakhadi vha livha getheni khulwane ya Yunivesithi vha tshi khou imba vho ṅwala kha dzipuḽakhadi u ri vho no neta nga tshumelo dza Yunivesithi dzi si dza vhuḓi nahone vha ṱoḓa zwi tshi fheliswa. Vha tshi swika vha vala gethe nga matanda, hu itela u ri vhashumi vhoṱhe vha Yunivesithi vha so ngo dzhena. Tshumelo dza Yunivesithi dzo vha dzo ima nga tshifhinga tshenetsho tsha mugwalabo uyu u swika tshiimo tshi tshi dzika.

Zwo vhonala uri vhugwalabi ha matshudeni ndi mugwalabo une wa vha u tshi khou mona mona kha matshudeni na vharangaphanḓa vha dziyunivesithi kana vhaṅwe matshudeni ngavho.

2.3.3. Vhugwalabi ha muhumbulo

Mugwalabo wa muhumbulo ndi musi muthu ene muṋe a na thaidzo muhumbuloni wawe. Hezwi zwi vha zwi tshi khou vhangwa nga thaidzo dzine a vha nadzo. Mihumbulo iyi i fhedza i tshi vho lwa nga yone iṋe. Hezwi zwi vhidzwa u pfi ndi mugwalabo wa muhumbulo.

2.4. ḌIRAMA

Sa izwi vhugwalabi vhu siho kha ḓirama tseisi, fasi, meloḓirama kana kha ḓirama ya khomedi, fhedzi vhu tshi vha hone kha ḓirama ya ḽikhaulambilu, zwo dovha hafhu zwa vhonala zwi zwa ndeme u ṱalutshedza nga u tou angaredza u ri yone ḓirama ndi tshithu-ḓe. Ḓirama ndi litambwa ḽine ḽa vha ḽo ṅwalelwa u tambiwa tshiteidzhini, sinema kana luvhanḓeni ḽi tshi sumbedza nyedziselo ya vhutshilo ha vhukuma.

Hornby (1974:263) a tshi fha ṱhaluso ya ḓirama u ri:

> Drama is a play for theatre, radio or TV.

Ḓirama ndi ḽitambwa ḽa thietha, radioni kana ḽa theḽevishinini.

Dlomo (1977:3) a tshi amba nga ha ḓirama u ri:

> Is the imitation of the desired, a serious act of re-living what is represented which can be the precipitation of rain, conquest in battle or causing pain to the enemy.

Hezwi zwi tshi amba u ri ḓirama ndi nyedziselo ya vhutshilo ha vhukuma hune ha nga vha mvula, u fhenya kha dzinndwa kana u pfisa vhuṱungu muthu ane wa mu vhenga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Meine (1966:226) a tshi ṱalutshedza nga ha ḓirama u ri:

> Drama is a poem or composition representing a picture of human life, and accommodated in action, generally designed to be spoken in character and represented on stage; a series of real events…

Izwi zwi tshi amba u ri ḓirama ndi vhurendi vhune ho imela vhutshilo ha vhathu nga kha nyito ine ya itiwa nga vhatambi i tshi tambeliwa tshiteidzhini kana, ḓirama ndi ndunzhendunzhe ya zwiwo zwa vhukuma.

Burgess na Pamela ((1985:13) vha tshi tikedza muhumbulo wa Meine vha ri:

> Drama is a series of imaginary events based on life and acted out by people who tacitly agree to adopt role behaviour appropriate to the created situation.

Ḓirama ndi ndunzhendunzhe ya zwiwo zwo ḓisendekaho kha vhutshilo zwi tshi tambiwa nga vhatambi vhane vha ḓidzhenisa kha nyito ya nyimelo yeneyo.

Ṱhalusamaipfi ya Oxford (1998:245) i tshi ṱalutshedza nga ha ḓirama i ri:

> A play for acting on stage or for broadcasting. An exciting or emotional event set of circumstances

Hezwi zwi tshi amba uri ḓirama ndi ḽitambwa ḽine ḽa tambelwa tshiteidzini kana radioni. Ndi tshithu tshine tsha takadza kana tsha sinyusa muthu.

Aristotle(1987: 5) ene a tshi ṱalutshedza nga ha ḓirama u ri:

> Drama' is an Ancient Greek word meaning 'act' or 'deed'. The term 'drama' is used to describe poetic compositions that were 'acted' in front of audiences in a theatron.

Ṱhalutshedzo iyi ya Aristotle nga ha ḓirama i amba uri ḓirama ndi ipfi ḽine ḽa bva kha Tshigerika zwine zwa amba 'nyito'. O shumisa themo iḽi ḽa ḓirama u ṱalutshedza vhurendi he ha vha hu tshi tambiwa ho ṱalelwa nga vhaṱaleli kha thietha.

Bentley (1966:4) a tshi amba nga ha ḓirama u ri:

> If drama is a thing one sees, there has to be one to see.

Hezwi zwi amba u ri arali ḓirama i tshithu tshine tsha vhoniwa, hu tea u vha na vhavhoni.

© University of Venda

Bason (2005:1) u na kuvhonele kwawe nga ha ḓirama a tshi ri:

> Drama is an art form that explores human conflict and tension. It generally takes the form of a story presented to an audience through dialogue and action.The story is conveyed using the elements of the theatre.

U ya nga Bason ḓirama ndi ḽiṅwalwa ḽine ḽa bvisela khagala khuḓano dza vhathu. Ḓirama i dzhia tshivhumbeo tsha tshiṱori tshine tsha tambelwa vhaṱaleli nga kha mufhindulano na nyito. Tshiṱori itshi tshi shandulwa hu tshi shumiswa ṱhoḓea dza thietha.

Ṱhoḓisiso ye nda ita kha vhathu vhanzhi vho fhambanaho nga ha ḓirama ya vhugwalabi yo ntsumbedza uri vhathu vha amba zwithu zwi no fana nga ha ḓirama ya vhugwalabi. Vhathu avha vho sumbedza uri ḓirama iyi ndi ḓirama ine musi i tshi tambiwa ha vha na u pfisana vhuṱungu ha vhatambi ho kalulaho. Vha sumbedza uri kanzhi vhugwalabi vhu vhangwa nga vharangaphanḓa vhane vha sa shone. Vhurangaphanḓa havho vha fhedza vha tshi vhu shumisa u tsikeledza vhaṅwe ngavho zwine zwa fhedza zwi tshi vhanga u gwalaba. Vhathu vhanzhi vho zwi sumbedza uri na kale vhugwalabi ho vha hu hone. Afha vho fha tsumbo ya matshudeni nga ṅwaha wa (1976) ngei Sowetho vhe vha vha vha tshi khou gwalabela uri a vha tsha ṱoḓa u funziwa Afrikaans zwikoloni, vha vho ṱoḓa u funziwavho nyambo dzavho dza vharema. Afrikaans ine ya vha luambo lwa Mavhuru, yo vha i tshi shumiswa kha pfunzo dzoṱhe hu sa tsha shumisiwa nyambo dza vharema. Hezwi zwo sinyusa matshudeni vha fhedza nga u gwalaba naho ho ḓo vhulaiwa matshudeni manzhi. Muṅwe we a lovha kha mugwalabo uyu ndi Hector Peterson.

Musi ndi tshi ita ṱhoḓisiso hafhu, vhathu vhanzhi vho sumbedza uri izwo kale mugwalabo wo vha u hone kha VhaVenḓa. Vhathu kale vho vha vha tshi gwalabela ndaka kana vhuhosi. Hezwi zwo vha zwi tshi vhangwa ngauri munna o vha a tshi vha na vhafumakadzi vhanzhi. Hezwi a na vhafumakadzi vhanzhi hu ḓo vha na vhana vha nnḓu khulwane, vhana vha nnḓu ṱhukhu na vhana vha nnḓu ya vhukati. Havha vhana vhoṱhe vha vha vha tshi ṱoḓa u dzhena vhuhosini kana u wana ndaka. Afha vho fha tsumbo ya musi hu tshi lweliwa vhuhosi nga vho makhulukuku ha Tshidzivhe. Havha Vhamusanda Vho Ṋetshidzivhe Nngwaniwapo, vho vha vho beba vhana vhararu vha vhatuka. Vhana havha hezwi vha tshi lwela vhuhosi, vha khethekanya muṅwe a pfulutshela seli ha mulambo muṅwe a sala seli ha mulambo. Hoyu muṅwe a pfi Ramuḓi ngauri o vha a tshi vho lwa na muḓi wawe, muṅwe a pfi Ṋetshiṱangani ngauri o ri u bva afho he a vha a tshi dzula hone a fhaṱa nnḓu yawe nthihi ya tshiṱanga. Havha vhathu vho gwalabelana u swika vha tshi lwa vha fhedza vha sa tsha amba vhoṱhe ha vha u fhela ha vhushaka.

© University of Venda

2.5. MVALATSWINGA

Ḓirama ya vhugwalabi sa musi zwo no ḓi sumbedzwa ngei murahu, i tea u vha na mabulayano a shushaho, dzikhakhathi, dzinndwa khathihi na u pfisana vhuṱungu ha vhatambi musi ḓirama iyi i tshi khou tambiwa zwi tshi vhangwa nga vhuṱudzeṱudze ha mutambi dendele. Ḓirama iyi tshipikwa tshayo tshihulwane ndi u khakhulula vhuaḓa na u hanedza zwine a si zwavhuḓi zwine zwa vha zwi tshi khou bvelela kha vhutshilo ha vhathu zwi tshi vhangwa nga vha na maanḓa. Mutambi dendele wa ḓirama hei u a vhaisa, u tsikeledza, u vhulaha na u shengedza vhaṅwe ngae.

Zwo vhonala uri ḓirama ya vhugwalabi ndi mini, vhugwalabi ndi mini, tshaka dza vhugwalabi khathihi na uri yone ḓirama ndi mini. Zwo dovha zwa vhonala zwi zwa ndeme uri kha ndima dzi tevhelaho ndi ite tsenguluso ya vhugwalabi kha bugu dza ḓirama mbili dza Vho Milubi dzine dza vha ‘‘Madombini A Ngoho’’ na ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’

© University of Venda

3.1. VHUGWALABI ḒIRAMANI YA VHO MILUBI YA ‘‘MADOMBINI A NGOHO’’

Kha ndima iyi ndi hone hu ne nda ḓo ita tsenguluso ya ḓirama ya vhugwalabi. Sa musi zwo no sumbedzwa, ḓirama ya vhugwalabi ndi ḓirama kana maṅwalwa ane a vha o ṅwaliwa ndivho khulwane ya muṅwali hu u ṱoḓa u sumbedza lushaka zwine zwa khou bvelela zwine vhathu vha vha vha sa zwi vhoni zwine zwa nga tshanḓanguvhoni, u tambudzwa ha vhathu vhane vha imela ngoho siani ḽa zwa polotiki, u tsikeledzwa, tshiḓivhano, u tambudzwa ha vhafumakadzi lwa vhudzekani, vhuaḓa, vhupombwe, tshiṱalula na khethululo. Muṅwali kha shango ḽashu ḽo ḓalaho vhushai, thambulo, nḓala na madwadze, u tea u ḓidzhenisa kha thambulo ya lushaka sa izwi thyiori ya makisizimu yone i tshi ombedzela uri maṅwalwa ha ngo tea u sa ḓidzhenisa kha thambulo na vhushai ha vhathu.

Tsenguluso kha ndima iyi yo ḓi tika kha ḓirama ya vhugwalabi ya Vho Milubi ya ‘Madombini A Ngoho’. Ṱhoḓisiso iyi sa afha yo livhiswa kha ḓirama ya vhugwalabi, hu ḓo sedzeswa uri muṅwali Vho Milubi vho kona naa u bvisela khagala mudzi wa vhugwalabi kha ḓirama yavho. Thyiori dza makisizimu, feminizimu na soshalizimu dzi ḓo shumiswavho musi hu tshi itwa tsenguluso kha ḓirama iyi u sumbedza uri dzone dzi hanedzana hani na zwine zwa vha zwi tshi khou bvelela ḓiramani. Hu ḓo sedzeswa uri dzi ri mini nga nzulele ya vhathu musi vho dzula shangoni.

Ndi zwa ndeme uri musi ndi sa athu u ita tsenguluso, ndi thome nga u sumbedza uri ndi tshini tshine tsha vhanga vhugwalabi musi ḓirama iyi i tshi khou tambiwa. Vhugwalabi vhu vhangwa nga khuḓano, a ri koni u amba nga vhugwalabi hu si na khuḓano ngauri khuḓano ndi yone muhangarambo wa ḓirama. Khuḓano ndi u fhambana ha mihumbulo vhukati ha vhatambi, zwine zwa fhedza zwi tshi vhanga dzitsemano, dzinndwa na mabulayano. Ri wana vhabvumbedzwa vha tshi semana, vha tshi lwa, u remana nga dzimbaḓo na u vhulahana. Mabulayo a ri bvukululela uri hu nga si vhe na u gwalaba hu songo thoma ha vha na khuḓano. Mphahlele (1985:194) a tshi amba nga vhuḓi ha u gwalaba hu tshi shumiswa maṅwalwa u ri:

> One can be arrested for not having a pass or for protesting against certain laws, but no one can be arrested for singing or perfoming on an instrument.

© University of Venda

Hezwi zwi amba uri muthu a nga farelwa u sa [illegible]anziela kana u gwalabela mulayo mukene, fhedzi a nga si kudzwe dzhele a tshi farelwa u imba kana u lidza tshilidzo. Hezwi zwi amba uri muṅwali a nga ṅwala nga hune a funa, fhedzi ha nga fariwi. Ngauralo, Vho Milubi vho ḓidzhenisa kha thambulo ya vhathu vha tshi shumisa maṅwalwa kana ḓirama yavho ya ''Madombini A Ngoho''. Kha maṅwalwa a Tshivenḓa, zwo vhonala zwi zwa ndeme u sedza-vho na vhaṅwe vhaṅwali vhe vha ḓidzhenisa kha u gwalaba vha tshi shumisa maṅwalwa, naho vho vha vha sa shumisi ḓirama, vhenevha ndi Vho Ratshiṱanga, R.F vhane vha vha mugwalabi muhulu kha bugu yavho ya zwirendo ine ya pfi 'Tsengela Tsiwana' he vha ṅwala tshirendo tshavho tsha 'Ngei Phumalanga Nda ima Nda Sedza'. Afha ndi he muṅwali vha ṅwala tshirendo tshavho vha tshi khou gwalabela u sa farwa zwavhuḓi ha vharema nga vhatshena mushumoni. Vhashumi avha vho vha vha tshi shuma mushumo une wa vhavha. Vhanna vha tshi holelwa tshiṱanu, vhafumakadzi vha tshi holelwa hafu koroni. Vhafumakadzi vho vha vha tshi shuma vho vhofhiwa sa dzimbongola vho no xelelwa nga vhuthu havho. Vho Ratshiṱanga hezwi, vha a zwi gwalabela ngauri vha tshi zwi vhona mbilu yavho i a pfa vhuṱungu shango ḽavho ḽi tshi khou fhalala. Zwiṅwe hafhu zwine Vho Ratshiṱanga vha gwalabela zwone kha tshirendo tshavho, ndi u pandelwa ha vhashumi hafha mushumoni sa dzimmbwa ha dovha ha tambudzwa na vharengi. Vho Ratshiṱanga vha dovha vha gwalabela u shengedzwa ha vhathu vho funzeaho na vha so ngo funzeaho hafha mushumoni. Tsenguluso iyi yanga a yo ngo livhiswa kha vhurendi. Musengulusi u khou tou fha tsumbo ya uri, vhugwalabi a vhuho kha ḓirama fhedzi, na kha maṅwe maṅwalwa sa vhurendi vhugwalabi vhu hone.

Musi ndi tshi sedza kha bugu ya ḓirama ya Vho Milubi ya ''Madombini A Ngoho'', hu wanala hu na vhatambi vhavhili vhane vha dzulela u tovholana. Kha ḓirama iyi ri wana hu na mutambi dendele ane a pfi Vho Fhedzi. Vho Fhedzi ndi mufunzi ane a lwela ngoho. Vha ri vhathu kha vha bve kha dzhogo ya vhupuli na u tsikeledzwa. Kha ḓirama iyi mupikisi wa Vho Fhedzi ndi Vho Khavhe vhane vha ri Vho Fhedzi a vha litshe zwa vhufunzi vha shumele muvhuso wa mazwifhi, vha litshe u zwala pfiriri shangoni. Ngoho ine Vho Fhedzi vha amba tshivhidzoni ipfi ndi pfiriri ine vha khou zwala shangoni. Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi thoma, kha bono ḽa vhuvhili, kha siaṱari ḽa vhuraru, Vho Fhedzi vha wana luṅwalo lwa uri vha ḓe mapholisani. Vho Fhedzi na mufumakadzi wavho vha mangala nga maanḓa, vha fhedza nga u dzheniwa nga nyofho musi vha tshi pfa luṅwalo ulwu lu tshi ombedzela uri vha songo vhuya vha dzula u ya, fhedzi, lu sa ambi uri vha vhidzelwa mini.

Mufhindulano u tevhelaho u khwaṱhisedza nyambedzano vhukati ha Vho Fhedzi na mufumakadzi wavho nga ha luṅwalo ulu lu vha dzhenisaho nyofho. Izwi ri zwi pfa musi Vho Fhedzi vha tshi amba na Vho Anna vha tshi ri:

© University of Venda

Vho Fhedzi: Aa! Zwino ulu luṅwalo lu no ri (a) ngoi mapholisani, hu nga vha …hee! Zwithu zwo raliho a zwi athu u ḓa nḓilani yanga.

Vho Anna: Luṅwalo lwa hone na lwone-hii.

Vho Fhedzi: Kani-ha iṅwi no ita zwikolodo mavhengeleni a vhathu ni si badele?

Vho Anna: Ebo! nṋe zwikolodo zwanga zwoṱhe zwo badelwa.

Vho Fhedzi: Nahone u amba ndi u sokou amba. Arali e mafhungo a mulandu a ḓiswa nga luṅwalo lwa maxennḓe a muṋe wa mulandu kana muḓinḓa wa khothe. Zwino izwi nṋe a thi tsha zwi gavha zwavhuḓi.

Vho Anna: Luṅwalo lwa hone lu dina ngauri a lu ambi uri vha vhidzelwa mini. Lwa dovha lwa shusha nga u ombedzela halwo zwauri vha songo vhuya vha dzula. Haa! Izwi a si zwa mafhungo enea avho?

Vho Fhedzi: Ni amba uri mafhungo a u amba NGOHO ndi ane a nga vhuya a dzhenisa muthu ludongoni a hadzingea sa madzhulu?

Vho Anna: Zwino ri ḓo ri ndi mini? Haa! ii…mbilu yanga khezwi i sa tendi. Ndi one.

Vho Fhedzi: Arali e ayo nṋe ndi khwiṋe u sa ya. A no nṱoḓa u ḓo ḓa hune nda vha hone.

Vho Anna: Zwa u sa ya na zwone zwi dina u lala zwi tshi ri dina. Kha vha dzo u vhona uri vhege iyi vho eḓela vho tou ita hani. Henefha hune vha eḓela vha tshi khou sokou vinyukana sa tshilumaṋamana.

Vho Fhedzi: Eaa! u tshuwa hone a thi tshuwi tshithu. Ndi vho tou lilela muṱa wanga hoyu. Zwino… (Vhe hwi) hee! ri ḓo tou zwi itisa hani Anna?

Vho Anna: Ndi khwiṋe u tou ya ha sukwa mukumba, nnzwa dza bvela khagala.

Vho Fhedzi: Ni vhona u nga ndi khwiṋe zwenezwo?

Nga murahu ha mufhindulano uyu wa Vho Fhedzi na mufumakadzi wavho Vho Anna, ri wana vha tshi fhedza vho tendelana naho vha na nyofho uri vha ḓo ya mapholisani matshelo. Musi vha tshi swika mapholisani, Vho Ḓithu vha vhudza Vho Fhedzi uri a vha litshe u funza fhungo ḽa Mudzimu ngauri vha funza zwithu zwo bvaho nḓilani zwa u phusukanya shango. Kha oṱhe haya mafhungo a no khou ambiwa nga Vho Ḓithu, Vho Fhedzi a vha tendelani nao, vha a hanedza sa afha vhone vha tshi ḓivha uri vhone vha mufunzi ane a ima na ngoho fhedzi nahone tshavho ndi u zwala ngoho na mulalo vhukati ha shango. Kha mufhindulano vhukati

© University of Venda

University of Venda

ha Vho Fhedzi na Vho Ḓithu, ri wana Vho Ḓithu vha kombetshedza Vho Fhedzi u amba mazwifhi. Vha swika hune vha vha sumbedza na sefo ya tshelede, vha ṱusa zwitake vha lingedza u fha Vho Fhedzi. Vho Fhedzi vha a hana fhedzi Vho Ḓithu vha sendela tsini navho vha tshi vha luvheledza, vha vha fulufhedzisa na u vha rengela goloi ya vhunzhilinzhili arali vha tshi khou tenda u litsha zwa Mudzimu. Vho Fhedzi naho vha tshi khou vhona gwama ḽa tshelede, a vha tendi, vha ima kha ngoho, ngoho ine ya ḓo vhofholola lushaka. Vha ya phannḓa vha ri vhone vha nga si kone u ḓidzhenisa kha tshivhi nga mulandu wa u funa u ḓadza thumbu nga tshelede ine ya ḓo vhofholola ṋama ngeno muya u tshi khou tambula. Vho Fhedzi vha ima kha ngoho fhedzi, vha ri vhone vha shumela Mudzimu wa makoleni. Vho Anna mufumakadzi wa Vho Fhedzi na vhone vha swika hune vha vha na lutamo lwa tshelede, vha kombetshedza Vho Fhedzi uri vha dzhie gwama ḽa tshelede. Vho Fhedzi vha hana vho ima kha ngoho, vha ri vhone a vha ḓidzhenisi dzitshikani dza shango. Kha ḓirama heyi, mudzi wa vhugwalabi ri u vhona henefha musi bugu i tshi thoma hune Vho Fhedzi vha gwalabela ngoho nga murahu ha musi vho wana luṅwalo lwa u pfi vha ḓe mapholisani. Musi vha tshi swika mapholisani vha vhudzwa u pfi hu na vhathu vhanzhi vhane vha swika kana u ḓa dziofisini vha tshi vha sumelela uri vhone vha khou phusukanya shango, nahone vha vhudzwa nga Vho Ḓithu uri vhone a vha ḓibvise kha zwa Mudzimu vha ite zwa shango. Vho Fhedzi sa mubvumbedzwa ane a gwalabela ngoho, vha a hana hezwi zwine vha khou ambelelwa. Vha ri vhone tshine vha ḓivha ndi ngoho, nahone vha ḓo dzula vho ima kha yeneyi ngoho.

Mufhindulano u tevhelaho u khwaṱhisedza nyambedzano vhukati ha Vho Ḓithu, Vho Fhedzi na Vho Anna. Hezwi ri zwi wana kha bono ḽa vhuraru musi Vho Ḓithu vha tshi amba na Vho Fhezi vha tshi ri:

Vho Ḓithu: Vhone, hu na vhathu vhanzhi vho vha sumaho kha ino ofisi malugana na mafhungo avho a u zwala pfiriri vhukati ha mulalo vhathu vho ḓidzulela.

Vho Fhedzi: A si zwone muṋe wanga. Nṋe tshanga ndi u zwala ngoho yo fundaho mulalo vhukati ha pfiriri ya vhathu vho ḓidzulelaho sa zwenezwi.

Vho Ḓithu: A si zwone hezwo. Vhone vha litsha u funza fhungo ḽa Mudzimu vha funza zwithu zwavho zwo bvaho nḓilani.

Vho Fhedzi: Ngoho ine nda funza yone a yo ngo bva nḓilani na luthihi muṋe wanga. Yo tou longondo muzwilani sa tshifuwo ya dovha ya kuna sa maḓi a tshisimani tsha thavhani.

© University of Venda

LIBRARY

Vho Ḓithu: Nṋe ḽi re ḽanga ndi ḽa u vha eletshedzwa i kha vha ḓibvise kha mafhungo a shango vha ite zwo livhanaho navho.

Vho Fhedzi: Shango ḽine vha khou amba ḽone ndi shango ḽa nnyi?

Vho Ḓithu: Ndi ḽa vhaṋe vha shango.

Vho Fhedzi: Shango ndi ḽa NGOHO. Yeneyi NGOHO ndi ine ya dzula i hoṱhe hoṱhe. Na miri i tshi fhufhumisa i vha i tshi khou anḓadza vhugala ha NGOHO.

Vho Ḓithu: Nṋe a thi na hetsho tshifhinga tsha u ṱwa ndi khou tha ndode navho. Tshine nda khou vha vhudza ndi uri vha khou tamba nga mulilo. Hone khezwi vha sa pfesesi u fana na vhaṅwe. Kha vha dzou vhona hafha. (Vha vula sefo vha bvisa zwitaki zwa tshelede) Kha vha fare hafha vha ḽe vhurotho vho fhumula mulomo u valee.

Vho Fhedzi: Muṋe wanga…

Vho Ḓithu: Vha songo vhuya vha shavha. A huna na na muthihi a no khou vha vhona. Heḽi vothi ḽo valelwa zwone. Ho vhuya a si zwithu zwa ṋamusi fhedzi, ṅwedzi muṅwe na muṅwe vha ḓo ṱanganedza zwithu zwi no ḓo vha fara na dziṱhaha hedzi. Tshi re hone vhone u bva ṋamusi vha fanela u ita zwa mukusha vha yaho.

Vho Fhedzi: Muṋe wanga, ngoho a i pfani na vhuzwifhi ho raloho. Zwi tou vha mbevha na tshimange, vhuvhili hazwo a zwi okelani mulilo.

Vho Ḓithu: (Vha tshi sendelela tsini vha tshi khou luvheledza Vho Fhedzi, ngeno madumbu a tshi khou rengeḓela). Vhone ndi uri vha nga vha a konḓa u pfesesa. Khaṅwe ndi uri a vha zwi ḓivhi. A si vhone mufunzi vha vhoṱhe vho no ḓo vha vhe kha haya mafhungo. Avha vhafunzi Vho nakudze na avha Vho namudze a vha vha ḓivhi?

Vho Fhedzi: Ndi a vha ḓivha.

Vho Ḓithu: Dziḽa goloi vhe vho dzi renga nga mini vhe vhafunzi nga u tou raḽa?

Vho Fhedzi: A thi ḓivhi.

Vho Ḓithu: Zwoṱhe zwi kha riṋe. Khaṅwe a vha kholwi zwavhuḓi. Kha vha nange goloi iṅwe na iṅwe ine vha funa, matshelo vha ḓo wana i tshi khou ima tsini na nnḓu yavho.

© University of Venda

Vho Anna: Khotsi a Zwiḓaho, vha nga mbo to[illegible]ngala ho raliho? Hafhu vha tshi ḓo ri u fhiwa gwama vha dovha vha ṋeiwa goloi na zwoṱhe zwine vha ta. Vhone vhe a ro ngo zwi pfa zwa u ṱolou u sevha nga mukusule. Kha vha dzou vhona na milomo i vho bva na magidiphoo.

Vho Fhedzi: (Vha zwondolola Vho Anna na Vho Ḓithu. Vho Ḓithu vha sendedza muvhuli wa tshelede phanḓa ha Vho Fhedzi na musadzi). Muṋe wanga…

Vho Anna: Zwavho vhone vha songo pfa. Na u zwi pfa ri khou ṱolou zwi pfa nga dziḽifithi. Arali vha tshi hana heyi goloi ine vha khou ṋeiwa nga fhedzi vho fulufhela lukanyakanya hoḽuḽa lwavho lu no khou ṱolou phulekanya marukhu-hii, vha ḓo vhona. Nṋe ndi nga si tsha zwi ita zwa u ṱolou runga marukhu a no ṱolou phamukanywa nga zwithu zwi si na na sia.

Vho Ḓithu: Khaladzi, hafhu ndi khou amba uri ndi mafhungo a tshiphiri a si nga ḓivhiwiho nga muthu. Nahone ndo fha na tsumbo dza vhafunzi vhone–vhone vhane u swika vhe ho swika vharuṅwa nga dzavho. Vhenevho ndi vhashu vha tshina luṅwe na riṋe. Zwino?

Vho Fhedzi: Muṋe wanga, nṋe ndi nga si vuwe ndo ora mulilo wa mbava, nahone ngoho ine nda vha khayo a i ntendeli ndi tshi kama dzivhani ḽa vhuvhi.

Vho Anna: Aa, khotsi a…

Vho Fhedzi: Anna, ngavhe ndi zwi ḓivhe zwa uri mafhungo a hone o tou rali ndi musi ndi songo ḓa na iṅwi. Sa ḽivhele ḽi no runga ḽi mavuni, nṋe na nṋe ndo runga ndi mavuni a henefho he nda rothedzwa hone. Ndi ḓo oma zwanga sa ṱanga ndi henefho he ha pfi ndi vhe hone. Arali ni sa ṱoḓi ḽivhele ḽo raloho ndi khwiṋe u fhirela kha tsimu i tevhelaho. Henefho khaṅwe ni ḓo wana mavhele a gavha ane mbilu yaṋu ya ta.

Vho Anna: Ngoho khotsi a Zwiḓaho-hii.

Vho Ḓithu: Khaṅwe ndi uri avha athu u zwi dzudzanya zwavhuḓi. Hafhu na tshifuwo tshi ri u ḽa tsha wana murunzi tsha awela tsha thoma u dzeula zwe tsha ḽa. Na vhone ndi khwiṋe ri tshi vha fha kufhinga kwo raloho.

Vho Fhedzi: Nṋe ḽiṅwe a thi tshee naḽo. Ndi khou dziba henefha he nda ima hone. Ndi nga si litshe NGOHO nda ḓibaḓekana na vhuvhi. Na luthihi.

© University of Venda

Vho Ḓithu: Arali vha tshi khou ita vhudzingu ḽavho vha ḓo vhona. Vha ḓo ḽaṱa kholoro heyo i re mukuloni vha tzhema sa dzhelehana. Vha ḓo vhona vhone.

Vho Fhedzi: Kha ndi vhone zwanga.

Vho Ḓithu: Vha ḓo vhuya vha tama vha so ngo bebiwa nga ṅwana wa muthu vhone. (Vha a hanzhamedza vothi vha ḓi ḽaṱa nṱha ha tshidulo).

Ngoho ine Vho Fhedzi vha amba hu pfi kha i fhele nga Vho Ḓithu, i tshi fheliswa nga u tou rengwa nga tshelede. Vho Fhedzi vha hana vho dziba kha ngoho, vha hana u ḓidzhenisa kha zwa shango sa avha vhaṅwe vhafunzi. Naho vha tshi khou tambula vha tshi tshimbila nga baisigira fhedzi a vha tendi u fhuriwa uri vha ḽaṱe ngoho nga mulandu wa tshelede i na tshivhi nga vhukati. Vho Fhedzi vha ri vha nga si litshe ngoho vha ḓibadekanya na vhuvhi. Hafha Vho Fhedzi vha khou gwalaba, vha tshi gwalabela ngoho.

Zwoṱhe zwine zwa khou bvelela ri vhona uri zwi khou bvelela ngauri Vho Fhedzi vha murangaphanḓa ane a gwalabela ngoho ane a sa ṱoḓe u khoḓiwa, ngeno lushaka lu tshi khou tambula. Hezwi thyiori ya makisizimu i a ima nazwo musi i tshi ri, vharangaphanḓa vha songo funesa u khoḓelwa maimo mahulwane kana u ḓikuvhanganyela tshelede lushaka lu tshi khou tambula.

Kha vha vhe na dzangalelo ḽa u thusa lushaka na u bveledza shango phanḓa. I dovha ya ombedzela hafhu uri, vhathu vha songo funesa tshelede u fhira vhutshilo havho. Hezwi ndi zwe Vho Milubi vha ita zwone kha ḓirama yavho. Vha shumisa Vho Fhedzi u lwa na vhuaḓa na u sa tshimbila nga mulenzhe wa ngoho. Chinua Achebe (1975:204) u tikedza muhumbulo hoyu musi a tshi ri:

> The writer of our time must be accountable to his society, if he fails to respond to the political and social issues of his age, to espouse the right and just causes of his people, he is no better than the absurd man in the proverb who deserts his burning house to pursue a rat fleeing from the flames.

U ya nga ha Achebe muṅwali wa tshifhinga tshino u tea u ḓidzhenisa kha vhutshilo ha vhadzulapo. A kundelwa u ḓidzhenisa kha zwa polotiki na nzulele ya vhathu nga tshifhinga tshenetsho u vha a songo fhambana na munna ane a sia nnḓu yawe i tshi khou swa a pandamedza mbevha ine ya khou shavha mulilo. Muṅwali u tea u ṅwala bugu ine ya amba nga thambulo na vhuṱungu ha vhathu sa zwe Vho Milubi vha ita zwone kha ‘‘Madombini A Ngoho’’. Ebo (2008:108) a tshi ḓadzisa nga zwine muṅwali a tea u ita zwone u ri:

© University of Venda

University of Venda

> Therefore, as the watchdog of society uses drama as a tool to effect changes in his environment through his works, the dramatist aims at showing how things stand in his own society. Therefore, in using drama as a tool for social commentary, the artist is making an objective evaluation, exposition or the critical assessment of the socio-political conditions in society.

Izwi zwi tshi amba uri muṅwali sa mulindi wa vhadzulapo u shumisa ḓirama u shandukisa nyimele na ndivho yawe hu u ṱoḓa u sumbedza uri zwithu zwo ima hani afho hune a dzula hone. Nga u shumisa ḓirama u khakhulula vhuaḓa, muṅwali u vha a tshi khou bvisela khagala nzulele na zwa polotiki kha vhupo hawe.

U hana ha Vho Fhedzi dzimpho dzine Vho Ḓithu vha khou vha fha, zwi ita uri vha dzhene khakhathini khulu. Muṱuṱuwedzi wa mafhungo aya ndi Vho Khavhe vhane vha ḓi ita khonani yavho murenani ngeno nga thungo vha tshi khou vha rengisa. Vho Khavhe ndi muya wa murwelahoṱhe, vha ya vha tshi yo dzhia mafhungo kha Vho Fhedzi vha tshi a isa kha Vho Ḓithu na Vho Dada.

Khuḓano kha ḓirama iyi ri i vhona i tshi bvela phanḓa hune Vho Khavhe vhane vha vha mutovholi wa Vho Fhedzi vha ita na u ḓi fha tshifhinga tsha uri vha ye kha Vho Fhedzi sa muthu o ḓelaho mafhungo a Mudzimu fhedzi vhone vha tshi ḓivha uri vha khou tshimbidza avho a vhurengisi. Vho Khavhe vha khoḓedzela Vho Fhedzi nga mafhungo avho a u ima kha ngoho vha tshi tou vha hoya vha tshi khou itela uri Vho Fhedzi vha vha vhudze zwoṱhe hu u itela uri vha wane nḓiḽa ya u vha rengisa kha Vho Ḓithu na Vho Dada. Kha nyambedzano yeneyi ri wana Vho Khavhe vha tshi amba na Vho Fhedzi sa ane a vha tikedza kha fhungo ḽa Mudzimu fhedzi vhone vhe tshifheṱi tshavho. Afha ri vha pfa musi vha tshi ri:

Vho Khavhe: Munna a no nga vhone ha anzi u wanala.

Vho Fhedzi: Ndi mafhungo a u ṱoka vhutshilo hau kha tombo ḽa ngoho u fana na nnḓu i no fhaṱwa kha tombo ḽi si ḽa musalasala.

Vho Khavhe: Zwine vha vha zwone na nne ndi a zwi funa, ndi ro tou dinwa nga mafhungo a u vha mushingizhane u no fhefheḓa muya u tshi vhudzula.

Vho Fhedzi: Kha vha sime kha ngoho vha ḓo vhona vha tshi shanduka ngoho.

Vho Khavhe: Mukomana wanga Murenani, aya mafhungo a no khou vhilisa shango, shango ḽa vhila sa thavha ya vhilavhila vha ri zwi ḓo gumafhi?

© University of Venda

Vho Fhedzi: Hatsi ho omaho ha kale vhu tshi ṱangana vha vhu tshi sumba mathomo a hatsi vhuswa vhu no ḓo mela.

Vho Khavhe: Vha amba uri zwoṱhe zwakale zwi si zwavhuḓi zwi shaya ndalamo?

Vho Fhedzi: Zwoṱhe zwi shayaho ngoho zwi ḓo huruma zwe fhasi huru!

Ha mbo vha u ngalangala hazwo sa vavhi ḽi tshi ngalangala vhukati ha vhathu-vhathu.

Vho Khavhe: Ḽiḽa ḽihoro vha ḽi vhona hani?

Vho Fhedzi: Ndi a ḽi vhona.

Vho Khavhe: Ndi amba uri mukomana wanga Murenani, nne na vhone ri nga ṱwa ri tshi ḓibaḓekanya na zwa shango ngauralo? Rine kha ri…

Vho Fhedzi: Nne mahothi ndi vulela nnyi na nnyi a no ḓa hanga a tshi ṱoḓa ngoho. Hune ra fhambana hone ri ḓo ḓi fhambana zwashu. Ḽi re ḽanga ndi ngoho fhedzi sa musi na dzina ḽi tshi pfi Fhedzi.

Vho Khavhe: Afho vha khou amba fhungo. Kha vha ḓo vhona uri na shango ḽothe ḽi murahu hani havho. Hu khou ḓi tou dina vhenevha vhane vha ita zwi songo ḓaho vho dzumbama nga dzina ḽavho.

Vho Fhedzi: Nne zwa u ṱumelelwa a thi na mushumo nazwo. Ngoho ndi yone i no ḓo ntanzwa nda sala ndi tshi nga masenga o ṱwanzwiwaho nga khomba.

Vho Khavhe: Ri songo tsha ambesa nga haya mafhungo a zwa shango. Hu na vhathu vhane ndevhe dzavho dza dzula dzo imela zwenezwi. Muthu a vho sokou mangala o no sokou vha huṅwe.

Vho Fhedzi: Vho raloho a thi vha shavhi na luthihi.

(Vho Khavhe vha a takuwa uri vha ṱuwe. Vha a khaḓana lwa u onesa).

Vho Khavhe: Mukomana wanga, nga vha sale Murerani.

Henefha kha nyambedzano heneyi ri wana uri Vho Fhedzi sa mugwalabi ane a gwalabela ngoho, musi Vho Khavhe vha tshi vha vhudza uri vha songo tsha ambesa nga mafhungo a shango ngauri hu na vharengisi, Vho Fhedzi vhe ri vhone a vha shavhi muthu.

© University of Venda

Khuḓano vhukati ha Vho Fhedzi na Vho Khavhe vha khou hulela ngauri nga murahu ha nyambedzano vhukati ha Vho Fhedzi na Vho Khavhe ri vhona Vho Khavhe kha bono ḽa vhuṱanu vha na Vho Ḓithu, vha tshi vha vhudza uri vhone vho tou vha pfa nga nḓevhe dzavho, uri Vho Fhedzi ndi vhone vhane vha khou phusukanya shango na u zwala pfiriri shangoni vhathu vho ḓidzulela. U ḓadzisa ngoho yavho Vho Khavhe vha ita na u vulela kutheiphirekhodo u itela uri Vho Ḓithu vha ḓipfele ngoho vhone vhaṋe. Hezwi zwi takadza Vho Ḓithu nahone vha tou zwi fhululedza uri Vho Khavhe vha khou shuma. Hezwi zwoṱhe zwi ri sumbedza uri Vho Khavhe ndi mupikisi wa Vho Fhedzi ngauri vha dzhia mafhungo kha Vho Fhedzi vha a isa kha Vho Ḓithu. Vho Khavhe ndi muya wa murwelahoṱhe. Vha takala nge vha vhona Vho Fhedzi vha tshi khou tambula. Vho Khavhe zwi a vha takadza u vhona Vho Fhedzi vha tshi vha vhudza ngoho vha sa ḓivhi uri vhone ndi vhone tshifheṱi tshavho. Hezwi ri zwi pfa kha mufhirdulano vhukati ha Vho Khavhe na Vho Ḓithu musi Vho Khavhe vha tshi ri:

Vho Khavhe: Kha nṋe vho ḓo ḓianḓadza nge vha mpfulufhela sa muḓinda wa Mudzimu. U tou lopola zwoṱhe hu si sale nani.

Vho Ḓithu: Atsina na nakudze ndi muṅwe wa vha no khou tshinyadza vhathu?

Vho Khavhe: Kha vhe ṅo vhone. Ndi kha ḓi ḓo vha kukuṱa vhoṱhe sa vhakukuṱi vha khovhe mulamboni wa Dzindi. Tshi re hone vhone vha fanela u nnyengedzedza tshelede kha biko ḽine nda khou shisha ḽone.

Vho Ḓithu: A ni ri nda thoma nda thetshelesa theiphirekhodo iyi?

Vho Khavhe vho no shanduka tshoṱhe nga mulandu wa u funa tshelede. Vho no vha muthu wa u tshimbila na tshitheiphirekhodo u itela u theipha mafhungo oṱhe ane vha a pfa kha vhaḓinḓa vha Mudzimu, uri vha kone u a ṋetshedza kha lugwada lwavho lune lwa lwa na ngoho, fhedzi lwa ima na u tsikeledza vhathu.

Musi ḓirama iyi i tshi bvela phanḓa kha luṱa lwa vhuvhili kha bono ḽa u thoma, thaidzo iyi i a hulela hune ha swika hune, ya vhudzwa vhahulwane vhane vha vha Vho Muhali na Vho Ḓithu. Vho Ḓithu vha ḓikhwaṱhisedza na vhone nga ḽa uri ndi ngoho zwa uri Vho Fhedzi vha khou xedza vhathu nga pfunzo yavho i si yavhuḓi nahone vha tikedza ḽihoro ḽine vhaṅwe vha sa ḽi tikedze. Vho Muhali vha ri hu vhidzwe Vho Fhedzi vha ḓi ambele vhone muṋe. Hezwi hu tshi vhonala Vho Fhedzi vha tshi khou suvha suvha hu mbo vhidzwa Vho Khavhe. Musi Vho Khavhe vha tshi swika vha amba zwe zwa ambiwa nga lugwada lwavho uri Vho Fhedzi ndi tshira tsha mavu nahone vho vha vhona ḽihoroni ḽine vhaṅwe a vha ḽi tikedzi. Izwi ri zwi pfa musi Vho Khavhe vha tshi amba na Vho Fhedzi, Vho Muhali, na Vho Ḓithu vha tshi ri:

© University of Venda

Vho Khavhe: Nga lufuno lu thamuwa ho fa tshi thamutshela vhaṋe vhashu na shango ḽashu, maṱo anga ndi a zwondolola o livha tshifhaṱuwoni tshaṋu inwi Fhedzi. Zwoṱhe hezwi u zwi ita ndi itiswa nga mulandu wa vhura he na atha ni tshi athela muṋe washu na shango ḽawe. Zwenezwo, nga musumbavhaloi wonoyu wanga, ndi sumba inwi Fhedzi nde ni tou vha tshira tsha mavu ashu.

Vho Fhedzi: Khavhe murathu wanga….

Vho Khavhe: Ni a zwifha. U luga haṋu no luga khole ngeno vhuvhi haṋu hu songo ni tea u tshila kha ḽino.

Vho Fhedzi: Ee…

Vho Khavhe: Ni a zwifha. Gulokulo ḽeneḽo ḽaṋu ngavhe ḽi tshi oma ḽa shanduka tombo, maipfi aṋu a mbo omelela lulimini lwonolwo lwo shiranaho.

Vho Muhali: Aiwaa, zwo pfala.

Vho Khavhe: Ndi sa athu hangwa, hoyu Fhedzi o vha o sokou fulufhelwa zwinzhi nga Bivhili yawe hei ine a tshimbila o fara. U a zwifha, u ima luṅwe na maswina a mavu ashu. Arali zwi songo ralo, ḽihoroni ḽiḽa ndi musi a tshi ṱoḓani uḽa musi?

Vho Muhali: Irini ri pfe uri ene muṋe u ḓifhindulela hani.

Vho Fhedzi: Ḽiṱaḓulu nga ḽi pose maṱo aḽo na nḓevhe dzaḽo fhano fhasi, u ralo ḽi ḓipfele na u ḓivhonela nga ḽone ḽiṋe ngauri vhukati hashu henefha ngoho ndi nthihi ngeno vhunzhi vhu vhuzwifhi u ya nga he ha ya.

Vho Ḓithu: Vha amba hani naa?

Vho Fhedzi: Naho mapfi anga a tshi ḓo pfala sa muxwatu, mbiluni yanga a bva a tshi khou fhisa sa mutuku wa mavhele. Hoyu Khavhe hoyu, u tou vha phele yo ambaraho vhukuse ha nngu. Nṋe ndo vha ndi tshi ri ndi murathu wanga Murenani. Aiwaa! Ngoho ndo i wana tshoṱhe zwino. Khavhe murathu wanga, malofha aṋu a khou fhisa a ṱoḓa ḽone gwama ḽa u a fholisa. Vhumuthu haṋu ho bvulea tshoṱhe nga vhuzwifhi haṋu. No no sala ni fhedzi. Ni shonisa hani? Tsho salaho ndi u pfelwa tshilambwa nga nnyi na nnyi. Ya nga vha yaṋu milenzhe na yanga, a i tsha ḓo dovha ya ṱangana kha nḓila na nthihi.

© University of Venda

Vho Muhali: Zwino vha ri mini nga ayo ma-ngo ane vha khou hwelelwa ngao?

Vho Fhedzi: Ndi mazwifhi fhedzi. Hoyu u khou dinwa nga gwama fhedzi fhedzi. U khou dinwa nga thumbu i no u ralo u ṱavha mukosi wa u lila u tandavhala na u shanduka ḽone ḽihushuhushu ḽi shayaho khakhaṅwa ya u tika.

Vho Khavhe: Ḽi a zwifha ḽiphwea heḽi. Muḓini waḽo hu pfi ho vhonala zwithu zwi shushaho mbilu ya muthu zwa dovha zwa imisa na malofha mutshimbiloni wao.

Vho Fhedzi: Vho tou zwi vhona kana uri vha khou sokou luka luka zwithu zwi siho?

Vho Khavhe: U dovha avha na luṅwe lu no nga lwa ṱhangu. U dovha a ima luṅwe na vhane vha atha vhura vha tshi athela mavu. Zwenezwi tshe a lindela tshone ndi u vhona u nzwuṱuwa ha muya wa mavu vhugubugubuni ha milambo ya malofha. Malofha ane a ḓo ri a tshi gubuwa, ene a vha a tshi khou lidza khwatha dakaloni, ngeno shango ḽone ḽi tshi khou sala ḽo tshenuwa na u bubutshelwa.

Vho Fhedzi: Muṋe wanga, ngavhe tshifhaṱuwo tshavho tshi tshi fhambana na vhuzwifhi ho raliho, ngauri tshaho ndi u gubunya malofha a shayaho mulandu. Nahone, ḽiṱaḓulu na vhana vha muthu vha langwaho nga dzimvalo, vha ri u pfa na u vhona zwenezwi, vha mbo vhona shango ḽo dzhenelwa tshoṱhe nga ene muvhi. U dina a zwi dini ngauri tshifhinga tsho tiwaho tshi na magumo atsho.

Vho Khavhe: A u pfi! O thoma. Kha vha tou vulela theiphirikhoda vha ḓipfele vhone vhaṋe.

Vho Fhedzi: Kha theiphirekhodo a hu na zwine vha ḓo pfa nga nnḓa ha ngoho ine nda ṱolou i bula vhusiku na masiari.

Vho Muhali: Iyi ngoho yavho ndi ngoho ya lushaka ḓe? Ndi yeneyi ngoho yavho i no khou kombodza vhathu. Tshi re hone ri ḓo vha ro vha valela hafha. U bva henefho ri vha fhirisela Tambula hune vha ḓo amba ngoho yavho vhe vhoṱhe. Vho Khavhe vha nga ḓi tshimbilela zwavho, phasela yavho vha ḓe vha i dzhie matshelo.

© University of Venda

University of Venda

U hanedza ha Vho Fhedzi mafhungo ane vha khou fhwelelwa zwi ṋaṋisa khuḓano vhukati ha Vho Fhedzi na Vho Khavhe na tshigwada tshavho. Vho Fhedzi sa mugwalabi ane a gwalabela ngoho a vha ofhi u amba ngoho naho zwithu zwi tshi khou vhifha tshoṱhe, vha hana vho farelela kha ngoho. Vho Fhedzi a vha na ndavha na tshigwada tsha Vho Khavhe. Vha semekanya Vho Khavhe vha vha vhudza uri vho bva mvumbo. Vhuthu havho ho xela nge vha lilela u ḓadza thumbu nga vhuzwifhi. Tsho salaho khavho ndi u pfelwa tshilambwa nga nnyi na nnyi. Vho Fhedzi a vha pfi vha na nyofho ya u ofha muthu vha tshi litsha u ofha Mudzimu o vha sikaho. Vha hanedza zwoṱhe zwine vha khou ambelelwa vha ri vhone tshine vha ḓivha ndi ngoho. Hezwi zwi fha mafulufulu lugwada lwa Vho Khavhe. Vho Fhedzi vha a farwa vha kudzwa dzhele.

Kha luṱa lwa vhuvhili kha bono ḽa vhuraru Vho Khavhe vha a tovhola muṱa wa Vho Fhedzi naho Vho Fhedzi vho farwa vhe dzhele. Ri wana Vho Khavhe vha tshi ya muḓini wa Vho Fhedzi vha tshi ḓi ita muthu ane a khou lila na muṱa wa Vho Fhedzi ngeno tshipikwa tshavho tshihulwane hu u ṱoḓa u sala vho govhela muḓi wavho. Musi vhe muḓini vha ḓiṱungufhadza khole vha sumbedza uri na vhone vha khou lilisa Vho Anna kha zwo bvelelaho kha Vho Fhedzi. Nga murahu musi hu tshi khou itiwa thabelo lufherani ri vhona Vho Khavhe vha tshi vho isa zwanḓa zwavho kha khana ya Vho Anna vha tshi ṱoḓa u vha fara maḓamu na u vha mama milomo. Vho Anna ri wana vha tshi zwi hana hezwi zwine Vho Khavhe vha khou ita zwone. Vho Khavhe vha tou bula nga mulomo wavho vha ri Vho Anna vha a zwifha, nahone vha ḓo vha wana. Kani vha khou ṱongisa vhuimo havho ha u pfi vhomme! Vhomme! Vha ri kha vhone Vho Khavhe a zwi shumi hezwo, munna a vha tsha ḓo mu vhona. Vho Khavhe henefha ndi hune ra tou vhona uri vha mutovholi wa Vho Fhedzi ngauri vha tovhola Vho Fhedzi vha fhedza vha tshi tovhola na mufumakadzi wa Vho Fhedzi vha ri a vha tsha ḓo vha ambelela kha vhahulisei, vha ḓo vha litsha vha farwa sa munna wavho. Mufhindulano vhukati ha Vho Khavhe na Vho Anna u a zwi khwaṱhisedza hezwi musi Vho Khavhe vha tshi ri:

Vho Khavhe: Vha a zwifha. Ndi ḓo vha wana. Ndi a vhona vha khou ṱongisa hezwi zwine vha ṱolou u vhidzwa u pfi Vhomme! Vhomme! Vha a zwifha, munna a vha tsha ḓo mu vhona. Ndo vha ndi tshi ri ndi ḓo ambelela uri.. .., na vhone ndi nga si vha ambelele. Ndi a vha litsha vha tshi poswa henengei Ha Gumbu.

Vhumisiṱirese ha hei phuraimari ndi hone ho vha fhelela, vha ḓo zwi pfa zwa u tshila sa vhanna vha madenndeni. Na gwama ndo vha ndi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tshi ri ndi ḓo ita ndi tshi ri totela na vhone, zwino vhone a vho ngo funa. Vha ḓo zwi pfa! Vha nga si tou ntshuma nga hoku kushumele.

Vho Anna: (Vho mangala na u tshenuwa). Vho Khavhe vha ṱoḓa u mmbudza zwauri vha muṅwe wa vha lilelaho gwama ḽa vhusaṱhane?

Vho Khavhe: Ndi gwama ḽa vhusaṱhane? Thumbu izwi dzi tshi fura, i vha i si yone tshelede?

Vho Anna: (Vha tshe vho tshenuwa). Ngoho saṱhane u a shandula zwiṅwe zwithu. Izwi riṋe ri tshi khou ri vha khonani yashu Murenani vhone vha nnda i no khou nwa malofha a Vho Fhedzi. Haa! Ndo zwi ofha. Ndo sala ndo shona mushononi.

Vho Khavhe: Ndo vha vhudza vhone vha si pfesese.

Izwi zwi mbo sumbedza tshoṱhe uri Vho Khavhe zwine vha vha khazwo zwa u tovhola Vho Fhedzi vha khou zwi ita vho ḓiimisela. Henefha hu ne ra wana vha tshi tou ḓi fha tshifhinga tsha u ya muḓini wavho vha ṱoḓa u vha dzhiela na mufumakadzi wavho vha tshi ri o salaho fhedzi u tea u ambadzwa nga vho ambaraho vha fulela. Vho Khavhe vha tou zwi bula nga mulomo wavho uri vhone vha khou shumela gwama ngauri ndi ḽone ḽi no ita uri thumbu ya muthu i dzule yo fura. Vho Khavhe vha luma vha tshi fhodzisa ngauri vho ri vha tshi swika muḓini wa Vho Fhedzi, vha ḓi ita muthu muthu, vha thoma nga u ḓinakisa vha sumbedza u ima na muṱa ngeno vha tshi khou zwifha hu u ṱoḓa u sala vho fara muṱa wa Vho Fhedzi tshihulwane. Mafhungo aya a Vho Fhedzi a ri sumbedza uri muthu u a dzheniswa khakhathini kana a tambudziwa nga muthu ane a vha khonani kana mushumisani wawe wa tsini tsini. Ri dovha ra sumbedzwa uri muthu a nga tambudziswa nga tshithu tshine a sa tshi ḓivhe, tshine tsha tou ambelelwa tsha fhedza tshi tshi vho nga ndi ngoho.

Kha luṱa lwa vhuvhili kha bono ḽa vhuṋa ri ṱangana na Vho Fhedzi vhe dzhele. Musi vhe dzhele Vho Fhedzi a vha fariwi zwavhuḓi, naho zwo ralo a vha litshi u gwalabela ngoho. Vha hana vho farelela kha zwa Mudzimu. Hezwi zwe Vho Milubi vha ita zwone u shumisa Vho Fhedzi u gwalabela Ngoho na u hana u ḓidzhenisa kha vhuaḓa ndi zwone zwine zwa fhaṱa vhugwalabi. Zwa u ima kha ngoho ri zwi pfa musi Vho Fhedzi vha tshi khou amba na Vho Ḓithu na Vho Dada vhe dzhele vha tshi ri:

Vho Fhedzi: Nṋe ndi kha ḓi ima kha ḽeneḽiḽa ḽa uri, zwoṱhe zwe nda amba na u ita ndo zwi ita ndo dziba dzinani ḽa ngoho.

© University of Venda

Vho Ḓithu: Hee vhone! Vha kha ḓi mphindi [illegible]? Vha kha ḓi ṱoḓa u...a vha athu u pfelela ndi a vhona-hii.

Vho Fhedzi: Vho Ḓithu, vha ntsedze vha ntsedzese zwavhuḓi. Nṋe a thi shushedzwi nga zwithu zwi sa shushi. Ndi tou vha ndau ya dzindau musi ndo ima ngohoni.

Vho Ḓithu: Ndau ni khou amba madebvu aṋu hayo a sa geriwi a no dzula a tshi nga a tshibokoṱo.

Vho Fhedzi: Ndebvu hedzi a si dza u tamba sa zwine vhone vha khou ita. Dzi tou vha tshiga tsha vhukuma.

Vho Ḓithu: Tshiga tsha u phusula mulalo shangoni nga mazwifhi hayo aṋu ane na zwifha no dzumbama murahu ha Bivhili.

Vho Fhedzi: Dzanga ndi tshiga tsha u phusula vhuzwifhi shangoni dza ṱoka ngoho na mulalo.

Vho Ḓithu: Hee vhone! Nahone litshani ndi tou ni laṱela kha vhahulwane. Asiyo Vho Dada.

Vho Dada: Na inwi Ḓithu ni khou sokou ḓivhulahisa dzikhalakhala nga zwithu zwi re khagala. Hafhu zwe ra vha ri tshi khou ṱoḓa ro zwi wana. Tshi re hone, u fanela u tou iswa hune a ḓo amba ngoho yawe e eṱhe. Matshelo heḽi ḽa matshelo, u fanela u poswa henengei mugumoni wa shango. Henengei ndi hune a ḓo vhala tshilimo na vhuriha a sa fhedzi. Khonani dzawe dzi ḓo shanduka one maṱari a miri a no ḓo fhufhumisa u dalafhala a dalafhala a fhedza nga u ri u wa,a mu sia e eṱhe.

Vho Fhedzi: Muṋe wanga, nangoho vha tou vha dada na maipfini avho. Maipfi avho a tou vha danda ḽi no zhaka ṱhoho ya lutshetshe. Kha hu itee lufuno lwo itaho. Ḽi re ḽanga ḓuvha ḽi vho nṱavhela ndi sa hu ḓivhi.

Masana aḽo one ndi ḓo a orela vhuṱunguni. Ndi ḓo ralo matshelo nda ṱutshela vhuḓila he nda tshimbila khaho u bva tsha lini-lini, nda ralo u tshimbila vhuḓila ha shango ndi sa ḽi ḓivhi. A vha ntendeli-ha zwanga nda vhonana na vhahulwane?

Vho Dada: Vhahulwane vha fhio? A hu tsheena vhahulwane vha fhiraho vhenevha vhane na khou amba navho. Naa a ni zwi ḓivhi uri mafula a tshi wa, a wa a tshi bva nṱha ngei kha mufula? Ndi khwiṋe u hangwa zwaṋu,

© University of Venda

thuso i no bva ngafhi ri ṱanganedza i ḓivha. Thuso yaṋu i henengei Pheḽeḽe hune na fanela u iswa hone matshelo.

Vho Fhedzi: (Vho wisa tshifhaṱuwo).

Zwe mulandu wanga wa tsheiswa zwone ndi mini arali lu si lwone lufu lu shayaho walwo mulomo. Vhukuma lulimi lwanga lwo ṱulwa maipfi alwo, tshalwo ndi u sala lwo oma sa danda ḽa musimbiri. Muya wanga u khou tekateka dambudzoni ḽi shayaho phuluso.

Mufhindulano u re afho nṱha u sumbedza uri Vho Fhedzi zwi khou vha konḓela, mafhungo avho a vho dzhenelelwa nga vhahulwane vha milayo. Nḓila ye mulandu wavho wa tsheiswa zwone a i takadzi, Vho Fhedzi vha swika hune vha humbela u amba na vhahulwane fhedzi vha a hanelwa vha vhudzwa u pfi vhahulwane ndi vhenevha vhane zwino vha nga si tsha vha thusa nga tshithu. Naho zwi tshi khou konḓa ngauralo Vho Fhedzi a vha bvi kha mulanga wavho wa u gwalabela ngoho, vha hana vho ima kha ngoho.

U ḓihudza ha Vho Khavhe hu a hulela. Ri wana musi vhe tshipotoni vha tshi rengekanya halwa vha tshi rengela vhathu vha tshi nwa nga u funa vha tshi itela uri vhathu vha vha fune vha kone u vha vhudza mafhungo a u dzhenisa vhaṅwe khomboni. Hezwi zwoṱhe vha zwi ita vha tshi ṱongisa tshelede ine vha khou i wana nga u rengisa vhathu. Izwi ri zwi pfa musi Vho Khavhe vhe tshipotoni vha tshi amba na vhathu vha tshi ri:

Munna 1: Uyu muḓuhulu wanga ndi pfa a tshi ri zwikoloni a vha tsha funzwa pfunzo vha funzwa zwo bvaho fhedzi.

Muṱhannga 111: Hu si vhadededzi vho no nga Vho Dosi. Vhaḽa vho vhuya vhe ene Fhedzi nga husili.

Vho Khavhe: O tou ita hani onoyu Dosi murathu?

Muṱhannga 111: Uyo u a tamba? Hafhu na vhagudiswa vha sa iti ngudo ya zwa kale u wana vha tshi levhukana vha tshi ya ngudoni yawe nga tshifhinga tsha ngundo yawe. Munna uḽa Dosi a amba, vhana ndi u ṱangana dziṱhoho.

Vho Khavhe: Hee!

Muṱhannga 1: Avho ndi vhone vhanna vha ṱoḓeaho. U fanana na houḽa munna Danda a no khou ṱolou tshatshalikiswa na zwikolo. Uḽa munna u ḓivha

© University of Venda

vhuimo hawe. A ima hu na ane o ima, a hu na ane anga mu tsekisa.

Vho Khavhe: Zwiḽa Danda ndi u fhiyo?

Muṱhannga 1: Hoyu a no dzula Mandala.

Vho Khavhe: Munna uyu ndi muthihi na uyu Dosi a no khou ambiwa?

Muṱhannga 1: Avho ndi vhone vhanna havho.

Munna 1: Ndi pfa hu tshi pfi itshi tshikolo na tshiḽa tsha ngei musi zwi tshi fhiswa ndi musi u mulandu wa vhathu vha no nga onoyu Dosi.

Munna 111: Huṅwe vha khou sokou vha ambelela.

Muṱhannga 1: Riṋe ri hulisa vhanna vha no nga sa Vho Dosi, Vho Danda vhafunzi vho no nga sa Ufumbi, Vho Khavhe, Vho… vha ṱoḓa u pfa mini?

Nga murahu ha mufhindulano uyo u re afho nṱha, Vho Khavhe vha vhonala vho ima na muṱhannga wa vhuraru vha tshi mu ṋea gwama ḽa tshelede ḽa u mu livhuwa uri o vha bonyolosa kha zwinzhi zwe a vha vhudza naho muṱhannga uyo o vha a sa khou tenda, o fhedza o tenda u dzhia gwama. Vho Khavhe vha fhedza vho mu vhudza uri tshifhinga tshoṱhe u fanela u tshimbila miṱanganoni yoṱhe a tshi sedzesa vhane vha khou ambesa a tshi vha vhudza vhone. Vho Khavhe u vha murengisi havho hu khou vha takadza ngauri ri wana vha tshi tou ḓikhoḓa na u takalela uri mushumo une vha khou ita ndi muhulwane u khou vha pfumisa na goloi vha nga si tsha renga sa izwi vha tshi vho tou pfundulula sa zwiambaro. Tshi re khwiṋe hu nga vha u tou fhaṱa suphamakete. Lupfumo lune vha vha nalwo lwo no kalula. Hoku kutshilele kwa Vho Khavhe kwo bvaho, ku ita uri vhathu vhane vha ima kha ngoho sa Vho Fhedzi vha tshile u vhavha nahone vha farwe vha valelwe dzhele. Vhathu vha no nga sa Vho Mangalani, vha a tsitswa kha poswo ye vha vha vho gagulelwa khayo khathihi na muholo wavho wa tsitswa. Vho Mukanganwi vha a fariwa na vhone vha kudzwa dzhele hu tshi pfi vha khou ambesa. Vhadededzi vhane vha ima na ngoho sa Vho Dosi na Vho Danda vha a ḽa mushumo. Vhaṅwe vha a tovholwa vha tshi vhudzwa u pfi vha litshe zwa Mudzimu arali vha sa litsha vha ḓo tevhela mufunzi wavho. Vhaṅwe vhashumisani na Vho Fhedzi vho fhedza vho thubiwa sa Rahele na Mufunaizwo vha tevhela vhumenemene vhu no khou itwa nga Vho Khavhe na lugwada lwavho.

© University of Venda

Vho Fhedzi ndi mugwalabi muhulwane ane a khala u vhofholola lushaka kha u tsikeledzwa kha masia oṱhe a vhutshilo. Siani ḽa zwa ikonomi, polotiki, kerekeni, mishumoni na miḓini yavho vhathu a vha tendelwi u amba vho vhofholowa hu pfi vha khou phusukanya shango nga mazwifhi. Hezwi Vho Fhedzi vha a lwa nazwo. Musi ri tshi isa phanḓa na mafhungo aya ri wana Vho Fhedzi zwi tshi vha konḓela hune vha swika kha tshiimo tsha u fhiwa bammbiri ḽa uri vha saine uri a vha tsha ḓo ita zwa kereke. Naho mafhungo a tshi vha konḓela vha hana vho dziba kha ngoho vha fhedza nga u hana u saina bammbiri ḽi songo ṅwaliwaho tshithu. Vho Fhedzi sa mufunzi o ṱokaho midzi yawe kha ngoho, a dovha a gwalabela ngoho, vha pfa vha sa zwi pfesesi zwa u sainiswa bammbiri ḽi songo ṅwalwaho tshithu. Vha sumbedza Vho Ḓithu na Vho Dada uri vhone a vha ṱoḓi u wiswa kha lutendo lwavho nga zwithu zwa shango. Mufhindulano u tevhelaho u khwaṱhisedza nyambedzano vhukati ha Vho Fhedzi, Vho Ḓithu na Vho Dada. Izwi ri zwi pfa musi Vho Fhedzi vha tshi khou amba na Vho Ḓithu na Vho Dada vha tshi ri:

Vho Fhezdi: Ndi u saina ḓe honohu hune ha pfi ndi saine bammbiri ḽi songo ṅwalwaho tshithu?

Vho Ḓithu: Khaṅwe ha kholwi Vho Dada.

Vho Dada: A ni ri fulufhedzi kani murathu? Ri ḓo ni vhofholola ra dovha ra ni ṱanzwa vhuṱungu ho nambatelaho mbiluni yaṋu. Vhumuthu haṋu vhu ḓo vhuiselwa murahu ha inwi muṋe waho. Takuwani! Peni asiyi ya u saina ngayo. Nga mvetomveto i sa dzhiiho na u poidza ha iṱo, ni ḓo wana nga maanḓa enea o ṋewaho riṋe, a mbofho yeneyi yo ni vhofhaho i tshi vhofholowa, Tambula na vho tou hu sumba ni kule. Ni ḓo ralo na shanduka phukha yo ponyaho khunḓa ya muvei ngeno marotha a mvula i naho a tshi ḓo vha marotha a u kanda na u fhodza ntho dza mulovha. Vhonani murathu wanga, kha ri ṋekane zwanḓa. Ri ralo ri ṋenye vhudalani hu si na ṅwando. Peni asiyi. Peni iyi a si peni ndi khoṋo ya u ḓihoṋolola.

Vho Fhedzi: A thi pfesesi uri ndi ngani ndi tshi fanela u saina bammbiri ḽi songo ṅwaliwaho tshithu. Hone ndi khou sainela uri mini?

Vho Ḓithu: Ni khou sainela uri no laṱa ṋowa na danda. A si zwone kani Vho Dada?

Vho Dada: Ndi zwenezwo.

Vho Fhedzi: Ndi saine ndi tshi khou sainela uri a thi tsha ima kha ngoho? U saina ndi u vhofhololwa muthu a ḓivhona e na musadzi na ṅwana. Hii? Ndi saine?

© University of Venda

Vho Dada: Sainani murathu.

Vho Fhedzi: Ndi saine nṋe Fhedzi a imaho kha ngoho fhedzi. (Vhe ṅo). Hii? Ndi saine? (Vhe ṅo hafhu). Nṋe! Aiwaa! na luthihi.

Vho Dada: Inwi tshivhanda, musadzi waṉu na ṅwana vha khou ṱolou tambula hangei hayani. Hafhu ndo amba nda ri ro vha sia ofisini vho lindela na u ṱulutshelwa u ni vhona. Nazwino luṅwalo lwa musadzi waṉu ri nalwo hafha. Lu ngafhi Vho Ḓithu?

VhoḒithu: Kholwu. (Vha bvisa fulobo).

Vho Fhedzi: Kha vha ḓise ndi lu vhale. Ndo ṱulutshelwa u pfa a bvaho ha Anna musadzi wanga. Kha vha nṋekedze. (Vha a isa zwanḓa zwa u ṱanganedza luṅwalo, fhedzi Vho Ḓithu vha humisa tshanḓa tshavho lune Vho Fhedzi vha sala vho fara muya).

Vho Ḓithu: Thomani ni saine hafha; arali ni sa saini luṅwalo a ni lu wani.

Vho Fhedzi: Nṋe Fhedzi ndi saine bammbiri ḽi songo ṅwalwaho tshithu? Ndi saine ndi tshi sainela uri nṋe Fhedzi we nda vha ndo ṱoka ngohoni ndo no tseremuwa ngohoni? Ndi ḓiṋetshedze? Muthu a nga ḓi ita ngauralo a vhofholowa. Hai! Ndi nga si ite ngauralo. I ḓo vha mbofholowo ḓe eneyi ine ya ḓo vha mbofholowo ya ṋama ngeno muya u tshi ḓo ḓi sala u muhungoni wa swina? Ndi a hana zwa u rengisa vhumuthu hanga nga luṉonya lwa musuku u siho. Ndi a hana zwa u renga dakalo ḽa kufhinganyana ngeno thambulo i tshi ḓo alama nga hu sa fheli sa ḓanzhe ḽo alamaho ḽa guma nga vhusendekamisi. Ndi a hana zwa u ṱanganedza kuṱhamugana kwa swina ngeno ku tshi ḓo shanduka dindi ḽi no ḓo tibela nṋe, nda ralo u shanduka vhiḓa ḽi shayaho a no ḓo ḓa a tshi posela mavu. Ndi dovha nda hana hafhu zwa u kandekanyelwa na u ṱapanyedzelwa vhumuthu hanga nga swina ndi tshi kha ḓi vhona sa zwenezwi. A re nṋe ndi a hana. Ndi ri kubammbiri kwavho kule hangei! A thi nga vuwi ndo saina vha nga lumba vha engedza mbalo ya mageḓane zwanḓani na milenzheni yanga.

Vho Fhedzi kha mufhindulano uyu vha ṱou ṋaṋa u ri sumbedza uri vhone vho ṱoka midzi yavho kha ngoho. A vha tendi na luthihi u bva kha ngoho vha ḓidzhenisa kha zwa shango. Vha vhona hu khwiṋe uri vha sa takadze Saṱhane fhezi vha takadze Mudzimu. Vho dziba,

© University of Venda

vho omelela, vho farelela kha ngoho, vha ri hu[illegible] sainisiwa kubammbiri a vha nga fi vho zwi ita ngauri zwi tshikafhadza vhumuthu havho.

Mugwalabi uyu u vhona zwi khwiṋe uri lugwada lwa Vho Khavhe lu engedze mbalo ya mageḓane zwanḓani na milenzheni yawe. Vhugwalabi ho ḓi fha maanḓa hafha. Hoku kuambele kwa Vho Fhedzi ku a sinyusa Vho Ḍithu na Vho Dada. Vho Dada vha amba nga wavho mulomo vha tshi vhudza Vho Fhedzi vha ri vha ḓo huvha sa mmbwa.

U hana u saina ha Vho Fhedzi zwi vha ḓisela mutshinyalo. Mafhedziseloni a bugu iyi ya ḓirama ri wana vha tshi hwaliwa vha iswa ḓakani nga Vho Dada, Vho Ḍithu na Vho Khavhe. Muṱuṱuwedzi wa mafhungo oṱhe aya ndi Vho Khavhe. Vhe henengei ḓakani, Vho Khavhe vha amba uri Vho Fhedzi ndi vhone vha no ita uri vhathu vha sa tevhele mulayo na uri ndi vhone vhane vha khou fha vhathu mabammbiri anea ane a khou anḓadzwa na shango ane a itisa uri vhathu vha sa tevhedzele zwine vhahulisei vha ṱoḓa zwone. Vho Khavhe vha dovha vha amba uri hu na zwithu zwe Vho Fhedzi vha ita zwone. Zwithu izwo zwi a tatisa na u zwi bula ngauri zwo ita mutshinyalo we wa tshinyadza, vha ri zwithu zwa hone zwo dzumbiwa nga Vho Fhedzi. Vho Fhedzi naho Vho Khavhe vha tshi khou vha ambelela mafhungo a u zwifha kha lugwada lwavho, a vha tendi u fhurea, vha semekanya Vho Khavhe vha vha vhudza uri a vha litshe u zwifha nga u ṱoḓa tshelede vha ambe ngoho. Vho Fhedzi a vha ofhi tshithu naho vha vhuṱunguni vha sema Vho Khavhe vha vha fanyisa na fuyu ḽitswuku ḽine nga ngomu ḽa vha ḽo khuba tshivhungu tshitswu tshitswu. Vho Khavhe sa muthu, vho vha vha sa ṱoḓi ngoho i tshi ambiwa. Hezwi zwi ita uri vha vhonyelelwe, vha takuwe vha rahekanye na u kandekanya Vho Fhedzi u swika Vho Dithu vha tshi vha fara. Naho vha vhuṱunguni vhu si na vhukono, tshifhaṱuwo tsho ḓala malofha, Vho Fhedzi a vha bvi kha mudzi wavho wa u gwalabela ngoho. Izwi ri zwi pfa kha mufhindulano vhukati ha Vho Khavhe, Vho Ḍithu, Vho Dada na Vho Fhedzi musi Vho Khavhe vha tshi ambelela Vho Fhedzi vha tshi ri:

Vho Khavhe: Zwithu zwoṱhe, u bva kha mabammbiri enea a no khou hasekanyiwa, mudzumbi wazwo ndi onoyu. Zwiḽa zwi no tatisa u bula, zwo itaho mutshinyadzo wo tshinyadzaho na zwone mudzumbi wazwo u kha ḓi vha onoyu.

Vho Fhedzi: Murathu wanga Khavhe…

Vho Khavhe: Nṋe a thi murathu wa muthu a no khou tshinyadza shango.

Vho Fhedzi: Murathu wanga Khavhe. Miṱodzi ye na i vhuthanisa maṱoni anga, i ita uri ndi si tsha kona u ni vhona, na u ralo u ni sedza hani hanga. Zwiito zwaṋu zwa u ṱasedza thumbu nga malofha a u shaya mulandu zwo kombodza maṱo anga,

© University of Venda

naho maṱo anga enea e maṱo o ṱoḓlhelaho zwilavhi u kombodza. Ndi tshi ni sedza ndi vha ndi si tsha vhona muthu nga nnḓa ha u vhona mbilu yo tshikafhalaho nga lutamo lwa tshelede. No rengisa muya waṋu nga zwithu zwi si na tshileme. Ni manonani a vhuhosi hu siho ngeno ni tshi ḓi vha tshivhindi tsha mutambuli. No wa, na wela fhasi sa fuyu ḽitswuku ḽo khubaho tshivhungu, ḽine u wa vha gidima vha tshi ri vha dobe. Vha neta, vha kulea miraḓo vha tshi wana nga ngomu ho atha tshivhungu tshitswu tshitswu.

Vho Khavhe: Ni vhale maipfi aṋu. Ni songo ntsema sa tshilakaṱi. Ni khou zwi pfa? (Vho Khavhe vha raha Vho Fhedzi. Vho Fhedzi vha a wa vha mbulumbuwa na aḽa mageḓane. Vho Khavhe vha dovha vha raha Vho Fhedzi hafhu, vha dovha, u swika Vho Ḍithu vha tshi vha fara. Malofha ndi vhudwedwedwe kha Vho Fhedzi).

Vho Dada: A ni athu u ḓilugisela u ri sumbedza na zwino?

Vho Fhedzi: A hu na tshine nda nga vha sumbedza nga nnḓa ha ngoho fhedzi yeneyi ye nda vha ṱasulela u bva kale.

Musi vhathu avha vha tshi vhona zwi khou bala zwauri Vho Fhedzi vha ambe mazwifhi, vha a rwiwa lwa vhuṱungu, vha rahekanywa na u kandekanywa. Vho Fhedzi vha tandazela vho tandazela hu tshi pfi kha vha dzumbulule ngoho he vha i dzumba hone u swika vha tshi lovha. Hezwi thyiori ya makisizimu i lwa nazwo. I ri mabulayano kha fhele. Vho Fhedzi vha lovha vha tshi khou gwalabela ngoho. Musi vha sa athu u lovha Vho Fhedzi vha nga sa muthu o no khou ṱoḓa u ṅwala vha mbo ḓi nambatela ḽienda ḽa Vho Khavhe vha ri:

Vho Fhedzi: NGOHO yo davhalasa mukosi wa gundo. Gundo ḽeneḽi ndi ḽi no rangelwa phanḓa nga maṱula a sa athu u vhonwa. Mukosi khoyo, u khou naṅanela na shango u tshi ya. U shenganya maṋo asuhu ho swika. Dzitshetshe dzi sa athu u bebwa dzi khou pfa maṱula a ḓuvha ḽa ṋamusi a tshi khou vaya sa mupfa wa muṱunu. Malofha a ḓo shanduka ṯhavhela ya ṯhangasini. Mikosi i ḓo ṱavhiwa vhathu vha fhedza nga u gomela zwigomelo. Nyofho i ḓo ri u dzhena vhathu, vha tshenuluwa sa zwixele zwo tshenuluwaho nga milora ḓaleḓaleni. U ralo NGOHO ha vha u phamukanya na u pwashekanya hayo hoṱhe vhuzwifhi ha shango. Gundo ḽa NGOHO ḽa lelemela ḽa lalama nga hu sa fheli.

© University of Venda

Vho Fhedzi vha tshi fhedza u amba haya mai[illegible]vha mbo ḓi wisa tshifhaṱuwo tshanḓa tsho omelela ḽienda ḽa Vho Khavhe vha mbo ḓi lovha. Haya mafhungo a re afho nṱha a ri bvukululela uri Vho Fhedzi ndi mugwalabi muhulwane ane a sa tende u shandulwa zwine a vha zwone nga mulandu wa u pfa vhuṱungu. Vha vhona zwi khwiṋe u tambulela u vhofholola lushaka u swika vha tshi fa vha songo takadza swina. Vho Fhedzi ndi muḓinḓa wa Mudzimu, vha dovha vha vha munna a fulufhedzeaho a sa tendi u wiswa kha lutendo lwawe naho a tshi pfa vhuṱungu, vha hana vho dziba kha mudzi wavho wa NGOHO u swika vha tshi lovha. Ḓirama ya Vho Milubi ndi yavhuḓi ngauri i ḓidzhenisa kha vhuṱungu ha tshitshavha. Vho Ramaliba (1994:59) vha tshi tikedza muhumbulo uyu vha ri, u ya nga thyiori ya makisizimu, bugu, nganea, vhurendi, ḓirama i vha yavhuḓi arali i tshi bvisela khagala vhuvha ha tshitshavha, i tshi bvisela khagala dakalo na vhuṱungu ha vhathu khathihi na nzulele yavho.

Nga murahu ha musi Vho Fhedzi vho no wela fhasi vho no lovha, ri wana Vho Khavhe vha tshi ḓi sola kha zwe vha ita zwone vha tshi ri:

Vho Khavhe: Uyu muthu uri mini a tshi fa o omelela mulenzhe wanga nṱhani ha u omelela Vho Dada na Vho Ḓithu. Maongolele na mafemelekele a Vho Fhedzi a vho thoma u nṱokonya mbilu. Lufu ulwu lu vho nga lu ḓo ṱanganya vhathu dziṱhoho. Nga vhanna! Ndi vho thoma u vhona murunzi wa vhuṱungu na thambulo yanga. Nangoho ndi ngoho. Tshinwi tsha vhuṱungu na thambulo yanga tsho lala henefha tshitumbuni tshenetshi tsho lalaho phanḓa hanga. Mazhuluzhulu enea ndi mirunzi ya vhuṱungu vhu sa athu u phunyea. Khare ya zwiito zwanga ndo i zwima ndo i wana ṋamusi, fhedzi muḓifho wayo a thi nga u pfi. Tsho salaho ndi u ḽa zwi shayaho muthetshelo sa tshivhindi tsho tevhutshelwaho nga tshavhuṱungu. Ṋamusi ndi hone ndo shanduka munwi na mukoma wa vhuṱungu vhu sa gumi ngeno tshileme tsha vhuṱungu tshi tshi ḓo gonya nga hu sa fheli ḓuvha ḽi si na musi. Muya wanga u khou thoma u tetemela thambuloni, muḓifho wo pfukuṱea tshose.

U lovha ha Vho Fhedzi zwo dzhenisa nyofho na mutshinyalo kha Vho Khavhe ngauri ri pfa vha tshi vho sokou vhalavhala, a vha tsha dzulisea nga uri ri pfa vha tshi vho thoma u ḓisola uri zwe vha ita zwo khakhea. Luvalo lwavho lu vho vha rovhedza. Tshivhi tshavho tshi khou thoma u vha ḽa. Izwi ri zwi pfa musi Vho Khavhe vho ima vhe vhoṱhe, Vho Dada na Vho Ḓithu vha tshi ḓa khavho uri vha hwalisane tshitumbu, ri pfa hu tshi pfi vho wana Vho Khavhe vho ima vho tshenuluwa nga nyofho.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA

Kha siaṱari (76) musi bugu iyi ya ḓirama i tshi ya Nagumoni, Vho Khavhe vha a ḓitota vha ḓi nukhedza vha gwadama vha amba na muṋe wavho uri kha vha vha hangwele nga u shulula malofha a si na mulandu sa Yudasi Isikariote. Vha ri Mudzimu kha vha farele ngauri vho itiswa nga gwama na thumbu. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Khavhe vho gwadama vha tshi khou rabela vha tshi ri:

Vho Khavhe: Muṋe wanga, mpfarele hezwi zwe nga muhumbulo wanga wa u tama lupfumo, nda rumbula nda shulula malofha e a ri a tshi gubunyea, a ṱanza muya u si na mulandu. Mpfarele hezwi zwe nda shanduka Yudasi Isikariote nga u rengisa malofha a si na mulandu. Mpfele vhuṱungu muṋe wanga uri ndi si nembelele sa zwe Judasi a ita.

Iwe Mudzimu khotsi a swina ḽanga a si tsha tshilaho kha ḽino, nkhathutshele mbilu zwe nda lalela hoyu Fhedzi muḓinda wau, sa ḽivemu nda mbo ḓi mu phadzha nda lozwa vhutshilo hawe. Vhutshinyi he ha ralo u vaya ha ṱungufhadza muya wanga. Ndi a ḓisola kha u pambuwa hanga nḓilani yo lugaho nga mulandu wa gwama na thumbu fhedzi fhedzi. Vhutshinyi hanga ndi khou vhu vhona. Mpfarele muṋe wanga. Amen.

Maipfi o ambiwaho afho nṱha, a ri sumbedza uri Vho Khavhe zwe vha ita vho tou zwi ita nga khole ngauri ri pfa vha tshi khoḓa na u amba na Mudzimu uri kha vha farele ngauri vhone vho rengisa Vho Fhedzi vhane vha vha muḓinda wawe wa vhukuma a fhulufhedzeaho. Vho Khavhe vha a kona na u zwi bula na u ṱanziela nga mulomo wavho uri Vho Fhedzi vho vha vhe muḓinḓa wa Mudzimu. Hezwi zwi ri bvukululela uri Vho Fhedzi vho vha vha tshi khou gwalabela ngoho. Vho Khavhe vho tou vha vhulahisa ngauri vhone vho vha vha sa ṱoḓi muthu ane a imela lushaka, vho vha vha tshi ṱoḓa muthu ane a ima na muvhuso une wa vha na vharangaphanḓa vhane vha ḓadza thumbu nga tshelede ngeno tshitshavha tshi tshi khou tambula sa zwine Vho Khavhe na lugwada lwavho vha vha zwone.

Ḓirama iyi ya Vho Milubi i tshi ya phanḓa, ri wana hu musi wa ḓuvha ḽa mbulungo, Vho Khavhe vha tshi bvelela mbulungoni ya Vho Fhedzi vho ambara magogolosi na ḽiṅadzi ḽine ḽa penyapenya ḽo thivhedza khofheni hoṱhe. Hezwi ndi tsumbo khulwane ya uri Vho Khavhe vho vha vha sa ṱoḓi u vhonala nga vhathu hafha mbulungoni uri na vhone vha hone. Vho vha vho ḓa sa ṱholi. A vha fushei Vho Khavhe, a vha fushei. Vha tovhola Vho Fhedzi na mbulungoni yavho. Musi mushumo wa mbulungo u vhukati, ri wana vhathu vha tshi takuwa vha tshi amba vha tshi sielisana vho vhaisala vhukuma nga lufu lwa Vho Fhedzi ngauri vho vha vha tshi ḓivhea uri ndi muḓinḓa wa Mudzimu ane a ḓivha vhuimo hawe. Vha tevhela

© University of Venda

zwithu zwa vhukuma nahone vha gwalabela mbilo dzwa ha vhathu kha masia oṱhe a vhutshilo. Izwi zwi ḓadziswa nga mufhindulano u tevhelaho:

Ufumbi: Vharathu vhanga na dzikhaladzi dzanga, vho konaho u vhona tshifhaṱuwo tsha uyu o eḓelaho afha, vha ḓo tendelana na nṋe musi ndi tshi ri tshifhaṱuwo tshe ra vhona ṋamusi tsho vha tshi si tsha vha tshifhaṱuwo tshe fhasi ha murunzi watsho ha kuvhanga maḓana na maḓana a zwifhaṱuwo. Tshe sa ḓuvha ḽi tshi bva vhubvaḓuvha, oṱhe maṱo a ri u hashemedza, a fhedza nga u poidza. Hetshi ndi tshone tshifhaṱuwo tshe nga u huwelela hatsho NGOHO, tsha fhedza nga u vhuta vhuswina. Vhuswina honohu ndi hone he sa vhulali ha wela tsimbi i vhangimaho, vhuvhangivhangi vhuḽa ha sa tsha vhonala. Vhuvhangivhangi uho ho kumbuludzwa nga Vho Khavhe vha ḽino shango. (Vhathu vha thoma u vhila). A re nṋe nde ndi tshi sedza nda vhona musuku wa NGOHO u tshi vhengema tshifhaṱuwoni tsha Vho Fhedzi. Nda mbo ḓi zwi ḓivha uri tshenetshi ndi tshiga tsha NGOHO i siho kha ḽino.

Musevheni: Vhakomana vhanga na dzikhaladzi dzanga, a re nṋe tshine nda lilela a si lufu lwe hoyu mufu a lu fa. Tshine nda lilela ndi vhuṱungu he a vhu pfa lufuni luvhi lwe a lu fa. Vho ṱovhowaho vho tshi vhona tshanḓa tshawe uri ndi tshanḓa tshe tsha vha tshi tshi khou linga u puta maanḓa a gundo. Tsinga dze na vhona dzo tanda mukuloni, ndi tsinga dze dza shanduka tshiga tsha u ṱavha hawe mukosi wa ngoho naho o livhana na vhuhali ha lufu. Mukosi wonoyu ndi wone we wa unga wa ḓa wa ri dzinginyisa khofheni dze ra fara, ra ralo u mangala ri tshi khou sokou thukhunyea sa dzimbungu nga one maṱula. Mukosi wonoyu ndi we wa shanduka tshedza tsha ḓuvha na ṅwedzi, tshine tsha ṭhavha u rumbula swiswi, shango ḽa takala u tamba tamba tshedzani.

Vhaṅwe: (Nga thungo). Kha vha ḽiwe vhana vha vhaloi.

Musevheni: Nṋe ndi ri lulimi lwanga a lu nga ṋangi tshiḽiwa, na ḽithihi shotha zwaḽo ḽa maḓi; khofhe dzone maṱo anga ha nga dzi ḓi. U swika lufu lwa mufu uyu lu tshi lifhedzwa. (Vhathu vha vuwa tshoṯhe).

(Hu vhonala muṅwe munna o ambara magogolosi matswu matswu, ṭhohoni o ambara ḽiṅadzi ḽi no mu tibedza ṭhoho na khofheni)

Gagula: Maṱo ashu a lilela Matongoni. Hune tshifhinga musi tsho vhibva sa mapfeṋe musi a tshi zhondekedza mbubulu, mvula ya ndifhedzo ya ḓo ralo musi i tshi wela ṭhohoni dza vhutshinyi ha vhutshinyi ho ri tshinyadzaho.

© University of Venda

Kha mufhindulano u re afho nṱha ri wana uri tshoka lwo vhaisala vhukuma nga lufu lwa murangaphanḓa wavho Vho Fhedzi. Vha amba uri nga nḓila ye vha lovha ngayo vho lovha vho puta tshanḓa tshi tshi sumbedza maanḓa a gundo. Lushaka lu vhonala lwo vhaisala vhukuma lwa ri lwone a lu nga ṋangi zwiḽiwa, maṱo avho ha nga fari khofhe u swikela lufu lwa mufu lu tshi lifhedzelwa, vha dovha vha sumbedza uri mbilu dzavho dzi ḓo vhofholowa nge ndifhedzo ya vha hone kha vhavhulahi vha Vho Fhedzi. Hezwi zwi mbo amba uri lushaka lwo ḓiimisela u dzhia maanḓa lwa a vhea zwanḓani zwalwo lwa gwalaba u itela u lifhedza havho vho vhulayaho Vho Fhedzi.

Musi ri tshi vhala ri tshi ya phanḓa kha iyi bugu ya ḓirama ya Vho Milubi ri wana lushaka lu tshi khou gwalabela Vho Khavhe nga ḓuvha ḽa mbulungo ya Vho Fhedzi. Vho Khavhe vha ḓa vho ḓithivha khofheni nga ḽiṅadzi uri vhathu vha sa vha vhone. U ḓithivhedza havho a ho ngo thusa tshithu ngauri muṅwe muṱhannga o mbo ḓi ri kha Vho Khavhe, kha vha bvule ḽiṅadzi lavho ḽi khou mu kombodza. Hezwi Vho Khavhe vha tshi hana vho omelelana naḽo a mbo ḓi ḽi thefula. Vho Khavhe vha tshi ri vha kotame vha ḽi dobe magogolosi ambo ḓi wa muṱhanga a mbo ḓi vha vhona uri ndi Vho Khavhe a thoma u ṱavha mukosi vhathu vha mbo ḓi vha vutshela vha vha kokodzekanya vha vha rwa. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho:

Muṱhannga: Hee vhone, kha vha sendedzele heḽo ḽiṅadzi ḽavho kule nṋe ḽi khou nakudzea khofheni.

(Munna u a kokodzela ḽiṅadzi ḽawe fhasi).

Musidzana: Nṋe vha songo nkombodza nga ḽiṅadzi ḽavho ḽi no nga ḽa viavhathu.

Ramuṅadzi: Ni nyamba hani khaladzi.

Muṱhannga: Hee vhone vha khou dovha hafhu nga ḽiṅadzi ḽavho iḽi. Ḽiṅadzi heḽi ndi ḓo ḽi...(U a ḽi thefula ḽa wela fhasi. Muṋe waḽo a tshi ri a kotame a ḽi dobe, magogolosi a mbo ḓi suvha a wela fhasi. A tshi wela fhasi vha wana, ai, ndi Khavhe).

Munna: (A tshi ṱavha mukosi). Heei! Ndi Khavhe! (Vha a sendela vha sedza vha sedzesa).

Vhaṅwe: Khavhe?

Munna: Ndi ri ndi Khavhe khoyu. (Vhathu vha tshi pfa zwenezwo vha nga sa mabu o rithwa. Husi kale vha vha vho mu wela).

© University of Venda

Sasa: Helele! Hee inwi vhadzimu vha (...)nga mphalala. Shandulani malofha anga a shanduke zwipfula zwi no ḓo pfulekanya muḽi wa mufu o eḓelaho ṋamusi. Ntsheleni nga tshiṱuhu tshi sa athu u vhonwa. Tshiṱuhu tshenetshi tshi ri u tanya nnda tshi tanye na makai. (Vha gigida Vho Khavhe, vha vha raha madumbu vha tandazela).

Mukegulu: Vho ḽi laya. Kha vha ḽi bvuvhule madumbu haya ḽi ṱanze yoṱhe tshelede heyi ye ḽa ralo u rengisa ṅwana wa ṅwananga.(Vha a vha bvuvhula dzithumbu hafhu).

Musi vhathu vha tshi rwa Vho Khavhe, Vho Khavhe vho ḓo wisela tshithu fhasi tshe vhathu vha ri vha tshi tshi doba vha wana ku kutheiphirekhodo. Hezwi zwa amba uri Vho Khavhe vho vha vha kha ḓi vha kha mushumo wavho wa u vha tsevhi na lufuni, a vha shoni, vho ḓiimisela u lwa na Vho Fhedzi na vhashumisani navho u swika nga hu sa fheli. Musi vhathu avha vhe vha vha vha tshi khou rwa Vho Khavhe vha tshi vhona kutheiphirekhodo vha ṋaṋa u sinyuwa he muṅwe muṱhannga a no pfi Sasa a mbo ḓi bvisa banga a ṱhavha Vho Khavhe kha ṱhoho. Vho Khavhe musi vha tshi khou ṱhavhiwa nga banga vha semiwa hu tshi pfi ndi phondi nahone vha Yudasi Esikhariothe. Izwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho:

Muṱhannga11: Ai, vho ri u ḽi bvuvhula ḽa wisa tshithu khetshi. Ndi mini?

Muthannga111: Ndi kutheiphirekhoda (Vhathu vha ku kandekanya. Zwenezwo vha mu vhuyela vhoṱhe).

Sasa: (Sasa u oṋolola banga e thetshela u zwi pfe kha ṱhoho, malofha a thoma u elela). Hee iwe banga ḽanga, shandula vhukimvi ha vhuzwifhi, vhu shanduke hele i dugaho fhano fhasi. Dzhena nga ngomu ṋamani ya ṅwana wa muthu, mbanga dzine wa vula, dzi nise mvula ya muridili i no ḓo na ya ṱanzwa vhuzwifhi na thambulo yoṱhe. (Vha a mu nzirimedza hafhu). Thetshela u zwi pfe Yudasi ndi iwe! Thetshela u zwi pfe phondi ndi iwe!

Musi Vho Khavhe vha tshi khou ṱhavhiwa na u rwekanyiwa ri pfa nga thungo vhasadzi na vhaṅwe vhathu vha tshi amba vha tshi ri:

Musadzi: Buse ḽe a shela ḽone vhaṅwe dziṱhohoni dzavho nga ḽi hashiwe ḽi wele ene muṋe waḽo hafhu.

Musi Vho Khavhe vha tshi vhona uri zwithu zwo vhifha vha lingedza u humbela pfarelo ye ya sa shume tshithu na luthihi. Hezwi vha tshi humbela pfarelo ha tou nga ndi u shela

© University of Venda

pharafeni muliloni. Vha vhudzwa u pfi arali vha ri khou toḓa pfarelo a vha thome vha vuse Vho Fhedzi. Vha lingedza u vhudza vhathu uri vha ḓo vha fha gwama loṱhe ḽa tshelede na danga ḽa kholomo, fhedzi vhathu vhe a vha na ndavha na lupfumo lwo itwaho nga malofha a muthu. Izwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho musi Vho Khavhe vha tshi ri:

Vho Khavhe: Hee vhathu vha hashu. Ndi khou humbela pfarelo ndi nga si tsha dovha na luthihi.

Sasa: Ri tshi ni farela ni thoma na vusa hoyu o eḓelaho hafha.

Vho Khavhe: Ho luga ha kha vha ri ndi ḓo tou vha fha gwama ḽoṱhe ḽe nda ḽi bwela nḓuni.

Sasa: Hee vhone, ri kha a gwama kana ri kha a u fa na u tshila? Hee? (Vha vha ninga nga vili. Tshiṅwe tshiṱhannga tshe tsha vha tshi henefho tsini tsha thamuwa tsha ri u vha raha milomo ya mbo ḓi swotokana. Sasa u vha bvuvhula madumbu vha wa vha shanavhiḓa. Muṅwe na muṅwe u lingedza u ṱhukhula muṱuvha wawe).

(Vha tshi vuwa vha tshi ri vha a ima zwiṱhannga zwivhili zwo ambaraho zwiambaro zwo ṅwalwaho nga u fana zwa vha zwo wa na mathaila).

Tshiṱannga 1: Khotsimuhulu, ro vha ḓisela muṅene wa mishumo yavho asuyu. Ndi vhulungu vhune vha ḓo ambadzwa hone zwino. Kani muṅene uyu u ḓo tou sa vha lingana kani? Zwa ralo ri ḓo ya ra vha dzhiela u no vha lingana zwavhuḓi.

(Vho Khavhe vha a lingedza u luvhelela, fhedzi vha a wa. Zwiambaro zwo ḓala malofha ngeno zwo kherukana).

Tshiṱhannga 11: Ahaa! Malungu a hone a tou tea zwavhuḓi mukuloni. Kha vha ambare maṅwe malungu asiya. Muthu iṱali a sa fanelwi nga vhulungu vhuthihi.

Mukalaha: Ni itani ni tshi longa muthu mathaila mukuloni?

Tshiṱhannga11: A si mathaila, ndi vhulungu khalaha yanga.

Vho Khavhe: Ni a tou mphisa nga mathaila naa? Nditsheni vhathu vha Mudzimu. Ndi ri ndi ḓo ni fha danga ḽanga ḽoṱhe ḽi re ngei Madangani.

Tshiṱannga 1: A ri na mushumo na vhukolomo havho hoho ho rengwaho nga malofha a vhathu.

© University of Venda

Vho Khavhe: Vhafunzi, vha nga nnyamu... Ndi ri a thi tsha ḓo dovha nandi.

Mufunzi: U khou ḓisola mu litsheni. (Evho vhathu vha sumbedza u vutshela vhafunzi. U vhona zwenezwo vhafunzi vha mbo ḓi zwi litsha).

Vho Khavhe: Ho luga ha, itani u mbulaha nga iṅwe nḓila, i si heyi ya u fhiswa nga mathaila. Ndi khwiṋe u nthutsha nga tshigidi khetshi hafha tshikwamani. (Vha a vhadzhiela tshigidi). Nthuntsheni zwanga zwenezwi ndi tshe ndo bonya maṱo.

Nga murahu ha mufhindulano uyu ri vhona uri zwoṱhe zwe Vho Khavhe vha vha vha tshi khou humbela zwone, zwi so ngo vha thusa nga tshithu. Vhathu vha tou ṋaṋa u vha rwa na u vha rahekanya. Ri pfa hu tshi pfi tshiṅwe tshiṯhannga tshe tsha vha tshi henefho tsini tsho mbo ḓi thamuwa tsha vha raha milomo ya mbo ḓi swotokana. Vho Khavhe ndi muthu we vhathu vha vha vho no neta nga zwiito zwawe muthu muṅwe na muṅwe u pfa a na mbiti hezwi a tshi vha vhona. Zwo ralo, muṅwe na muṅwe u sokou vha rwekanya na u vha rahekanya.

Vhathu vhaṅwe sa zwo sumbedzwaho, vho ḓo dzhia mathaila vha vha ambadza sa vhulungu vha vha shela nga phiṯirolo, iṅwe vha tou vha ṅwisa, vha zonya mabambiri kha mathaila. Na one vha a shela nga phiṯirolo. Vho Khavhe vha tshi vhona vha kha dengetenge ḽi ngafha, vha humbela vhafunzi uri vha vha humbelele pfarelo, fhedzi vhathu vha thoma u vutshela vhafunzi. Vha tshi vhona uri zwa u humbelelwa pfarelo nga vhafunzi zwo bala, vha humbela vhathu uri khwiṋe vha so ngo vha vhulaha nga u tou vha fhisa kha vha tou vha thuntsha nga tshigidi. Hei khumbelo ya Vho Khavhe vhathu vho i hana vha ri vha khou ṱoḓa u tou vha fhisa uri vha fe vha tshi pfa vhuṱungu sa zwe vhone vha ita vha tshi vhulahisa Vho Fhedzi. U fhedza vha funga mulilo vha vha voṱa. Vho Khavhe vha fa lufu lune lwa shonisa na u pfisa vhuṱungu, vha gegeḓa sa danda ngeno tshigidi vha natsho. Hezwi vha tshi khou nyengelela sa danda vhathu vha vha vha tshi khou pembela vho takalela lufu lwavho. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho musi vhathu vha tshi khou takalela lufu lwa Vho Khavhe vha tshi ri:

Sasa: A vha vhone, hezwi a tshi khou nyenga ngaurali, a hu na na muruṅwa na muthihi a no ḓo ṱaha a tshi ṱahela mishumo yeneyi ine iṱo ḽa ri u vhona, muvhili wa tshenuluwa nga nyofho.

Okela: Mukosi kha u lile u gume mugumoni wa shango. Malofha o shuluwaho ho ngo shulutshela ḽifhedzi. O shanduka khoṋo i no ḓo hoṋolola mbilu, mbilu u hoṋololwa; dzi si tsha hoṋelwa mbofhoni na nyofhoni. Tshi re hone u bva

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> ṋamusi nyofho vhathu a vha ṋ[illegible]i divha ngauri yo kudzwa mulilonі wonoyu u ndzhangamaho. U bva zwino u swika lini na lini, mbilu dza vhana vha vhathu a dzi tshee na mazhuluzhulu a u vhofhiwa nga mbofho dza swina ḽa swiswi. (Vhathu vha sedza tshitumbu tshi no khou nyenga sa danda. Vho no sedza vha rembuluwa, vha tshi furalela. Vha mbo ralo u rwa gwilisha vho livha miḓini i no khou fhisiwa).

Mafhungo a re afho nṱha a ri sumbedza uri lufu lwa Vho Khavhe yo vha mbofholowo kha vhathu ngauri u fa havho vhathu vha sumbedza u hu takalela vhukuma. Vhathu vha pfa ho bebwa mbofholowo na nyofho dzo shavha tshoṱhe vhutshiloni havho, ngauri ri pfa hu tshi pfi, malofha o shuluwaho ha ngo shulutshela ḽifhedzi. O shanduka khoṋo i no ḓo hoṋolola mbilu, mbilu u hoṋololwa; dzi si tsha hoṋelwa mbofhoni na nyofhoni. Vhathu vha pembela vha tshi ri nyofho dzo kudzwa mulilonі we wa vha u tshi khou ndzhangama. Hezwi zwi amba uri vhathu vho vha vha tshi tshila vho vhofhea vho ḓalelwa nga nyofho vha tshi ofha Vho Khavhe vhane vhutshilo havho ho vha ho ḓala vhumenemene, zwino lufu lwavho lwo ḓisa mbofholowo kha lushaka. Vhathu vha ri a vha tsha ḓo ofha tshithu ngauri swiswi ḽe ḽa vha ḽo vha tiba ḽo tsiruwa. Lufu lwa Vho Khavhe ḽo vha ngudo ḽihulwane kha vhathu vhane vha ri vhe vharangaphanda vha tshila vhutshilo ha vhumenemene ngauri ri wana lushaka lu tshi gwalabela Vho Khavhe lwa fhedza nga u gwalabela na lugwada lwa Vho Khavhe, vha fhisekanya miḓi na ndaka dzavho. Hezwi ri zwi pfa hu tshi pfi nga murahu ha u ṱhoṱhela ha tshitumbu tsha Vho Khavhe, vhathu vho rwa gwilisha vha tshi ṱuwa vha tshi livha miḓini ye ya vha i khou fhiswa ya vhashumisani na Vho Khavhe. Zwe Vho Milubi vha ita zwone muṅwali Obadiegwu (2003:11-12) u zwi tikedza a tshi ri:

> A writer must be in tune with the politics of his nation. He must penetrate the deep social political terrain of his nation in order to lay bare the inherent contradictions that encapusulates society.

Muṅwali u tea u elana na polotiki ya shango ḽawe. U tea u ḓidzhenisesa kha zwa polotiki na nzulele ya vhathu shangoni ḽawe u itela u bvisela khagala vhuṱudzeṱudze vhune ha vha hone kha vhadzulapo.

3.2. MVALATSWINGA.

Vho Milubi kha bugu yavho ya ḓirama ya ‘‘Madombini A Ngoho’’ vho kona u bvisela khagala mudzi wa vhugwalabi ngauri ri vhona Vho Fhedzi vhane vha vha mugwalabi muhulwane kha ḓirama iyi vha tshi gwalabela ngoho. Naho mafhungo a tshi khou vha konḓela, Vho Fhedzi ri vhona vha tshi hana vho ima kha ngoho, vha sa tendi u tevhela

© University of Venda

vhumenemene ha Vho Khavhe na lugwada lwavho. Vha hana vha tshi khou gwalaba vha tshi gwalabela u tsikeledzwa ha lushaka. Vha swika hune vha farwa vha tambudziwa lwa vhuṱungu u swika vha tshi lovha vho nambatela ngoho. Hezwi zwa vha tsumbo ya uri Vho Fhedzi ndi mugwalabi wa ngoho kha ḓirama hei. Naho vha tshi rwekanyiwa na u rahekanyiwa a vha bvi kha ngoho, vha hana vho dziba kha ngoho. Musi vho no lovha, ri wana lushaka lu tshi dzhia mulayo lwa u vhea zwanḓani zwalo, lwa gwalaba lu tshi gwalabela Vho Khavhe vhane vha vha tshifheṱi tsha Vho Fhedzi. Vha vha shela piṱirolo vha vha fhisa vha gegeḓa sa danda. Nga murahu musi tshitumbu tsha Vho Khavhe tshi tshi khou nyenga, ri wana vhathu vha tshi pembelela lufu lwa Vho Khavhe vha fhedza nga u ya vha gwalabela vhashumisani na Vho Khavhe, vha vha fhisela miḓi na ndaka dzavho. Zwoṱhe hezwi zwiwo zwo bvelelaho u bva mathomoni a ḓirama iyi u swika i tshi fhela, zwo vha zwo livhiswa kha u gwalaba, nga u ralo, Vho Milubi vho kona u bveledza vhugwalabi ḓiramani yavho ya 'Madombini A Ngoho'.

Sa musi ṱhoḓisiso iyi yo sumbedza uri i ḓo vha kha bugu mbili dza ḓirama dza vhugwalabi, kha ndima i tevhelaho ndi ḓo vha ndi tshi khou isa phanḓa na u sengulusa bugu ya Vho Milubi ya 'Ndi Muṱodzi Muni', ndo ḓi sendeka ṱhoḓisiso yanga kha onoyu mudzi wa vhugwalabi.

© University of Venda

4.1.VHUGWALABI ḌIRAMANI YA VHO MILUBI YA ‘‘NDI MUṬODZI MUNI’’

Sa musi Musengulusi o no ḓi ṱalutshedza kha ndima yo fhiraho uri vhugwalabi vhu tshimbila na khuḓano, afha kha ndima iyi hu ḓo iswa phanḓa na u ita tsenguluso ya vhugwalabi kha bugu ya ḓirama ya Vho Milubi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’. Kha bugu iyi ya ḓirama ri wana hu na mutambi dendele ane a pfi Vho Itani. Vho Itani ndi mutambi dendele we musi ḓirama i tshi thoma, vha nga mutambi ane a gwalabela ngoho na u tambudzwa ha vhathu, fhedzi ḓirama iyi i tshi ya phanḓa ri wana Vho Itani musi vha tshi ya Yunivesithi ya Madevhula hune vha ri vho no vhuya vha ṅewa ḽiposwo ḽihulwane ḽine ḽa thola na u pandela, vha si na ndalukano dza mushumo wonoyo, tshiitisi hu uri vho mala Vho Arina vhane malume avho vha shuma muvhusoni. U bva afho ri wana Vho Itani vha tshi ḓidzhenisa kha mafhungo a tshiḓivhano, tshanḓanguvhoni, u eḓela tshihulwane na vhafumakadzi vhane vha ṱoḓa mushumo. Zwoṱhe hezwi zwiito zwa Vho Itani zwo sia zwi tshi ḓisa vhugwalabi musi ḓirama iyi i tshi ya magumoni.

Kha ḓrama iyi, mudzi wa vhugwalabi ri u vhona henefha musi ḓirama iyi i tshi thoma. Kha bono ḽa u thoma ri wana mutambi dendele Vho Itani vha tshi gwalaba vha tshi gwalabela miholo ya fhasisa ngeno ngei muvhusoni vharangaphanḓa vha tshi tou kukuṱa tshelede nga masaga ngeno lushaka lu tshi khou tambula. Vho Itani vha vhona vhutshilo ho ḓalesa mafhungo a vhuaḓa na tshiṱalula. Hezwi ri zwi pfa musi vha tshi khou amba na Vho Razwithu vha tshi ri:

Vho Itani: Vhutshilo ho atha tshiṱuhu na tshiṱalula. U bva tshe ḽa tsha u swika ḽi tshi kovhela, vhatshili vha dzula vho furalela ngoho. U hwavhaila vha hwavhaila vho livha vhuzwifhini. Ngazwo shango ḽi tshi dzulela u xaxara na u ṱhakha sa khali ya tshisese, ngeno vhutshilo ha vhatshili hu tshi ralo u mweka sa tshilonda tshi sa fholi na u phuphwa hani hatsho. Mbilu dzavho dzone na zwanḓa zwavho, zwi dzula nga u dzwigiḓela mafumo a lilaho u gubunya malofha a shayaho mulandu. Vhutshilo hovhu hu mwekaho sa tshilonda, a tshilaho huṅwe ndi uyo a re na dzina. Dzina ḽeneḽi ndi ḽine ḽa mbo mu ṱomola lutsingani lwa vhushai na vhuṱungu. A mangala a tshi vho veka lupfumoni na muḓifhoni sa shashadanga mupfuḓzeni wa dangani, ngeno a si na dzina tshawe

© University of Venda

hu u iswa vhanzhini a tshi kha ḓi vhona. Sa tshimela tsha sogani tshi tshi ṱulutshelwa shotha ḽa mvula, na shango ḽi ralo li tshi ṱulutshelwa ngoho. Nangoho shango ḽi muondoni wa u shaya haḽo ngoho sa lutshetshe lu shayaho mikando ya mme. Ḓuvha ḽine ngoho ya ṱoka midzi vha ḓo vhona lufhaṱu lu tshi a ḓamela kha roṱhe hu si na mukano. Ra kona ha u lelemela dakaloni tsaṅwa ro kudza kule.

Vho Razwithu: Naa ho no tshinyala mini Vho Itani?

Vho Itani: Vha vhona zwi zwithu ḓe zwine afha mushumoni ra vhulahwa nga u dobedza makatshi vha si gathi vha tshi khou fa nga u kukuṱa nga masaga? U ḽa vha ri u ḽa vha fhedza nga u rahela kule, ngeno vhaṅwe ri tshi u ḽa ṋowa dza sala dzi tshi khou lila. Nangoho ndi ngoho, a si na tshawe ndi dzadza ḽine tshaḽo ha vha u kandekanywa nga nnyi na nnyi.

Vho Razwithu: U gungula vha ro sokou ita vho. Hafhu roṱhe ro shanduka miri i re fhasi ha miṅwe, u ya nṱha a si hayo na luthihi.

Vho Itani; U gungula hanga a si ha u sokou u ita Vho Razwithu, ndi midzi ya tshimela tshe tsha ṱokwa he tshi si tee. Ngavhe zwi so ngo ralo, muṱodzi shamani wo vha u sa nga ḓo elela. Hu na vhane mushumoni, mishumo yavho i si vha ise nṱha vha vha nṱha kana vha vha nṱha nṱha.Tshavho ndi u kandwa nga vha ṋamelaho vha tshi ya nṱha. Vhenevho vha mbo shanduka vhuṋamelo ha vha ṋamelaho vha tshi ya u ṋanzwa makole. Musi vho no vha nṱha ṋtha vho ṋamelwaho ngavho vha mbo shanduka fhasi fhasi. Vhenevho ndi vhane vha nga sa nṋe.

Vho Razwithu: Na nṋe.

Vho Itani: Vhone vha kha zwa mahai Vho Razwithu. Hafhu u amba honohu hanga a si u amba nge nga mutoli nda tshitshitwa lini. Ndi nga u vhudzuloni mbilu u vhinuwa ya vhinuwesa. Vha vhona malamba anga a manzani musi a tshi vhambedzwa na a vhaṅwe. A ntshandula a ḽaho misivha tshifhingani tsha nḓala khulu.

Vho Razwithu: Vha songo vhilahela Vho Itani. Tshifhinga ha vhone tshi ḓo tshingamisela mutsinga. Tsho no ralo vha ḓo wana vha tshi tala lupfumoni sa khovhe ya dungula.

© University of Venda

Vho Itani: Izwo zwi nga si vhuye zwa tea a rali hu tshee ho ḓala hezwi zwithu zwauri nnyi ndi mini na zwauri nnyi ndi wa ha nnyi hafhano mishumoni ya heḽino ḽa muno. Tshi re hone…

Izwi zwi mbo sumbedza tshoṱhe uri shango ḽine Vho Itani vha khou tshila khaḽo ḽo ḓala vharangaphaphanḓa vhane vha vha na maimo a nṱha fhedzi vha si na ndalukano dza maimo eneo ane vha vha khao. Vho Itani sa mutambi dendele ri wana vha na thaidzo ya tshiḓivhano na tshiṱalula zwine zwa vha hone mishumoni hune vhathu vha tholwa ngauri hu na nnyi wa havho a re muvhusoni. Zwoṱhe hezwi Vho Itani vha a zwi gwalabela nahone vha vhona vhathu vha tshi tea u tshila vha tshi eḓana kha masia oṱhe a vhutshilo. Hafha Vho Milubi vha khou gwalaba vha tshi gwalabela vhathu vho funzeaho vhane vha shumisa pfunzo yavho u tsikeledza vha songo funzeaho. Vha ri vhathu vha khou zwi vhona naa zwine zwa khou bvelela ngei muvhusoni hune madendele vha kukuṱa tshelede nga masaga ngeno tshitshavha tshi tshi khou tambula. Vha ri hezwi zwi tea u fheliswa.

Nga murahu ha mufhindulano uyu, musi ḓirama iyi i tshi bvela phanda, ri pfa mutambi dendele vhane vha vha Vho Itani vha tshi ṱoḓa u vhuyelela tshikoloni Yunivesithi ya Madevhula u ṱhaphudza pfunzo dzavho dza digiri ya B.A. naho vho kalaha. Hezwi Vho Itani vha khou zwi ita ndivho yavho khulwane hu u ṱoḓa u fhelisa tshiṱalula, tshanḓanguvhoni, tshiḓivhano na vhuaḓa mishumoni. Vho Itani vha vhona i khwiṋe uri vha ye tshikoloni uri hezwi vha tshi vhuya vha kone u shumela lushaka nga nḓila i si na tshiḓivhano, tshiṱalula, vhuaḓa na tshanḓanguvhoni. Nahone vha vhona u ya phanḓa na pfunzo zwi tshi ḓo ita uri vha wanevho muholo une wa vha fusha na muṱa wavho. Ri pfa vha tshi ri vha vhulahwa nga u dobedza makatshi ngeno vha si gathi vha tshi khou fa nga u kukuṱa nga masaga. Tshiṅwe hafhu tshine vha ṱoḓa ndi uri naho vha tshi vha na maimo avhuḓi mushumoni, vhathu kha vha vhe vha tshi zwi ḓivha uri vha na ndalukano dza mushumo wonoyo. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano vhukati ha Vho Itani na Vho Rᾳzwithu musi Vho Itani vha tshi ri:

Vho Itani: Hezwi zwa tshiḓivhano tshi no vhinula mbilu ya muthu vhudzuloni zwi khou ṋaṋiswa nga zwi ṋaṋisi. Vho Razwithu, nṋe ndo no humbula na u vhuelela ngei Yunivesithi ya Madevhula uri ndi ṱhaphudze pfunzo dzanga.

Vho Razwithu: U vhuyelela Yunivesithi vhe mungafha? Vha ḓo zwi kona naa zwa u kwanyambela muri wa tswavhelele? Haa, vhone vhe muṅwe vho vha vha tshi tou laṱa tshovha, vha endela u ḓiṋuna nga enea matotoya ane vha khou umbula.

© University of Venda

Vho Itani: Nṋe vha ḓo mmbona tshi khou kwanyamela muhuyu wa tswevhelele, tenda nda swika hu re na mahuyu. Naho dza vha ṱhole zwadzo; kha nṋe dzi ḓo vha dzo luga. Ndi ṱoḓa u vhona uri nna muthu a nga ṱolou u itwa mudabe ngeno a tshi khou fanela u vha mulidi. Ndi ṱoḓa uri musi nṱha hu tshi mmbidza, muṅwe na muṅwe a zwi vhone uri ndi khou fhindula mmbidzo iyi ndi si khou gonya nga u kanda ṱhoho dza vhaṅwe sa hone vhuṋamelo.

Vho Razwithu: Afho vha khou amba.

Vho Itani: Hezwi zwa tshiḓivhano na vhuaḓa zwi ḓo ri u mmbona zwa wisa zwifhaṱuwo nga ṱhoni. Nḓilani yanga zwi ḓo tsiruwa nga u pfa mitsindo yanga ndi tshee kule. Ndi ḓo ri ndi tshi fhira tsini nazwo zwa sokou vhenu! Gaa! Zwa sala zwi tshi khou bata bata vhutshilo ngeno nṋe ndi tshi khou randa ndi tshi ya maṱhakheni.

Mafhungo a re afho nṱha a ri sumbedza uri Vho Itani vho neta nga zwine zwa khou itwa nga vharangaphanḓa mishumoni. Vho Itani hafha vha khou gwalabela vhuaḓa na tshiḓivhano zwine zwa itwa nga vhavhusi mushumoni. Hafha, u gwalaba ha mutambi dendele uyu hu vhonala zwavhuḓi musi a tshi pfa vhuṱungu u swika a tshi shumisa maidioma musi a tshi ri, ‘zwi ḓo ri u mmbona zwa wisa zwifhaṱuwo nga ṱhoni’ vha tshi khou amba tshiḓivhano na vhuaḓa zwine zwa vha hone muvhusoni. Vha dovha vha shumisa manyanyu musi vha tshi ri, ‘Ndi ḓo ri ndi tshi fhira tsini nazwo zwa sokcu vhenu! gaa!’u ombedzela vhuṱungu hune vha vhu pfa musi vha tshi vhona zwine vharangaphanda vha ita zwone. Hezwi, Vho Itani zwi a vha nengisa. Vha vhona zwi tshi tea u fheliswa ha vha na vhathu vhane vha ḓo ri vha vharangaphanḓa, vha shumela u bveledza lushaka phanḓa.

Musi ḓirama iyi tshi ya phanḓa kha bono ḽa vhuṋa, zwi a ri mangadza u pfa Vho Itani vhe vha vha vha muthu we a vha a tshi khou lwa na u fhelisa tshiḓivhano, vhuaḓa na tshanḓanguvhoni, na vhone vha muṅwe wa vhathu vhane vha vho wana mushumo fhedzi vha si na ndalukano dza mushumo wonoyo. Mushumo uyu vha u waniswa ngauri vho mala Vho Arina vhane malume avho vha vha na ḽiposwo kha khabinethe. Hezwi zwa sumbedza uri Vho Itani ndi muṅwe wa avho vhane vha khou tsikeledza vhathu. Izwi ri zwi pfa musi Vho Arina vha tshi khou semana na Vho Itani musi Vho Itani vho ḓa vho kangwa vha tshi ri:

Vho Arina: A hu na. Ho ḓi konelwa zwenezwo. Afha ro wananivho? A hu na. Malume anga, nga vhuhulisei havho na maimo avho, vho lingedza u kuvhatedza muthu

© University of Venda

wanga sa khuhu i tshi kuvhatedza khukhwana yayo katini ha u leleḓa ha vhurwanzhivha na magoni.

Vho Itani: Malume aṋu vha fhio? Vho vhuya vha ita zwifhio?

Vho Arina: Zwa ngafhi vhuṱolo? Vha nadzo ndalukanyo dza afho hune vha vha hone vhone? Vha re na ndalukanyo dza hone khezwi vho ḓi sala vhe tenya tenya nnḓa. Vhone! vha songo vhuya vha thukhunyea sa mbungu mutumbuni wa mbelesa. Hafho hune vha vha hone ndi malume anga vha tshi khou elelwa nṋe ṅwana wa khaladzi avho.

Mufhindulano uyu u re afho nṱha u khwaṱhisedza uri nga ngoho Vho Itani ndi muṅwe wa vhahulisei vhane vha wana mushumo wa maimo a nṱha vha si na ndalukano dza mushumo wonoyo. Hafhu na Vho Arina vhane vha vha mufumakadzi wavho, vho tou bula zwoṱhe zwe malume avho vha ita zwone musi Vho Itani vha tshi tholwa. Nga tshifhinga tsha Vho Itani ndalukano dzine muthu a vha nadzo dzo vha dzi sa thusi tshithu, fhedzi tshe tsha vha tshi tshi thusa muthu ndi uri u ḓivhiwa nga nnyi muvhusoni. Hezwi na Vho Arina vha tou zwi bula nga mulomo wavho uri vha na ndalukano vho balelwa mushumo ngauri vho vha vha si na ane a vha ḓivha fhedzi vhone Vho Itani ngauri vha muḓivhiwa nge vha mala Vho Arina vhane malume avho ndi muhulisei mushumo vho u wana. Vhuaḓa na tshiḓivhano zwine zwa khou itwa nga vhahulisei, Vho Arina vha a zwi ṱongisa vha zwi fanyisa na khuhu ine ya kuvhatedza khukhwana dzayo uri dzi si rwiwe nga vhurwanzhivha na magoni. Hezwi thyiori ya makisizimu i a lwa nazwo. I ri tshiḓivhano tshi fanela u fheliswa.

U ya nga Vho Milubi, shango ḽine vha khou ḽi vhona vha vhona ḽo ḓala vharangaphanḓa vha na vhuaḓa na tshanḓanguvhoni. Hezwi Vho Milubi vha a zwi gwalabela. Uri matshudeni vha wane dzibazari dzine dza vha thusa Yunivesithi kha u badela, vha tea u ita tshanḓanguvhoni. Hezwi ri zwi vhona musi Vho Itani vha tshi khou ṱoḓa bazari, vha rengela Vho Ḓisani boḓelo ḽa buranndi ngauri Vho Ḓisani ndi muhulisei ane a fha matshudeni dzibazari. Izwi zwi khwaṱhisedzwa nga mufhindulano u tevhelaho:

Vho Ḓisani: Vho tou fara wone mushonga vhukuma. Uyu ndi wone wone.

Vho Itani: Nṋe nde aiwaa, vhathu a vha lingani. Hafhu na pfulekana dzi tshi ḓi siana nga zwifhinga.

Vho Razwithu: Izwo ndi zwone hezwo.

Vho Ḓisani: Aiwaa, a ho ngo dina tshithu. (Ṅwana u vha dzhena haṋwani).

© University of Venda

Ṅwana: Ai, avha vho bvisa bodelo ḽa halwa, baba vha mbo ḓi ri :, Aiwaa, a hongo dina tshithu…

Vho Ḓisani: Ndi zwone. Ndi musi ndi tshi kha ḓi amba musi uḽa ṅwana a tshi nkanga. Ndo vha ndi tshi kha ḓi ri a hu ngo dina tshithu. Mafhungo avho o vha o no swikisiwa nga muhulisei, malume a mufumakadzi wavho. Nazwino zwithu zwo no kwakwanyiswa kale. Vhe zwavho zwi si kwakwane ndi Muila na vhaṅwe vho no nga ene. Zwauri ndi ngani zwi sa lugi ndi a fhulufhela uri na vhone vha a zwi ḓivha.

Vho Itani: Aiwa, ndi a zwi ḓivha.

Vho Ḓisani: Nṋe a thi na ḽifhio ḽine ḽa vha ḽanga. Tshanga ndi u tshenuwa musi ndau dzi tshi vhomba. A no ḓiita tshigugu tsha vhogugu, tshawe ndi u dzula u shamani.

Vho Razwithu: Vho Itani, muthu ḽa mu ṱavhela a ḽi ore.

Vho Ḓisani: Vho bula. Riṋe kha ri ḓithakhe nga luṋanga lwashu lwonolu. Manzhi ri nga si a kone. Zwinzhi ro zwi wana zwo ralo, ri ḓo ḓi zwi sia zwo ralo.

Mufhindulano u re afho nṱha u sumbedza uri Vho Ḓisani na malume a Vho Arina vhane vha vha vhahulisei, vha shumisa maimo avho sa tshibuli tsha u tsikeledza lushaka ngauri Vho Ḓisani vha tou zwi amba vha sa tati uri vhane vha ita tshikhuna kha vhahulisei, vha ḓo dzula miṱodzi i shamani.

Musi ḓirama i tshi bvela phanḓa, ri wana uri Vho Arina, zwine malume avho vha ita zwa vhuaḓa, tshiḓivhano na tshandanguvhoni, zwi a vha takadza ngauri hoṱhe hoṱhe hune vha vha vha tshi khou amba hone na munna wavho Vho Itani, vha dzhenisa dzina ḽa malume avho. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Arina vha tshi khou amba na Vho Itani vha tshi ri:

Vho Arina: Tshoo, ndo vha ndo hangwa. Na nṋe idzi khangwa dzanga hii. Ndo no hangwa zwauri zwoṱhe zwi ri malume anga.

Vho Itani: Iṅwi ni dina nga u sokou dzhenisa dzina ḽa malume aṇu na musi ni tshi khou konyongedza mushidzhi.

Vho Arina: U vha litsha ndi nga vha litshela mini nga u zwoṱhe zwi zwanḓani zwavho. Nngu na mbudzi dzi tshi khwikhwidzwa vhusiku, dzi tshi iswa khavho, ndi musi ho bvelela mini zwiḽa? Ndi amba nga u vhathu vha ri u dzi khwikhwidza

© University of Venda

vha koḓedza nga u remba vhaṅwe, vha vha tshi khou itela mini arali hu si uri muṅwe a sudzulwe hu thukhe vhone.

Nyambedzano i re afho nṱha i tou zwi sumbedza zwi khagala uri vhathu vhane vha khou tshila nga tshifhinga itshi vha tshila vha tsevhi dza vhahulisei, vha dovha vha ita zwa tshanḓanguvhoni u itela uri vhaṅwe vha pandeliwe mushumoni hu dzheniswe vhone. Vho Arina hezwi vha a zwi amba musi vha tshi ri, vha vha vha tshi khou itela mini arali hu si uri muṅwe a sudzuluswe hu thukhe vhone. Hei ndi tsumbo ya uri vhathu vha dzhena mishumoni nge vha renga vhahulisei nga nngu na mbudzi dzine dza khwikhwidzwa vhusiku vhathu vho eḓela. Musi ro sedza izwi ri vhona uri Vho Milubi vha ri bvukululela vhuaḓa hune ha vha hone muvhusoni kha tshifhinga tshenetshi tshine lushaka lwa khou tshila khatsho. Hezwi zwi ita uri hu sa vhe na mvelaphanḓa shangoni sa izwi vhathu vha tshi tholwa nge vha thoma vha ita tshanḓanguhoni fhedzi vha si na ndalukano dza mushumo. U ya nga Vho Milubi, vhashumi vhane vha sa ite tshanḓanguvhoni, vha ṱangana na thaidzo ya u pandelwa kana u sudzuluswa kha miṱa yavho vha ya vha shumela kule na mahayani avho.

Musi ri tshi vhala ḓirama iyi ri tshi ya phanḓa ri wana Vho Itani vha Yunivesithi ya Madevhula nga ḓuvha ḽa u vula hayo. Matshudeni vha vhonala vho ḓala vha tshi ya kha mabalane wa basari uri vha kone u sedza uri vho wana basari naa. Vho Itani na vhone ri vhona vha tshi swika kha mabalane vha vhudzisa uri basari vho i wana naa. Mabalane u vhudza Vho Itani uri vho i wana, a vha vhudzisa na uri a thi ri ndi vhaḽa vha lugwada luḽa naa. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi khou amba na mabalane vha tshi ri:

Itani: Ndi nṋe Itani Dalana. Yanga ndi i no bva kha muvhuso wa…

Mabalane: Ndi vhone vha tshiḽa tshigwada?

Itani: Ee, ndi nṋe.

Mabalane: Khezwo zwo kwakwana.

Kha mufhindulano u re afho nṱha ri tou zwi pfa uri Vho Itani ndi muthu a sa shoni u ita mafhungo a vhuaḓa. Vha swika hune vha ḓivhiwa vha tshi ḓivhelwa lugwada lwavho lune vha khou ita vhumenemene nalwo. U rengela havho Vho Ḓisani boḓelo ḽa halwa vhane vha vha muhulwane kha dziofisi dzine dza ṋea basari, ri wana zwi tshi vha wanisa basari ngauri na mabalane u tou zwi bula uri Vho Itani ndi vhaḽa vha lugwada luḽa.

© University of Venda

Ḓirama iyi ya Vho Milubi musi i tshi bvela phanḓa ri wana matshudeni vho khuruṱana vho livha holoni Yunivesithi ya Madevhula. Musi vhe holoni, matshudeni vha amba nga u gwalaba uri vha lifhedze lufu lwa murangaphanḓa wavho. Vho Itani na vhone ndi muṅwe wa matshudeni a re hone holoni. Tshi mangadzaho ndi tsha uri Vho Itani a vha khou ima na vhaṅwe matshudeni. Hoṱhe hoṱhe hune vha swika hone Vho Itani vha ita phambana nadzo. Vha ri vhone a vha ḓidzhenisi kha zwa migwalabo vho no kalaha. Vha vha vha tshi khou zwifha ngauri vha tsevhi ya vhahulwane heningei Yunivesithi. Musi vhaṅwe matshudeni vha katini holoni vha tshi khou langana u gwalaba, Vho Itani vha a humbela u amba hezwi vha tshi tendelwa u amba, vhe vhone a vha ḓidzhenisi kha matope a vhatukana. Nyambedzano i tevhelaho i a zwi tikedza hezwi musi matshudeni vhe holoni hu tshi khou langaniwa u gwalaba vha tshi ri:

Mudzulatshidulo: Vha hashu ndi a fulufhela no no ḓi zwi pfa zwo ri welaho. Vharathu vhashu masiari a ṋamusi, vho ri vha a ima nga mulenzhe, mutsinga u ṱoṱomodzwe mulomo u kone u boḓa thikhwa i re yawo, kha vha ḽi shayaho tshavho tshilidzi, ḽo mbo khavhula, ṱhoho ya mbo fhambana na wayo mutumbu. Fhedzi ṱhoho yo ri i tshi ri fhasi bibinini, mulomo wa ḓi vha u tshee wo aṱama.

Matshudeni: (Vha a dzikuwa). Lufu lwavho ri ḓo lifhedza. Vho wa vha tshi wela tshine vha ḓivha, vha wa vha tshi wela riṋe.

Mudzulatshidulo: Tshete! vhafuṅwa nga vharathu vhashu vha sa tsha tshilaho kha ḽa muno. O elelaho thumukanyoni ya mutsinga na ṱhoho ndi enea e u elelani hao a ḓa a ṋukadza vhupfa hashu.

Zwino kha riṋe ndi ri ni ri mini nga u ṋukadzwa ha vhupfa haṋu? Hone ndi nnyi ane e a tshi luṅwa a kundwa u ḓikweta?

Vhoṱhe: Haho.

Mudzulatshidulo: Tshino ndi tshifhinga.

Vhaṅwe: Tshifhinga ndi tshino.

Mudzulatshidulo: Tshino ndi tshifhinga tsha uri vhupfa hashu vhu elele vhu simese fhasi fhasi vhu dzhene. Ho dzhena vhu shanduke ḽone shothodzo.

Mutukana1: Gwengo ḽo gomisaho vhutshilo ha lurere lwe lwa vha lu tshi khou sima ḽi ḓo akhamala u gomala ha vhuhali haḽo na u tou vha hani haḽo tsimbi.

© University of Venda

Mutshudeni1: Naho hu tshi pfi thophi a[illegible]vhiyi iyi riṋe ri ḓo vhuya ra i ṱoḓela tsha u sevha ra i sevha.

Mutshudeni 2: Nṋe ndi ri u bva matshelo ngudo kha dzi ri sumbe nga musumbavhaloi.

Mutshudeni 4: Na riṋe vho kha ri ḓivhone ri tshi dzi sumba nga wone musumbavhaloi. Ndi hone vhupfa hashu kule vhu tshi ḓo pfala.

Mutshudeni3: Iḽo ndi fhungo heḽo.

Mutshudeni2: Mudzulaphanḓa, ane a ḓo vhonala a tshi khou khukhuna luombeni?

Mudzulatshidulo: A ri pfe uri uyo u ri mini?

Mutshudeni 4: Wa u khuhuna luombeni, ha ri dini ngauri thunda nnḓa i ḓo vhonala.

Musthudeni 1: Zwino uyo a no ḓiita Yudasi Isikariote. Hu pfi mini ngae?

Mutshudeni 2: Uyo u fana na a khukhunaho luombeni. Vhoṱhe zwiṅwe.Vhenevho vha ḓo ambiwa navho nga luambo lune vha ḓo lu pfesesa.

Mufhindulano u re afho nṱha u tou ri sumbedza uri matshudeni vha Yunivesithi vha kha a u gwalaba. Matshudeni ri pfa vha tshi khou tendelana u ri a vha ngo tea u guda nahone ane a ḓo vhonala a tshi khou ya dzingudoni vha ḓo mu vutshela nahone a vha ṱoḓi vhathu vhane vha nga sa Yudasi Isikariote a no ḓo vha rengisa kha vhahulwane. Musi nyambedzano iyi i tshi ya phanḓa ri wana Vho Itani sa mutambi dendele vha tshi humbela u amba, a vha shoni u amba mafhungo o bvaho vhukati ha vhaṅwe matshudeni. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho musi Vho Itani vho humbela u amba hezwi vha tshi tendelwa u amba vha takuwa vha ri:

Vho Itani: Vhathu vha hashu. Zwo ambiwaho ndi nga ndi a zwi pfa fhedzi a thi zwi pfi. Nṋe ndi ḓivha hu tshi lilwa tshi gumaho. Izwi zwa u lingedza u ka maḓi o nwelelaho mavuni ndi mafhungo a u pandamedza muya.

Vhaṅwe: Hei, hei, naa iyi thuṅwa i bva ngafhi naa?

Muṅwe: Muthu a nga ḽi…

Mutukana 2: Mudzulaphanḓa, mulandu ndi mini uyu muthu a tshi tendelwa u ri fhandekanya naa?

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

Vho Itani: Mudzulaphanḓa, ndi na mulelo wa u ima hafha he nda ima hone, nahone nda isa phanḓa na zwine nda khou amba.

Mudzulaphanḓa: Kha vha ise phanḓa.

Vho Itani: Vhathu vha hashu, ni ntsedze ni ntsedzese zwavhuḓi. Ndi fhano a thi tsha vha mutukana na luthihi. Ndi tou vha munna muḓi o siaho muḓi hayani. Nṋe a thi ngo ḓela zwithu zwa vhatukana zwi no khou itwa nga havha vhatukana. Zwa u ṱolou tumbela matope a si zwanga nṋe Itani.

Vhaṅwe nga thungo: Rine naho maraga dzi sa tendi zwavhuḓi, u ṅwala mulingo ri a zwi funa. Ro vha ri tshi ḓo tou balelwa henengei phanḓa.

Mutukana 3: Vhathu vhane vha ḓiita Yudasi Isikariote a ri nga vhuyi ra lindela vha tshi tou ḓiṋembeledza nga vhone vhaṋe. Ri ḓo shela mulenzhe kha lwavho mbilu dzavho u rula dza konou rula ha.

Muṅwe: Hezwo zwo ambiwaho nga hoyo Itani a zwi ri dini. Ri ḓo mu shandula muthu a vha muthu.

Vho Itani: A thi fhindulwi nga Mu... wa Mu... nṋe Mu... onoyu o hwalahwaleaho a tshi ḓa fharo a tshi sia nzhovho hayani.

Vhaṅwe: (Vho mangala). Hee! naa onoyo muthu a no amba ngaurali u bva e ngafhi naa? Thuṅwa ndi i no ḓihwa vhubvo hayo. Iyi kha hu kundwe i iṅwe vho hei.

Mutshudeni 2: (U imisa tshanḓa, o no imisa mudzulatshidulo a mu sumba a kona ha u amba). Mudzulaphanḓa, ndi kale ri tshi khou lingedza u swielela kule zwithu zwi no nga hezwi zwo ambiwaho nga hoyu Itani. Hezwi zwa uri nnyi ndi mu mini riṋe a ri zwi ḓivhi, nahone a ri ṱoḓi u zwi ḓivha. Tshine ra ḓivha ndi tsha uri muthu muṅwe na muṅwe ndi muthu. Ḽine riṋe ra dziba khaḽo ndi ḽa ṅanda nthihi ya riṋe roṯhe, yo nzhwanzhwamedzwaho nga luzwa lwa khongoni.

Vhoṯhe: Iḽo ndi fhungo heḽo.

Vhaṅwe: Muṱwa u lingedzaho u ri muṋa kha u mbo ḓi fhufhurwa u tshi kha ḓi tou thoma. (Vho Itani vha mbo ḓi takuwa vhe fhele fhele vhukatini ha u nzhowedzwa na u waḽudzwa. U bva henefho vha mbo ḓi lila u sumbedza u vhone ndi vhone nga u ya vha laṱela mushumo wa Ngudo

© University of Venda

ya zwakale kha kubogisi kwa hone. Vha vhonala vho tou hwalela swiswini. Huṅwe vha tshi tshenuwa vhe dzi! Nga murahu vha tou dodoma).

Nyambedzano ire afho nṱha i tou zwi sumbedza uri Vho Itani ndi muthu a so ngo faranaho na vhaṅwe matshudeni. Muṱanganoni, holoni vha semiwa nga vhaṅwe matshudeni vha tshi vha ira na madzina vha ri ndi Yudasi Isikariote, vhaṅwe vha ri ndi thuṅwa. Vhaṅwe matshudeni ri vhona vha tshi khou gwalabela Vho Itani vha vha nzhowedza na u vha waḽudza fhedzi nga murahu musi vho no shavha ri wana vha tshi ita zwine vhaṅwe matshudeni vha lwa nazwo. Vha dodoma vhusiku vho hwala mushumo wavho wa Ngundo ya zwakale vha tshi ṱoḓa u yo laṱela kubogisini u itela uri Ḽekitshara a ṋaṋe u vha funa. Vhaṅwe matshudeni vha a vha vhona vha sa athu u laṱela mushumo wavho vha vha rwa. Izwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi khou amba vhe vhoṱhe swiswini vha tshi ri:

Vho Itani: (Vha tshi ambela fhasi). Aha, asuku kubogisi kwa hone. Ndi ḓo longela mabammbiri a mushumo hoyu wanga nga ngomu. Ḽekitshara uḽa u ḓo ṋaṋa u mpfunesa nga u vhona hu nṋe ndi ndoṱhe ndo kandekanyaho mipfa na i sa kandwi. (Vho Itani vha tshi tou ri vha longa mabammbiri a mushumo wavho kubogisini vha pfa).

Ipfi 1: Asiḽoo.

Ipfi 2: Ḽi mbombonyeni nga henefho.

Ipfi 1: Asiḽoo, ḽi a shavha. (Vho Itani vha a shavha mabammbiri a mushumo wavho a a wa a wasekana, vha tshi ri vha hume vha a dobe, vha pfa).

Ipfi 2: Kheḽo ḽi khou tou ḓiḓisa. Ḽi pfapfanyeni mafimilo. (Vho Itani vha a huma vha litsha mabammbiri aḽa. Vha panulula vha tshi khou suvhela swiswini. Zwenezwi vha tshi khou suvhela, tsho poswaho tsha vha goba).

Vho Itani: Yowee, yowee m…yooo (Vha mbo ḓi phinyela swiswini).

Vhuḓifari ha Vho Itani hune ha shonisa ri wana hu tshi fhedza ho vha rwisa nga vhana vhaṱuku. Vho Itani vha fhedza vha tshi khou gwalabelwa nga vhaṅwe matshudeni nge vha ṱoḓa u isa mushumo vhaṅwe matshudeni vha sa tendelani nazwo. Hezwi zwi sia ri tshi tenda uri ḓirama ya Vho Milubi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ ndi ḓirama ine ya vha na vhugwalabi nga

© University of Venda

ngomu. Zwiwo zwoṱhe zwine zwa bvelela zwi vhe zwo livhiswa kha vhugwalabi. Vho Itani a vha pfi musi vha tshi eletshedzwa nga vhaṅwe matshudeni. Vha hana vho dziba kha vhutshilo havho ha u vha murengisi. Hezwi zwi fhaṱa vhuswina vhukati ha Vho Itani na vhaṅwe matshudeni afho yunivesithi.

Musi ri tshi vhala ḓirama iyi ri tshi bvelaphaṋḓa, ri wana hu ḓuvha ḽihulu ḽine matshudeni vho ṱhaphudzaho pfunzo dzavho vha vha vha tshi khou ambadzwa miṅene. Ḓuvha heḽi ndi ḓuvha ḽihulwane. Matshudeni vho ḓala Yunivesithi ya Madevhula, Vho Itani na vhone ndi muṅwe wa matshudeni vhane vho ṱhaphudza pfunzo dzavho vhane vho ḓa-vho u ambadzwa muṅene. Khuḓano vhukati ha Vho Itani na vhaṅwe matshudeni i vhonala i tshi khou bvela phaṋḓa na nga ḓuvha heḽi ḽihulwane. A hu na na muthihi vhukati ha matshudeni vhe vha vha tshi khou ambadzwa o sumbedzaho u takalela Vho Itani. Matshudeni vho vha vho sinyuwa vhukuma, musi vha tshi vhona Vho Itani vhe ndi tshifheṱi tsha maṅwe matshudeni na uri khavhe vha na nḓadzi vho vha vha tshi ḓo vha davhalasa masiari. Hezwi ri zwi pfa musi mushumo wa u ambadzwa ha matshudeni u vhukati kha mufhindulano u tevhelaho musi matshudeni vha tshi amba vha tshi ri:

Muhali: Ḽiḽa ḽi no khou sendela fhaḽa tsini ndi nnyi? A si Itani?

Mukhethi: Ndi Itani.

Muhali: Muthu khavhe e na nḓadzi o vha a tshi ḽi davhalasa masiari tshivhangalala.

Mukhethi: Mulandu?

Muhali: A hu na muthu o shandukaho tshifheṱi tsha matshudeni u fana na hoyu. Zwoṱhe zwe matshudeni vha amba na u ita vho dzumbama ro mangala zwi tshi vho ḓivhea nge nga onoyu khagala zwe nḓaya.

Maano: Tshithu hetshi tshi no pfi Itani a si muthu. Mbanga dze riṋe matshudeni tsha ri haya sa ṋola u fhola dzi a hana u fhola.

Muhali: Vhukuma vhulaḓa he a ri shela vhu dzulela u ri ṱhoṱhona, ra mbo dzula nga u ḓihwenga.

Maano: Ndi pfa u pfi o vha a tshi ri u swika ofisini ya phurofesa kana ḽekitshara ya avha vhazwala vhashu e, ‘Ndo vha ndo ḓa u vhudzisa uri vhana vha vuwa hani hayani’.

Mukhethi: Ee!

© University of Venda

Muhali: Ni pfa zwi tshi itwa nga muthu a sa fushea. Na honohu u phasa hawe a si u phasa ha vhukuma. I ḓi vha i ndivhuho ya u tshina hawe kha lwe vha sima. (Zwenezwo ha mbo swika Vho Itani).

Muhuweleli: Itani Dalana, B.A. (Mashaka a Vho Itani na vhaṅwe vha a vhandelela zwanḓa. Na vhaḽa vhasili nga ngei vha vha vhandelela vho khwaṯha).

Matshudeni: (Vha a vha waḽudza na u lidza miludzi ya u sumba u sa fushea. Vha u sea ndi vha u sea. Vhaṅwe vha pfala vha tshi khou vha vhidza nga madzina maṅwevho).Tshifheṯi! tshifheṯi! thuṅwa! thuṅwa! tsikidzi! gufha! gufha.

Vho Itani: (Vha tshi ri vha a tshimbila vha redza vha wa. Muṅwe wa vhathu a vha thusa kha u takuwa. U wa havho ha tou vha u ṯhavhela matshudeni tshibudzana).

Muṅwe Mutshudeni: Koṯo! koṯo! Mishumo yaḽo i khou ḽi tovhola. Khavhe ḽi ri u wa ḽi swotokane khofheni u vhana vhoṯhe vha tshi ḽi vhona vha shavhe.

Musi mushumo wa u ambadzwa ha matshudeni u vhukati ri wana Vho Itani vha tshi swika. Hezwi vha tshi swika ri pfa vha tshi vhidzwa nga madzina o fhambanaho nga vhaṅwe matshudeni, vhe vha ri ndi tshifheṯi, thuṅwa, tsikidzi, gufha. Musi Vho Itani vha tshi khou semekanywa, vha tshi ri vha tshimbile vha mbo redza vha wa, matshudeni vha ṋaṋa u takala, vhe vha khou tovholwa nga mishumo yavho. Hezwi zwi sumbedza u sa fushea ha matshudeni nga ha nḓila ine Vho Itani vha ḓifarisa ngayo.

Naho Vho Itani vho zwi vhona uri vhaṅwe matshudeni a vha ngo fushea nga u ambadzwa miṅene havho a vha pfi, vha ri mushumo u tshi fhela vha ṯuwa na gomani ye ya vha yo ḓa u vha kunguwedza. Vha tshi swika hayani vha ita mutambo muhulu wa u pembelela u ambadzwa muṅene havho. Kha mutambo wavho wa murahu ha u ambadzwa muṅene ri wana Vho Itani na lugwada lwavho vha tshi kha ḓi ya phanḓa na vhuaḓa na tshiḓivhano. Musi mutambo uyu u vhukati ri wana hu tshi takuwa na Vho Thinandavha vhane vha vha muhulisei muhulu vhane vha vha malume a Vho Arina vho malwaho nga Vho Itani. Vho Thinandavha a vha pfi vha na ṯhoni, vha sokou u vhala vhala vha fhedza nga tou zwi bula nga mulomo wavho uri Vho Itani ndi muḓuhulu wavho wa dzofhani. Vha dovha vha ḓivhadza vhathu nga ha u takulelwa nṯha ha Vho Itani kha tshidzulo tshine vha vha khatsho, na uri nahone tshidulo itshi vha ḓo ri u tshi dzula vha pfa vhe Vho Itani vha vhukuma ngauri ndalukano dzine vha vha nadzo dzo tshi fanela. Mufhindulano u tevhelaho u a zwi khwaṯhisedza hezwi musi Vho Thinandavha vha tshi ri:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vho Thinandavha: Vhathu vhanga, ṋamusi ndo takala nga maaṋḓa nga hezwi zwe hoyu muḓuhulu wanga a ita zwone. I tshi fa e muḓuhulu nga u o mala ṅwana wa khaladzi anga ane nde ndi tshi mu vhidza nde muḓuhulu. Nga nnḓa ha hezwo, mme awe ndi vha dzofha ḽa nnḓu ya hashu. Zwenezwo Itani u tou vha shaka shaka ḽanga zwinzhi nga dzofha ḽawe heḽi ḽi elaho muvhilini wawe. Vhathu vha songo mu dzhia e dzofha zwaḽo lini? Ndi dzofha ḽa tshilemeleme ḽi huliseaho zwinzhi.

(Vhahulisei vha a vhanda zwanḓa. Vhaṅwe vhathu, vha tshi vhona vhahulisei vha tshi khou vhanda zwanḓa na vhone vha vha vhanda. Nga murahu Vho Thinandavha vha isa phanḓa).

Mishumo heyi yo tikwaho nga makhuwa i khou fanela u tikululwa i tikiwe hafhu nga vhathu vha no nga hoyu Itani. A hu na iṅwe nḓila, shango ndi ḽa nnyi arali ḽi si ḽashu.

Vhahulisei: (Vha a vhanda zwanḓa, na vhathu vha ralo vho. Muthu zwawe u vhonala a tshi khou dzurgudza ṯhoho).

Vho Thinandavha: Na zwino Itani o lugiselwa tshidzulo tshine a ḓo ri u dzula a pfa e Itani wa vhukuma. Vhoinwi vhane ni si ṱoḓe u tsukunyea ni ḓo tumba henefho hune na vha hone. Vhaṅwe vhaṋu ri ḓo ṱuwa ri tshi ni laṱela ḓaleḓaleni sa thukhwi. Ndalukano ndi dzone dzi no khou ṱoḓea hafha hu si mafhungo haya a u vhala uri muthu o fhedza maboḓelo mangana nga ṅwedzi.

Muṱhanga: (A tshi khou sumbedza u vha na thikhwa). Ndalukano fhano dzi shuma kha Vho Itani na vha no nga Vho Itani fhedzi. Riṋe vhaṅwe ndi a dza.

Hezwi zwoṱhe zwi mbo sumbedza tshoṱhe uri Vho Itani na lugwada lwavho zwine vha vha khazwo zwa tshiḓivhano na vhuaḓa vho ḓiimisela. Henefha hune ra wana vha sa tsha shona na u ima phanḓa ha vhathu vha tshi amba uri Vho Itani vho fhiwa ḽiposwo ḽihulwane nge vha vha na ndalukano. Ndi ngoho iyi naa? A si ngoho ngauri Vho Thinandavha vha tou zwi bula nga mulomo wavho uri Vho Itani ndi vha dzofha ḽa tshilemeleme. Vha dovha hafhu vha ṱalutshedza vhathu uri ndalukano ndi dzone dzi no khou ṱoḓiwa hu si u vhala uri muthu o fhedza maboḓelo mangana nga ṅwedzi. Vha dovha hafhu vha o mbedzela uri Vho Itani vho ṋewa ḽiposwo iḽi nge vha vha na lutsinga lwa u vhusa malofhani avho. Ndi zwone izwi naa?

© University of Venda

A si zwone nga uri muṅwe muṱhanga we a vh(illegible)enefho, o bula uri ndalukano dzi shuma kha Vho Itani fhedzi, kha vhaṅwe vhane vha fana na ene a dzi shumi ngauri ha na ane a mu ḓivha. Haya mafhungo arali o vha a tshi khou ambiwa i ngoho o vha a tshi ḓo bveledza shango phanḓa fhedzi ngauri o ḓala vhuzwifhi nga ngomu ha na mvelaphanḓa kha shango. Kufhindulele kwa muṱhanga, ku sumbedza vhugwalabi.

Nga murahu ha musi Vho Itani vho ṉewa ḽiṗoswo ḽihulwane ngei muvhusoni ḽine ḽa thola na u pandela ri wana vhuaḓa vhu tshi tou ṉaṉa. Vhafumakadzi vha u naka, vho malwaho na vha songo maliwaho vha vha na khombo ya u thoma vha eḓela tshihulwane na Vho Itani, vha kona u tholwa nga murahu. Vhupombwe ri wana ho no tou vha vhutshilo havho, mishumo i vhetshelwa vhaferekano na mashaka a vhaferekano vha Vho Itani hu sa sedzwi u pfi vha na ndalukano dza mushumo naa. Hezwi zwo ḓi bvelela na kha Vho Selina mufumakadzi wa lunako, vhane vha vha mufumakadzi wa Vho Maraga musi vha tshi khou ṱoḓa mushumo ofisini dza muvhuso. Vho Selina musi vha tshi swika ofisini ya Vho Itani vha vhudzwa u pfi hu khou ṱoḓea muthu wa u vha muṅwaleli wa Vho Itani. Fhedzi u wana mushumo havho na u sa wana mushumo zwi vha zwi zwanḓani zwa Vho Itani. Izwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi amba na Vho Selina vha tshi ri:

Vho Itani: Kha ime ndi phule tshinwi itshi tsho khubanaho tshiphirini. Vhone vha muthu we dzina ḽavho nda ḽi tha sa muthi wa ṉotshi nga mathabama. Ndo ḽi tha musi ndi tshi humbula nga muthu ane a ḓo ḓa a shuma hafha ofisini yanga sa muṅwaleli wanga.

Vho Selina: Ngoho. Ngoho arali zwo ralo ndi nga ndi sa ṉanzwa makole.

Vho Itani: A zwi athu u ralo, fhedzi a nga zwi itaho uri zwi ralo ndi nṉe.

Vho Selina: Khezwi vha sa iti uri zwi ralo. Hafhu ndi nga takala luṅwe

Vho Itani: Minwe ya tshanḓa tshanga hetshi i kha khoṉo yo dzibaho ngomu vothini. U monisela ngei ndi u hoṉolola ngeno u monisela ngeno hu u hoṉa.

Vho Selina: Kha vha monisele hangei, vothi ḽi hoṉolowe, nṉe ndi mangale ndi ngomu.

Vho Itani: Nga ngomu ha vothi heḽi ḽine nda khou amba ḽone a hu ṱoḓi muthu a no sokou gubunya zwe a si vhudziswe.

Vho Selina: Zwino vha vhona u nga ndi nga bvukulula zwiphiri zwa ino ofisi?

Vho Itani: A vha khou mpfa zwavhuḓi. Hone vha a zwi ḓivha zwauri a vha na ndalukano dzo teaho vhuimo uvhu vhune nda khou ṱoḓa u vha fha?

© University of Venda

Vho Selina vha kho ṱoḓa u tholwa vha si ra mafhungo dza mushumo, hone, nge vha vha mufumakadzi wa lunako, Vho Itani vha tshi vha sedza, vha vhona vho tea uri vha shume ofisini yavho u itela uri vha vha wanele tsini. Hovhu ndi vhuaḓa hune ha shonisa, fhedzi Vho Itani vha vhona zwo tea u shumisa maimo avho u dzhia vhafumakadzi vha vhathu. Hezwi Vho Milubi vha a zwi gwalabela vha ri hu a shumiswa maimo naa u dzhia vhasadzi vha vhaṅwe. Zwenezwi ndi zwine na vhaṅwe vhathu vha nga zwi gwalabela.

Nga murahu ha mufhindulano u re afho nṱha ri wana Vho Itani vha tshi khou ḓi isa phanḓa na mafhungo avho a u vhudza Vho Selina uri vha a vha funa. Vho Selina hezwi a zwi vha takadzi na luthihi ngauri ndi mufumakadzi wa Vho Maraga. Vha a zwi hana vhe ri a vha nga zwi koni zwa mishumo i no rengwa nga muvhili. U hana ha Vho Selina, zwine Vho Itani vha ṱoḓa, zwi ita uri Vho Itani vha vha vhudze uri vha tou khetha vhone muṋe zwine vha ṱoḓa zwone. Hone ha, mushumo hafha ha Vho Itani u ḓo waniwa nga a sa hani tshithu. Hezwi ri zwi pfa kha nyambedzano vhukati ha Vho Itani na Vho Selina musi Vho Selina vha tshi ri:

Vho Selina: Arali vho bva vho humbula uri kha nṋe vha ḓo kukuṱa khovhe, ṋamusi vha ḓo kukuṱa maḓemeḓu. U nga zwi kona zwa mishumo i no rengwa nga…

Vho Itani: Ndi zwone. Kha vha litshe vhukimvi vhu tshi fhira na lutsinga lwa mulambo. Tsimba ya lamba mbevha, thumbuni ndi mitumbu. Kha vha ite zwenezwo zwa u tha ndode. Vhukimvi uvhu ndi ḓo vhu posela avho vhe zwanḓa zwavho zwa dzula zwo vhu angaladzela.

Vho Selina: Vha khou namba vho nndzhiela mushumo uyu wavho?

Vho Itani: Mushumo vhone a vha ngo u funa.

Vho Selina: Vhone Vho Itani, ndi nga namba ndi si fune mushumo? Ndi khou tou hana haya mathihi.

Vho Itani: Mushumo u ḓo wanwa nga a sa hani tshithu. Zwoṱhe zwi kha vhone zwa u dzungudza ṱhoho, vhukimvi ha ela vhu tshi fhira kana vha tsinya iṱo vha luma mbilu luthihi fhedzi. U tsinyulula havho iṱo vha vho ḓiwana ngomu vhuphovhephovheni ha vhukimvi. (Vho Itani vha a sendelela tsini. Vho Selina a vha tsha hana sa u thomani. Vho Itani vha a vha mama ngeno Vho Selina vho ḓi bonya zwavho maṱo).

Vho Selina: Hezwi zwithu ngoho hii. (Vho Itani vha vha dovha).

© University of Venda

Vho Selina: Ngoho hii! (Vho Itani vha a vha [illegible]vha hafhu. Vho Selina vho no tou vha omelela tshoṱhe).

Mufhindulano u re afho nṱha u tou zwi sumbedza zwa uri Vho Itani vho ḓi fha maanḓa kha zwine vha khou ita zwone. Naho Vho Selina vho vha vha tshi khou hana vho fhedza vho tenda ngauri ri pfa hu tshi pfi vho vha vho no tou omelela Vho Itani musi vha tshi vha mama milomo. Vho Itani vha a ḓihudza kha vhuaḓa vhune vha ita hone. Hezwi vha zwi ombedzela nga u vhudza Vho Selina uri vha tenda vha ḓo ḓi vhona vha vhuphuvhephuvheni ha vhukimvi, zwine zwa amba uri vha ḓo ḓi vhona vha dakaloni. Kuitele hoku kwa Vho Itani ku a tsitsa tshirunzi hune vha shumisa maimo avho u tsikeledza vhafumakadzi. Hohu ndi u dzhielwa fhasi ha vhafumakazi nga vhanna hune vha ri vha tshi ṱoḓa mishumo vha tea u luvha na nga vhuṋe. Hezwi thyiori ya feminizimu i a lwa nazwo, i ri a zwi fhele, vhurangaphanḓa ha polotiki, mishumoni, kerekeni, zwikoloni, mamagani a si ha vhanna fhedzi, hu fanelavho u dzhenelelwa nga vhafumakadzi u itela u fhelisa thambulo ya vhafumakadzi nga maanḓa ro sedzesa mishumoni hune vha tea u thoma vha funa vharangaphanḓa uri vha tholiwe. Kha ḓirama hei ya ''Ndi Muṱodzi Muni'', Vho Milubi vha khou gwalaba, vha vhona shango ḽo ḓalesaho vhathu vho bvaho mvumbo, ḽi na vharangaphanḓa vha sa shoni u shumisa maimo avho u tsikeledza lushaka. Hezwi zwine Vho Milubi vha vhona zwone kha shango ḽine ra khou tshila khaḽo na Ngugi (1982:19) u zwi tikedza musi a tshi ri:

> Women's thighs are the tables on which contracts are signed. Modern problems are resolved with the aid of thighs.

Hezwi zwi amba uri zwirumbi zwa vhafumakadzi zwo no shanduka u vha dziṱafula dzine dzikoṱiraka dza saineliwa hone. Thaidzo maḓuvha ano dzi tandululiwa nga u shumisa zwirumbi.

Zwenezwi zwa u shumisa zwirumbi u swikelela zwine muthu a ṱoḓa, zwi ḓisa vhugwalabi kha vhane vha sa kone u shumisa izwo zwirumbi.

Musi ri tshi vhala ḓirama iyi ri tshi ya phanḓa ri wana uri u ḓihudza ha Vho Itani hu a hulela. Musi vhe hodelani ya Mphezwithu, vhathu vha ḓa u luvha nga zwinwiwa zwo fhambanaho. Vho Madiza vha khoḓa Vho Itani nga zwine vha ita zwa u thola vhadzulapo muvhusoni vha fhedza nga u luvha nga halwa ngeno Vho Thisali na Vho Davhula na vhone vho ḓi luvhavho. Hu si izwo fhedzi, Vho Doyoyo na vhone vha swika biko ḽi vhugabegabe nga u khwikhwidza nngu. Mphedziseni na ene hu pfi o vhonala a tshi khou khada kholomo ine ya khou ḓiswa kha Vho Itani, zwoṱhe izwi zwi ita uri Vho Itani vha ḓihudze. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

vhukati ha Vho Itani, Vho Madiza, Vho Thisali, Vho Davhula na Vho Doyoyo musi vha tshi ri:

Vho Madiza: Ndo ri u vhona ho swika ene muṋe wa hedzi thumbu dzashu dzi no ri dina, vhusiku na masiari nda ri u luvha a hu na mapone. Na zwino a vha fare hafha. Arali ḓora ḽa ita zwa tshipimbi ndi ḓo ḓi dovha nda dovha hafhu.Tshisima hetshi tsha hodela ya Mphezwithu a tsho ngo vhuya tsha vuwa tsho xa na luthihi.

Vho Itani: Madiza iṱali ndi tshi ni ḓivhela u ḓivhalekana.

Vho Thisali: Na nṋe nde thi sali. Vha ḓo fara henefha. Zwe vha ri itela muthu a nga si vuwe o zwi livhala na ḓuvha na lithihi.

Vho Itani: Ndi pfa ndi tshi takala musi ndi tshi vhona mavhele e nda tou ṱahulela nga zwanga zwanḓa a tshi pakata khula khula e si mabokoliko.

Vho Davhula: Riṋe ḽiṅwe a ri tshee naḽo nga nnḓa ha ḽa uri, muṅwe a ri tshilelaho nga nnḓa ha vhone a ri mu ḓi. Na zwino khavhe vha tshi lalama vha fhira na thavha ya Mulige.

Vho Madiza: Mmbwa iṱali i tshi poswa kurambo nga a i ḓivhaho. Kha vhe hu si vhone, riṋe vha ngeno maimo aḽa kha uḽa mushumo ro vha ri tshi ḓo vhuya ra a ṋanga? Zwo vha zwi tshi ḓo sokou sea zwi tshi ṱanama, zwa ralo a penga sa mpengo wa tshipengo tsho goḓombelaho.

Mufhindulano uyu u sumbedza tshanḓanguvhoni na tshiḓivhanc. Vho Itani ndi vhone muṋe wazwo. Hezwi zwi vhanga mugwalabo.

Haya mafhungo a zwiito zwa Vho Itani zwo bvaho nḓilani ri wana a tshi khou hulela. Musi vha kha ḓi vha henefho hodelani ya Mphezwithu, hu swika Vho Doyoyo vho tou shishela na biko nge vha vha vha tshi khwikhwidzana na nngu. Mphedziseni na ene ri pfa u pfi o vhonala a tshi khou swoga ḽipulu. Hezwi zwa bvukulula uri muṅwe na muṅwe ane a vha a tshi khou ṱoḓa mushumo kha Vho Itani arali e munna u tea u ita zwa tshanḓanguvhoni, fhedzi arali e mufumakadzi u tea u eḓela tshihulwane na Vho Itani. Izwi zwi khwaṱhisedzwa nga mufhindulano u tevhelaho:

Vho Doyoyo: Ndaa Vho Itani, muṋe wa milomo yashu. Vha tshi vhona biko ḽi vhugabegabe ngaurali, ndo vha ndi kha khakhathi na vhatukana vhanga na u khwikhwidza ḽigu ḽa mutshila mungafha! Nazwino ro sia ro ḽi vhofha na tshiḽa tshiṱaka tsha

© University of Venda

munukhatshilongwe. Ḽigu iḽo a ṱ[illegible]a zwiṅwe arali hu si tshisevho tshavho munṋe wanga.

Vho Itani: Ya nga vha thotha i ḓo tou ntsumba ndi kule.

Vho Doyoyo: Mphedziseni na ene ndo ṱangana nae a tshi khou khada ḽipulu ḽi ngafha ḽa zwiṅanga zwingafha, naho hu swiswini, u vhona ndo ḓi vhona. Kukhadelwe kwaḽo kwo vha ku tshi sumba kukhadelwe kwa tshisevho tshi livhaho ndongwanani yavho Vho Itani.

Vho Itani: Mphedziseni na ene u sumbedza u vha muthu a no pfadza. Mafhungo aḽa a vhoinwi ndi ḓo a sedzulusa. A hu na na iṅwe nḓila, zwoṯhe zwi ḓo ni tshenela sa mukhaha wa kholomo ya Maṱaṱani.

Izwi zwi mbo sumbedza uri Vho Itani vho ḓiimisela u ita mafhungo a vhuaḓa, henefha hune ra pfa zwa tshanḓanguvhoni vha tshi zwi takalela. Vha tou ḓi ambela vhe thotha i ḓo vha sumba vha kule. Vha fhedza ngauri vhoṯhe vhane vha ḓisa zwithu khavho vha tshi renga mushumo vha ḓo ita uri vha wane mushumo uyo.

Musi vha tshi kha ḓi vha henefho hodelani ya Mphezwithu hu swika mufumakadzi wa lunako lu kungaho. Vho Itani vha pfa vha tshi mbo ḓi funa u ḽa mufumakadzi vha takuwa vha ya khae. Vha tshi swika kha mufumakadzi uyu fhungo ḽavho ḽa u thoma ndi ḽa uri, vha mu vhudza uri vha muhulwane wa koporasi na zwa mishumo. Vho Daina musi vha tshi vhudzisa nga ha maimo a mishumo, Vho Itani vha ri maimo kha vhone ha ḓivhani fhedzi vha nga vha fha arali vhone Vho Daina vha fhambana na zwauri vha mufumadzi wa muthu ane a vha na maimo ngauri u vha na maimo ha munna wavho a zwi thusi tshithu ngauri vha khou fa nga nḓala. Naho Vho Daina vha tshi khou hana u ita mafhungo a lufuno na Vho Itani vha tshi ri vha khou ofha u ḓi kwashela muḓi, Vho Itani vha ri a zwi shumi, ndi khwiṋe u fusha thumbu kha u tambula nga nḓala. Kha mufhindulano u tevhelaho ri a kona u zwi pfa uri Vho Itani ndi muthu a sa shoni vhafumakadzi vha vhaṅwe vhathu. Izwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi khou amba na Vho Daina vha tshi ri:

Vho Itani: Ndi nṋe Vho Itani. Ndi nṋe ane nda vha muhulwane wa koporasi na zwa mishumo.

Vho Daina: Ngo-ho? Ndo vha ḓivha tshoṯhe zwino. Nṋe ndi pfi Daina Masonga. Ndi mufumakadzi wa havhaḽa Vho Masonga vha re kha Muhasho wa…(Vho Itani vha vhidza mushumi wa hodelani).

Vho Itani: Vha nwa vhufhio Vho Daina?

© University of Venda

Vho Daina: Ndi nwa honovhu he vha fara.

Vho Itani: Kha hu ḓe honovhu he nda fara hone nga tshenetshi tshanḓa tshanga. (Ho no ḓa vha mbo endela u nwa).

Vho Daina: A ri mini maimo a mishumo a ḓivhaleaho kha Muhasho wavho.

Vho Itani: Maimo ha ḓivhani Vho Daina. A tou vha fushu. Nahone u wana vhathu vha tshi tou phaphulana sa zwiṋoni zwa ndiane. Nda tou ta kha zwi no babudzwa nga vhulimbo.

Vho Daina: Nṋe hafhaḽa hune nda shuma hone hu kho sokou mmbulahisa ṱhole ngeno mahuyu o sokou zheke zheke kha muhuyu u vhibvisaho. Vhone kha vha ite uri na nṋe ndi ḓiṋune vho.

Vho Itani: Zwoṱhe zwine vha nga humbela kha nṋe ndi ḓo vha itela. Tenda vha si hangwe uri zwanḓa zwi a ṱanzwana. Nahone a huna khuhu i no imba mutsho i sa ṱhaḓulwi nga iṅwe.

Vho Daina: Vha kho tou zwi ambisa hani?

Vho Itani: A hu na zwiṅwe zwi fhiraho zwenezwo zwe nda amba. Ndo no ḓi vha vhudza zwauri zwoṱhe zwine vha ḓo humbela kha nṋe ndi ḓo vha itela. Zwenezwo na nṋe zwoṱhe zwine nda ḓo humbela kha vhone vha fanela u mpha.

Vho Daina: Zwoṱhe zwine vha humbela vha amba na…haa! vhone! Mafhungo avho a vho nga a ḓo konḓa sa mavhele a tshikundaṅwedzhi.

Vho Itani: Mafhungo anga ha vhuyi a konḓa. A tou vha matete hune vhutete hawo a fana na tshikoli tsha luphwaphwa, tshine u pwaṱulwa zwiṱukuṱuku ha vha u bvisa mikando.

Vho Daina: Mafhungo avho a tsina hii. Nangoho vhaambi vho ambaho vho amba. Avha tati na u amba maloto o raloho kha mufumakadzi wa vho nakudze mungafhaḽa sa nṋe?

Vho Itani: Ndi khwiṋe u ofha nḓala u fhirisa u ofha muthu wa ṋama. Nahone kha ndi tou ri, kha ri bvumele kha lu no simiwa nga milomo na thumbu dzashu, hezwi zwiṅwe zwi ḓo tou nga mavhivhi o voṱwa nga mulilo.

© University of Venda

Vho Daina: Vhone, nṋe zwo raloho a tho ngo(ṱ)wa nda fanywa ndo zwi ita. Na u ofha ndi tou ofha na u zwi thoma. Musadzi mungafha, wa muthu wa dzina ḽingafhaḽa. Haa! vhone.

Vho Itani: Zwa musadzi mungafhani wa muthu wa dzina ḽingafhani a zwi ambi tshithu arali vhungafhani vhu si na tshine ha mu ṋea nga nnḓa ha nḓala. U ofha hone vha fanela u ofha sa muthu muṅwe na muṅwe a no ofha. Na maḓi a rotholaho ri ḓi ofha u a dzhena, fhedzi ra vhuya ra dzhenisa muthihi mulenzhe khao ri rotholelwa khathihi, nyofho dza u ofha u a dzhena dza mbo ḓi vha dzo ḓimuwa.

Mafhungo o ambiwaho afho nṱha a khwaṱhisedza uri nga ngoho Vho Itani ndi muthu a sa shoni u tsikeledza vhashumi vhawe. Vha na ndalukano mishumo a vha i wani, hu pfi a vha ite tshanḓanguvhoni. Vho Itani ndi mutsikeledzi muhulu ane a fhedza nga u endelela a dovha a dzhiela na vhasadzi vhathu vha re fhasi havho vha tshi shumisa maimo avho. Hezwi Vho Milubi vha a zwi gwalabela.

Musi ri tshi ya phanḓa na u vhala ḓirama iyi ya Vho Milubi ri wana u ḓihudza ha Vho Itani hu tshi hulela. Musi Vho Itani vha tshi vhona Vho Daina vha sa tendelani na mafhungo avho, vha mbo bvisa bammbiri i no khou sumbedza uri malamba avho ndi mangafhani, a vha holi vha tou kukuṱa tshelede nga masaga. Vha tou zwi amba nga mulomo wavho uri hezwi vhaṅwe vha tshi tou dobedzela malamba, avho a tou nga muṱavha wa lwanzhe. Hezwi zwi tikedzwa nga mufhindulano u tevhelaho:

Vho Itani: Mafhungo mahulwane ndi u lilela u ḓala ha tshau tshisiku. Tshi si tshisiku tsha muṅwe lini. Kani ha na zwino a vho ngo kholwa musi ndi tshi vha vhudza uri ndi nṋe nnyi? Arali vha tshi ḓivha uri ndi nṋe nnyi, vha fanela u vha vha tshi ḓivha na zwauri tshanga tshiṱaṱari a tshi ngi zwa vhasiwana. Kha vha dzou sedza hafha. (Vho Itani vha mbo bvisa bammbiri i no sumbedza zwauri malamba avho ndi mangafhani).

Vho Daina: Ee. Ndi tshelede i no wanwa nga muthu muthihi iyi?

Vho Itani: A hu na zwiṅwe. Vhaṅwe vhathu musi vha tshi ita zwa u wana avho malamba nga u tou dobedza nṋe anga a vha a tshi tou nga muṱavha wa lwanzhe.

Vho Daina: Hezwi ndi zwone zwi no ita uri zwiito zwa vhanna vha no nga vhone maḓuvha ano zwi shiringane.

© University of Venda

Vho Itani: A si hezwo. Ndi uri lupfumo lwashu lu vha lu tshi ri tshitshita sa muthu o ḽesaho mutoli wa ṋotshi. Zwenezwo, lwa lila milomo ya u lu fhungudza.

Vho Milubi kha ḓirama yavho vha khou gwalaba vha tshi gwalabela vhuaḓa vhune ha itwa nga vharangaphanḓa mishumoni. Kha ḓirama yavho ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ Vho Milubi vha vhona shango ḽo ḓalesaho vharangaphanḓa vhane vha ita vhupombwe vha tshi shumisa maimo avho ngeno tshitshavha tshi tshi khou tambula. Hezwi vha zwi sumbedza nga mutambi dendele Vho Itani vhane vha sa shone, munnamuḓi ane a ambisa vhasadzi vha vhaṅwe a fhedza nga u koḓela nga u vha sumbedza na malamba awe. Vho Itani vha ḓi wana vha tshi khou kukuṱa tshelede nga masaga, hezwi zwa ita uri vhutshilo havho vhu bve nḓilani. Hezwi zwine Vho Itani vha zwi itisa zwone, thyiori ya soshalizimu i a lwa nazwo, yone i ombedzela uri vhathu vha tea u eḓana kha masia oṱhe a vhutshilo ane a katela ikonomi, mishumoni, siani ḽa zwa polotiti, i ri muvhuso ndi wone une wa tea u langula lupfumo lwa shango.

Musi ri tshi vhala ḓirama ri tshi isa phanḓa ri wana Vho Itani vho no kambwa nga lufuno vha tshi fhulufhedzisa Vho Daina uri arali vha vha funa vha ḓo ḓi wana mbamatshelo vha kha ḽiposwo ḽihulwane hune vha ḓo ḓivhona vha na malamba mahulwane. Vho Itani vho ḓifha maanḓa kha sia ḽa zwa vhuaḓa, naho Vho Daina vha tshi lingedza u vha tsivhudza uri sa musi vha na tshelede nnzhi khezwi vha sa poseli tsiwana dzi no dzula dzo ḓishwashwamedza dzithumbu nga dzinnzi. Vho Itani a vha pfi, vha vhona lupfumo lwavho tshi tshikwekwe tsha u wana vhasadzi vha lunako. Vha hana vho dziba kha ḽa u ṋea Vho Daina mushumo nga murahu ha thendelano. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi amba na Vho Daina vha tshi ri:

Vho Itani: Vhone kha vha mphe ḽa matshelo fhedzi, mbamatshelo vha ḓo ḓiwana vha tshi khou veka vhe huṅwe. Maimo na malamba ane nda ḓo vha dzhenisa khao a ḓo vha fara dziṱhaha.

Vho Daina: Zwino tshanḓa tshavho tshi vho ita zwifhio?

Vho Itani: Na lupfumo lwe nda vha sumbedza a hu na muṅwe a no do moṋwa ngalwo arali hu si vhone. Nahone musadzi a redzemutshelaho kule ha ndebvu na madeha, tshawe ndi u fa yawe khana yo ḓi ralo sa ya khomba.

Vho Daina: Nṋe ndi hone ndi tshi khou ṱoḓa u thuthelwa muḓi. Hezwi zwithu zwa vhuya zwa pfala hii.. Kha vha ḓo vhona uri vhaḽa vhathu vho ri sedza hani? Hu khou dina hetshi tshanḓa tshavho.

© University of Venda

Vho Itani: Tshanḓa tshanga hetshi. Nzie u[illegible]i ive khalini, ri tou takuwa ra ḓi dzwigimedza kha ḽone swiswi ra shanduka swiswi vhuvhilini hashu.

VhoDaina: A vha swaswi musi vha tshi ri ndi vha fhe ḽa matshelo fhedzi mbamatshelo ndi ḓo vha ndo thukha kha maṋiṅiṋiṅi?

Nga murahu ha mufhindulano uyu ri wana Vho Itani na Vho Daina vha tshi mbo ḓi takuwa vha dzhena swiswini. U thukha kha nyambedzano iyi zwi amba u tholwa kha liposwo ḽihulwane. Vhathu zwavho hu pfi vho dzula, fhedzi khosi hu pfi yo thukha.

Naho Vho Daina vha tshi khou zwi vhona uri vha khou thuthelwa muḓi vha fhedza nga u luvha nga vhuṋe. Vho Daina ha mbo vha u wana havho poswo ya nṱha. Hezwi zwa u tambudzwa ha vhafumakadzi lwa vhudzekani nga vhanna mishumoni Vho Milubi vha a zwi gwalabela.

Mafhungo a Vho Itani a a ṋaṋa, Vho Itani vha fhedza vha tshi vho swika muḓini vhusiku milomo na hembe zwo tswukuluwa nga zwiḓolo zwa vhafumakadzi. Haya mafhungo a a dina Vho Arina vha fhedza nga u vhudza Vho Itani uri phungo i si yavhuḓi muthuni a i ngo luga. Vho Itani a vhapfi, vha shandula ofisi dza mushumo vha dzi ita lufherani lwa u eḓela hune mafhungo avho na vhaferekano vhavho a itelwa hone. Mufhindulano vhukati ha Vho Arina na Vho Itani musi Vho Itani vho swika vhukati ha vhusiku u a zwi tikedza hezwi:

Vho Arina: Zwino ndi zwone zwa mini zwenezwi zwine vha khou omelela khazwo maḓuvha ano? Henefha hune vha sala vha tshi tshotshoma vhusiku vhungafha sa khuhu yo xelaho haya.

Vho Itani: Zwa u vha na dzina ḽo ṯhakhamelaho tshiduloni tshihulwane zwi a dina. Zwi dina nga uri dzina ḽa hone ḽi u hwedza vhuleme nga zwiṅwe zwifhinga, lune vhuleme ha hone hu vho lemedza na muṯa wau. Ni ri miṯangano yeneyi i no khou ṯolou ṯanganywa, ya shaya nṋe Itani, ndi tshini tshine ya nga ita? Na u fhunga hanga ṅwando wa swiswi ḽa vhusiku vhungafha a si tshiṅwe arali hu si u dziba kha vhuredzi vhu wisaho.

Vho Arina: (Vha tshi sumbedza u mangala). Milomo i tshi vho nga yo tswukuluwa nga zwiḓolo zwa vhasadzi, kani vhone vha vho ḓola zwiḓolo zwa vhasadzi? Ai, ai, khezwi na hemmbe i sa vhonwi. Ndi zwone zwe muṯangano wa vha wo ṯanganela zwone?

© University of Venda

Nyambedzano iyi i fhedza i tshi ḓisa tsemano na zinndwa. Vho Arina vha a rwiwa vha tshi rweliwa u amba uri Vho Itani vha khou funana na Vho Selina Maraga vha si na ndalukano dza mushumo. Vhenevha ndi vhe vha tou vha longa mushumoni nge vha funana navho. Hezwi Vho Itani a vha ṱoḓi na u zwipfa, vha rwa Vho Arina vha fhedza nga u vha rahekanya vha ri zwoṱhe zwine vha khou amba vha vhudze malume avho vhane vha vha vhone mu bva na zwithu vha dovha vha vha vhone mufhedzi wa zwithu. Izwi ri zwi pfa musi Vho Arina vha tshi khou amba na Vho Itani vha tshi ri:

Vho Arina: Vhone, uyo mufarekano wavho we vha mu longela mushumoni mungafhaḽa sa muṅwaleli wavho, ndi musi vho mu dobafhi? Zwithu zwi no khou itiwa hafhano vhukuma zwo shanduka maṱanza a mmbwa. Muthu a nga ri u farekana na muthu a mbo ḓi mu longa ofisini yawe. Na zwauri mushumo wa hone u shumiswa hani a ri zwi pfesesi. Kana vhathu ni vha ni tshi khou shuma mushumo, kana ni vha ni tshi khou shuma mushumo wa vhufarekano zwi ḓihwa nga nnyi? Tshi no nengisa vho ndi tsha musi muthu a songo phasaho tshithu a tshi vho kudzwa tshiduloni tsha muthu a re na maṅwalwa awe. A re na maṅwalwa a vho wanala a tshi khou umbula matotoya ngeno a si na a tshi khou umbula nḓuhumange. Tshi no nengisesa ndi hetshi tsha musi muthu a tshi vho tou fenya na mufarekano sa ene musadzi. Kana ndi yone milayo ya hone yo bviswaho ya uri muthu a male nga hune a kona wee?

Vho Itani: Ndo ni konḓelela ndo zwi pfa. Musadzi a farwa sa gumba u ḓi vha ḽone gumba ḽi no kwashekana ḽi songo wisiwa. Zwoṱhe zwe na amba ndi zwone. Na zwino a thi athu hu kha ḓi vha nga matsheloni.

Vho Daina: Zwidayo hezwi zwa u mala vhasadzi vhanzhi vhanzhi zwi no khou bvisiwa a zwi na sia. Vhathu a hu na na he vha ima. Zwidayo zwa hone zwi bvisiwa musi muthu a tshi vho vhona o no tshokomela luanakhani sa nyamulemalema.

Vho Itani: Izwo zwi vhudzwa malume aṋu vhone mubva na zwithu a dovha a vha mufhedzazwithu.

Kha nyambedzano iyi ri tou ṋaṋa u zwi pfa uri Vho Itani a vha ṱoḓi u tsivhudziwa kha zwine vha khou ita zwone. Naho Vho Arina vha tshi khou vha semekanya a vha pfi Vho Itani vha ri zwoṱhe zwine Vho Arina vha amba ndi zwone nahone a vha athu u thoma hu kha ḓi vha matsheloni.

Musi Vho Arina vha tshi isa phanḓa na u vha sema vha tshi vha goḓa nga zwa mulayo wo bvisiwaho wa uri munna u a tendelwa u mala vhasadzi vhanzhi nga hune a funa ngaho, Vho

© University of Venda

Itani vha ri hezwo Vho Arina a vha zwi vhudzisa malume avho. Musi ro sedza nyambedzano iyi ri wana uri na Vho Thinandavha malume a Vho Arina vha khaho vhumenemene uvhu. Hezwi Vho Milubi vha a zwi gwalabela vha ri zwi tea u fheliswa hune muthu a ri e murangaphanḓa a ḓi itela milayo ine ya fusha ṱoḓea dzawe e eṱhe ngeno lushaka lu tshi khou swa.

Musi ri tshi vhala ḓirama iyi ri tshi ya phanḓa, ri wana zwiito zwa Vho Itani na Vho Selina mufumakadzi wa Vho Maraga zwo no tou hulela, hune vha fhedza nga u beba na vhana. Hezwi zwoṱhe zwi a dina Vho Maraga. Vho Itani ndi muthu a sa ṱhonifhi miḓi ya vhaṅwe vhanna, vha funana na Vho Selina vha fhedza nga u tshatshamisa mutshatshame u no nga wa ludada. Mufhindulano vhukati ha Vho Maraga na Vho Nyamarandela u tou zwi sumbedza tshoṱhe uri Vho Maraga zwi khou vha dina hezwi zwiito zwa musadzi wavho na Vho Itani musi Vho Maraga vha tshi ri:

Vho Maraga: Zwino vha ri ndi tendelele zwenezwi zwa u kokodzelwa magoya henengei nnḓa a tshi vhuyiswa fhano hayani.

Vho Nyamarandela: Ni ḓo sa tenda na tou ita hani. A si vhoinwi no no ri vhasadzi vha fanela u shuma sa vhanna. Na zwino khevho vha tshi khou ni shumela. Zwino a ni takali ngani?

Vho Maraga: Nṋe ndi nga si zwi tendelele na luthihi. A nga vha hoyu mutukana hii, maningo o tou vhuya o tou ralo a tshi nga a bere. Ayo madomo a hone hii. Haa! Uyu musadzi Selina ha ofhi zwithu.

Vho Nyamarandela: A ofhele mini? Ha ofhi.

Vho Maraga: Uku kuṱuku kwone maningo na madomo o ku hana, fhedzi phanḓa i khou tou bva yo tou ralo i ya Itani. Khavhe ndi na gwengo ndo vha ndi tshi tou…

Izwi zwi ri sumbedza uri zwiito zwa Vho Itani zwo hulela henefha hune vha vho tou dzhia musadzi wa Vho Maraga vha fhedza nga u ḓadza muḓi nga magoya avho vha tshi shumisa vhuhulisei havho. Vho Milubi vha dovha vha gwalabela na u funzea ha vhafumakadzi. Vha ri pfunzo ya makhuwa yo ḓisa u sa shonana vhukati ha Vhavenḓa. Vho gudaho vha vho shumisa pfunzo u tsikeledza vha songo gudaho vha fhedza nga u vha kwashela miḓi ngeno kale hu sa athu vha na pfunzo zwo vha zwi siho zwoṱhe hezwi. Musi nyambedzano i tshi ya phanḓa ri wana Vho Maraga vha tshi sema Vho Selina vha vha posela na khii dza goloi vhe a vha na mushumo na kugoloi kwo edzaho muṋe.

© University of Venda

Naho Vho Selina vho vha na tsemano na munna wavho Vho Maraga, a vha zwi shumisi. U bva afho ri wana vha na Vho Itani vha madakaloni vha fhedza nga u tou zwi bula nga mulomo wavho uri Vho Maraga vho shanduka gabulelo ḽa Magulani. Vho Itani na vhone vha ḓi koḓedzela nga uri Vho Arina na vhone vho shanduka musi wo fhomwaho phore une tshawo ndi u shanduka tswavhelele nga u shaya hawo pfarelelo. Mufhindulano vhukati ha Vho Itani na Vho Selina u a zwi khwaṱhisedza hezwi musi Vho Itani vha tshi khou amba na Vho Selina vha tshi ri:

Vho Itani: Mbilu yanga kha i rende Selina ngauri ndi ene a i fushaho nga vhugala vhune ya ta. Milenzhe yanga kha i lavhuwe i tshi livha hune mbilu ya vha hone. Muḓifho nangoho u ḓifha mutolini. Yanga mbilu arali ya nambatuluwa kha yaṋu, khwiṋe malofha ayo a tshi omelela tsingani dzi si dzayo. Dakalo ḽanga kha ḽi divhithe mbiluni yanga na Selina sa Ngomalungundu, ine ya divhitha Vhangoṋa dzimvalo dza fhanduwa. Kha hashu vhutshilo kha ri shanduke tshinembe khambana ya Funzani, kana ri shanduke zwashu tshinambate tshi sa nambatuluwi. Zwa sa ralo, nṋe ndi khwiṋe vhunna ha nṋe vhu tshi oma ḓuvhani, nda shanduka yone khombe yo malaho. Hu hone wanga muya u tshi khou songolowa na magovha na mabama, u tshi lila u swaṱhana na tshibulebule tshi sa bululuwi.

Vho Selina: Pharadiso iṅwe i no fhira iyi ya Vho Itani nṋe a thi tsha i ḓivha. Vhutope hayo ho aḓamela vhu tshi livha vhusendekamisi. Nṋe munna a konaho u tonda muthu wa mufumakadzi a pfa o tondea, muṅwe a thi mu ḓi nga nnḓa ha vhone Vho Itani. Hu tshi pfi vhanna ri amba vhenevha, e si magabulelo, Vho Maraga, vho shandukaho magabulelo a no nga magabulelo a Magula.

Vho Itani: Na nṋe ndi tshi ri vhasadzi ndi vha ndi tshi khou amba vhathu vha no nga inwi Selina, hu si Arina o shandukaho musi wo fhomwaho nga phore. Tshawo ndi u shanduka tswavhelele nga u shaya hawo pfarelelo. Ndi tshikuni tsho fungiwaho u dzima tsha dzimesa, u nzhangama a hu tsha vha hatsho.

Mufhindulano uyu u tou ri sumbedza tshoṱhe uri havha vhavhili vho ḓiimisela u bvela phanḓa na u funana ngauri Vho Selina vha tou ita na u zwi bula uri Vho Itani vha a kona u tonda muthu wa musadzi a si Vho Maraga vhane vho shanduka gabulelo ḽa Magula. Vhupombwe ha Vho Itani na Vho Selina vhu a ṋengisa. A vha pfi vha na ṱhoni dza vhupombwe vhune vha vhu ita na dziofisini.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Musi ri tshi vhala ḓirama iyi ri tshi ya phanḓa ri wana vhuaḓa vhu no khou bvelela mishumoni ho hulela. Vhuaḓa uvhu vhu ṅaṋa u bviselwa khagala musi vhanna vha vhafarekano vha Vho Itani vha tshi vha khomboni ya u sudzuluswa vha ya vha poswa kule u itela uri madendele vha sale vha tshi khou takala na vhasadzi vhavho. Muṅwe wa vhathu avha ndi Vho Maraga munna wa Vho Selina vhe vha vha na khombo ya u sudzuluswa hafhu vha ya vha shumela Mamvuka u itela uri Vho Itani vha sale vha tshi wana zwavhuḓi Vho Selina hu si na tshi vha thithisaho. Izwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi ri:

Vho Itani: Na nṋe wanga musadzi o no vha na lu no nga lwa dzenedzo. Fhedzi kha nṋe u ḓo fhedza nga u khotha sa mbudzi ya tsadzi. A nga vha Maraga ene ni songo dinalea ngae. Ngei he ra mu tshokomedza hone ni vhona hu ngafhi? Ro thoma nga u mu posa Gogogo, ra koḓedza nga u mu dzwigimedza Mamvuka. Ndi ngafhi henefhaḽa na fhano.

Izwi zwi khwaṯhisedza kuitele kwa Vho Itani hune vha shengedza vhaṋe vha vhasadzi vha tshi vha sudzulusa u itela uri vhone vha sale vha dakaloni na vhasadzi vhavho. Maipfi mavhili aya a u posa na u dzwigimedza a amba u ḽaṱela tshithu kule u na fhulufhelo ḽa uri a u tsha ḓo dovha wa tshi vhona. Ngauralo Vho Maraga a vha tsha ṱoḓwa u vhonala vha tshi khou thithisa Vho Selina na Vho Itani vha kha mafhungo avho a lufuno.

Musi ri tshi ya phanḓa na u vhala bugu iyi ya ḓirama ri wana Vho Itani zwi tshi thoma u vha konḓela naho vha tshi ḓiita muṱali. U funana ha Vho Itani na vhafumakadzi vhanzhi zwi vha ḓisela thaidzo mushumoni wavho, ngauri vhafumakadzi avha vha fhedza vha tshi vho ṱoḓa uri na mashaka avho vha tholiwe naho vha si na ndalukano dza mushumo. Hovhu ndi vhuaḓa ho fhiritshelaho hune wa wana vhathu vha tshi vho shumisa tshiḓivhano nge muthu a vha na shaka ḽo funaho vhahulisei, zwi a shonisa. Izwi zwi khwaṯhisedzwa nga nyambedzano vhukati ha Vho Selina na Vho Itani vhe ofisini musi Vho Itani vha tshi ṱo ḓou ita a lufuno, Vho Selina vha ri:

Vho Selina: Kha vha ḓo ri ndi ḓo thoma ndi vha vhudze mafhungo khea.

Vho Itani: Ambani.

Vho Selina: Ndi na muzwala wanga na khonani dza malume anga mbili na khonani yanga.

Vho Itani: Zwino vho itani?

Vho Selina: Vha khou ṱoḓa mushumo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vho Itani: Vho phasa mini?

Vho Selina: Ndi vhathu vhenevha vho tou dubunyaho.

Vho Itani: Ee fhedzi ee hoo, ndi ḓo zwi vhona.

Vho Selina: Zwino ndi swike ndi ri mini khavho?

Vho Itani: Inwi ni khou thithisa zwi sa thithisiwi ni a ḓivha.

Vho Selina: Ndi ri ndi swike ndi tshi ri mini?

Vho Itani: Ho luga ha, ni vha vhudze vha ḓe matshelo.

Vho Selina: Vha ḓo dzhena mushumoni?

Vho Itani: Ndi ḓo vhona uri ndi ḓo zwi bva hani.

Vho Selina: Haa! Zwenezwo, kha vha tou amba zwi no pfadza.

VhoItani: Ho luga ha, ndi ḓo vha dzhenisa mushumoni matshelo.

Vho Selina: Ngoho? Tshiphaswi vha nga tengula zwavho. Ngidimo yone ndi yani ngeno Venḓa ḽo no ḓivha ḽavho. Tenda Vho Maraga vho ya naḽo ḽa Muendulu. Ndi ngafhi henefhala mangonzhongonzhoni he vha tshokomedzelwa hone. Vha ḓo teta na ḽa Mutititi vha zwi pfa, vha shanduka yone mvuko yo no mvuka ḽoṱhe ḽa Mamvuka.

Vho Itani vha fhedza vha tshi kombetshedzea u thola muzwala wa Vho Selina, khonani mbili dza malume a Vho Selina na khonani ya Vho Selina vha si na ndalukano dza mushumo hu itela u takadza Vho Selina. U fhedza afho ri wana Vho Itani vha tshi ṅewa zwoṱhe zwine vha ṱoḓa, vha pfi tshiphaswi vha nga tengula tenda Vho Maraga vho ya naḽo ḽa Muendulu. Hezwi Vho Milubi vha a zwi gwalabela vha ri shango ḽi a fhalala vhathu vho sedza naa.

Vhuaḓa, vhupombwe na tshiḓivhano mishumoni zwine Vho Milubi vha gwalabela zwone zwi dovha zwa bviselwa khagala musi muṱhannga ane a vha muzwala wa Vho Selina uḽa we ra pfa nga hawe ngei murahu o swika ofisini ya Vho Itani, u mbo ḓi ṅwalelwa kubambiri ha vha hone u wana mushumo hawe. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho vhukati ha Muṱhannga, Vho Itani na Vho Selina musi vha tshi ri:

Muṱhannga: Ndi nṅe muzwala wa Vho Selina.

(Hu dzhena Vho Selina).

© University of Venda

Vho Selina: Ndi uḽa muzwala wanga uḽa we ṅ[illegible]vha vhudza ngae.

Vho Itani: Hoo. (Vha a dzhia kubammbiri vha talatadza).Ṭuwani na kubammbiri, ni swike ni fhe vha ofisi heiḽa ine na kho i vhona.

Muṱhannga: Ndi hone zwo fhela?

Vho Itani: Kale zwaṋu zwo kwakwana murathu.

Musi muthu a tshi vhala ḓirama iyi u pfa a tshi vhavhiwa nga maanḓa ngauri zwoṱhe zwine zwa khou bvelela, muvhuso a u pfali u tshi lingedza u tsiredza lushaka. Vhane vha vha na maanḓa zwi vhonala hu tshi nga a vha ngo tea u vhudziswa. U tholwa havho kha dziposwo zwi vhonala sa tshikwekwe tsha u tambudza lushaka. Vhane vha vha na ndalukano a vha tsha dzhiwa sa vhathu mishumoni fhedzi avho vha si na vha ṋewa maposwo mahulwane ane a thola na u pandela vha fhedza nga u tambudza vhaṅwe na u vha tsikeledza lwa tshiṱuhu. Hezwi zwoṱhe arali vhathu vha sa takuwe vha zhambela tshiḓivhano, vhuaḓa, tshiṱalula, vhupombwe na tshanḓanguvhoni, zwi nga si fhele ngauri mutambi dendele Vho Itani na lugwada lwavho, sialala vho no xedza a hu na tshine tsha ila khavho. Zwenezwi zwi mbo vhanga u gwalaba nga avho vha lwaho na zwiito izwi.

Vho Milubi kha ḓirama hei ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ vha dovha vha gwalabela tshiḓivhano tshi re hone mishumoni vha ri izwo kale ho vha hu si na vhuaḓa ngauri mahosi o vha a sa iti zwa tshanḓanguvhoni. Mahosi vho vha vha tshi ṱhonifhiwa. Vho Milubi vha dovha vha eletshedza vhathu uri tshi ḓo swika tshifhinga tshine vhuaḓa ha ḓo bvela khagala na vhane vha ita vhuaḓa nga tshifhinga itshi vha ḓo shenganya maṋo. Hezwi Vho Milubi vha zwi sumbedza nga Vho Kaṱudzani musi vho ya ngei muvhusoni ofisini ya Vho Itani vha tshi khou ṱoḓa mushumo. Tsha u thoma tshine vha vhudziswa nga Vho Itani ndi tsha uri vho rumelwa nga nnyi na hone vha ḓivha nnyi kana vha ḓivhiwa nga nnyi hafha ofisini dza muvhuso. Hezwi Vho Kaṱudzani vha tshi ri vha na ndalukano, Vho Itani vhe a zwi ambi tshithu hezwo zwa ndalukano dzavho. Khwiṋe vha tou amba na mufumakadzi wavho a vha dzudzanyele u nga e na lunako. Mufhindulano vhukati ha Vho Itani na Vho Kaṱudzani hezwi u a zwi tikedza, musi Vho Itani vha tshi amba na Vho Kaṱudzani vha tshi ri:

Vho Itani: A vha khou mpfa ndi a vhona. Ndi ri musanda ndi nnyi ane a nga swika arali a si na muswikisi.

Vho Kaṱudzani: Na muthu a no nga nṋe na vhone a nga kha ḓi omelela kha zwo raloho naa?

© University of Venda

Vho Itani: Arali zwi tshi ita uri mufumakadzi wa muthu u ḽe, muthu u a omelela kha zwo raloho. Khaṅwe ndi khou vha tshinyela tshifhinga. Kha vha ri ndi mbo ḓi tou vha vhudza bangalupalula. Mushumo hoyo une vhone vha khou amba nga hawo, wo no vha na muṋe wawo. Muthu wa hone ndi hoyo mufukadzi a no pfi Vho Selina we vha mu fhira hafho vha tshi ḓa ngeno.

Vho Kaṱudzani: Aa! hafhu avha mufumakadzi vha si na ndalukano dzine nṋe nda vha nadzo. Ndi amba nga uri ho pfi hu ṱoḓea muthu a re na B.A. sa nṋe. Mushumo wa hone wo ḓi tou dzula u na muṋe wawo.

Vho Itani: Vho i phasa ngafhi B.A. ya hone. Vho i phasa Yunivesthi ya Madevhula? Kha vha ḓo ri ndi ḓo vhona.

Vho Kaṱudzani: A tho ngo i phasa Madevhula. Ndo i phasa henefha kha Yunivesithi ya…

Vho Itani: Vha a ḓivha izwi zwa maṅwalo avho a B.A. a zwi tou amba tshithu. Tshihuluhulu ndi tsha uri ndi vhone nnyi wa ha nnyi. Hone vha ḓivhana na nnyi, kana vha ḓivhiwa nga nnyi henefha muhashoni uno?

Vho Kaṱudzani: A hu na.

Vho Itani: Ohoho! Vha khou ṱoḓa u mbudza uri a hu na ane ṋala vha putela ene vhone?

Vho Kaṱudzani: Na luthihi.

Vho Itani: Mufumakadzi wavho ene u ḓivhiwa nga nnyi kana u ḓivhana na nnyi?

Vho Kaṱudzani: Izwi zwa u ḓivhiwa na u ḓivhana ha mufumakadzi wanga na nnyi ndi nga si zwi ḓivhe.

Vho Itani: Vhone kha vha tou amba na musadzi wavho a vha kwakwanyisele. O vhuya u na lunako lune muthu a nga vhuya e ndi mu…

Vho Itani vho bva mvumbo, a vha tsha shona na u anḓadza vhuaḓa na vhupombwe havho hune vha vhu ita musi vha tshi khou thola vhathu dzi ofisini. Vha tou amba vha sa timatima uri Vho Kaṱudzani a vha ambe na mufumakadzi wavho a vha kwakwanyisele mafhungo a mushumo. A vha pfi vha tshi shona u amba lunako lwa mufumakadzi wa Vho Kaṱudzani Vho Kaṱudzani vha hone. Hezwi zwa ita uri Vho Milubi vha takuwe vha gungule vha tshi vhudza

© University of Venda

vhathu uri vha khou zwi vhona naa, zwine madzhele a shango ḽine vha khou tshila khaḽo a ita zwone ngei muvhusoni hune vhanna vha sa tsha shona u kwashekanya miḓi ya vhaṅwe vhanna nge vha vha vha na maimo avhuḓi. Vha khou zhamba vha ri hezwi zwi tea u fheliswa.

Vhuaḓa, vhupombwe, tshiḓivhano, tshanḓanguvhoni kha ḓirama iyi ya Vho Milubi zwo no hulela lune lushaka lwa vhona zwi tshi vho tou nengisa. U hana ha Vho Kaṱudzani u luvha na u rengisa musadzi wavho zwi vha ḓisedza mutshinyalo ngauri vha fhedza vha so ngo tsha wana mushumo. Vho Itani musi vha tshi vhona Vho Kaṱudzani vha sa tendi u luvha nga mufumakadzi vha mbo doba luṱingo vha rwela ofisini uri Vho Kaṱudzani vha so ngo tholiwa. Hezwi zwi nengisa Vho Kaṱudzani lune vha amba na Vho Itani vha tshi ri:

Vho Kaṱudzani: Arali heyi mishumo yo no tou shanduka mafhungo a tshiṱangani khathihi na a nduvho, izwo mishumo ya hone kha i mphire zwanga. Nṋe ndi ḓo wela mulambo wa Luvuvhu kana Lunwenwenwe. Zwa kunda ndi ḓo wela mulambo wa Vhembe. Ri pfulwa nga i si na vhutinyelo, ngeno mikosi ri tshi ṱavha i pfiwaho nga ariḓi.

Vho Itani: Hee vhone, kha vha ṱavhanye vha vale vothi ḽanga vhe nga nnḓa. Vha ḓo zwi pfa nga u ṱolou mona mona tshifhaleni na eneaḽa madonngi avho.

Vho Kaṱudzani: Vhuaḓa vhu re kha ḽa muno vhu nengisa sa thophe yo sukekanyiwaho nga vhana. Shango heḽi ḽa vhomakhulukuku washu, roṱhe ro ḽi wana ḽo naka. Thumbu, vengo, u ḓivhona, tshiḓivhano, u rembana na zwiṅwe, zwa mbo shandula ḽashu ḽa shanduka vhulaḓa vhu ri ṱhoṱhonaho. Roṱhe ri vho dzula nga u dzi hwenga. Shango ḽashu ḽa vhudivhuḓi ḽa mbo shanduka tswia ḽi fhisesaho ḽi sa dzulei. Mashudu ḓuvha ḽo no ḓi swika. Ḽo swika ḓuvha ḽine muthu a ḓo pfi muthu nga zwine a vha zwone. Ngoho i ḓo ṱoka midzi, vhuzwifhi ha ngalangala sa shotha muṱavhani wa lwanzhe. Musi ḓuvha ḽi tshi ṱavha a hu na a no ḓo ḽi humisela murahu na u funa hawe. Vhunzhi vhu ḓo shanduka sa muloi o tshelwaho, ngeno vhaṅwe vha tshi ḓo shanduka vongori ḽi no ḓo fhiswa nga mulilo ḽa nyenga. Ndi hone vhathu vha tshi ḓo sendelela tsini, vha endela u ḓiphina, vha ṱusa phepho yo vha dzhenaho nga vhududo ha munzhangamo vongori. Tshiseo vhathu vha ḓo sea tsha guma nga nḓevhe, hu musi zwa mulovha vho hangwa.

© University of Venda

Vho Itani: Ndi vhone vha no khou so… ṅuṅuna ṅuṅuna afha tsini na ofisi yanga sa phele ya Mbaḍoni naa? Kha vha fhele.

Vho Kaṱudzani: A si nṋe ndi ipfi ḽa avho vho padzwaho vhuṱunguni. Ndi ipfi ḽa vha iswaho lufuni vha sa athu. Ndi ḽeneḽi ipfi ḽa vha re vhuṱunguni ḽi no ṱavha mukosi ḽa pfiwa nga ariḓi.

Maipfi a Vho Kaṱudzani afho nṱha ndi a muthu ane a khou gwalaba vhukuma. Ndi a muthu o sinyuwaho, a tshi sinyutshela u tambudzwa. Kha nyambedzano iyi ri tou zwi vhona uri Vho Milubi vha khou gwalaba vha tshi gwalabela vhahulisei vhane vha ḓadza dzithumbu dzavho nga tshelede vha endela u dzhia vhasadzi vha vhathu. Vha ri shango ḽashu ḽa vhuḓivhuḓi a ḽi tsha dzulea ḽi vho nga tswia ḽi fhisesaho, hezwi zwi amba uri vhuaḓa vhu re shangoni ḽine Vho Milubi vha khou vhona ḽone ho kalula. A ḽi ngo tsha fanela u dzula vhathu. Hezwi zwoṱhe vha ri a zwi fhele, musi zwi tshi fhela vha ri vhadziavhuaḓa vha ḓo shona vha nga muloi o tsheliwaho musi ngoho yo ngalangadza vhuzwifhi. Vha ri vhathu vha ḓo hangwa vhuṱungu hoṱhe vha sea musi ngoho yo no ṱoka midzi. Mishumoni hu ḓo shumiswa ndalukano dzine muthu a vha nadzo hu si tshiḓivhano na tshanḓanguvhoni zwine zwa tshinya shango ḽa vhomakhulukuku ḽe kale ḽa vha ḽi si na vhuaḓa.

Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi ya phanḓa, ri wana Vho Itani vha tshi bvela phanḓa na u ita vhuaḓa na vhupombwe na vhasadzi vha vhathu. Musi mufumakadzi a tshi khou ṱoda mushumo, a tshi swika ofisini ya Vho Itani, Vho Itani vha ri hu na fomo dzine dza fanela u tandedzwa. Fomo dzine vha amba Vho Itani ndi u thoma vha eḓela tshihulwane na hoyu mufumakadzi ane a khou ṱoḓa mushumo. Hovhu ndi vhuaḓa ho kalulaho vhune Vho Milubi vha gwalabela hone u bva ḓirama i tshi thoma u swika i tshi fhela. Mufhindulano vhukati ha Vho Itani na mufumakadzi ane a ṱoḓa mushumo u a zwi tikedza hezwi musi Vho Itani vha tshi amba na mufumakadzi uyo vha tshi ri:

Vho Itani: Zwino hu na dziṅwe fomo dzine nṋe na vhone ra fanela u tandedza vhuṅwe vhutandetande sa musi vhone vha sa tei khawo. Zwino arali re ri a tandedza tandedza henefha, ndi u mbo ḓi wanala, tshiuba ndi u fhalala. Kani vha khou ṱoḓa zwenezwo?

Mufumakadzi: (A tshi ambela fhasi). Hai, vhe ndi tou vha ḓabaḓaba ḽine ḽa nga takalela u fhalala ha tshiuba. Na luthihi.

Vho Itani: Ri nga ṱangana ngafhi hune ra ḓo tandedza zwithu izwi hu si na mazhuluzhulu?

© University of Venda

Mufumakadzi: Kha hu ambe vhone. Nṋe ndi nga a[illegible] divha?

Vho Itani: Kha ri ṱangane hafhaḽa tshiṱakani tsha muvhula wa Ha Tshiedzaedza nga iri ya vhuṱanu na vhuraru madekwana. Kani vha ḓo ofha?

Mufumakadzi: U ofha ndi nga si ofhe, fhedzi ndi tou ofha u vhonetshelwa nga dzigoloi na u vhonwa nga vhathu vha no khou lindela dza u ya Vuwani. Fhaḽa phanḓa-vho hu dina vhaḽa vhathu vha makete u ḽa. Zwithu zwa hone hii.

Vho Itani: Tshi re hone vhone vha songo ṱolou ima ima badani, vha mbo ḓi gidima vha tshi livha muvhulani. Vha ḓo vhona, a hu na a no ḓo vha vhona. Nṋe ndi ḓo swika ha na pfanelo dza hone ra kona u tandedza ha.

Vho Itani: Kani munna wavho u ḓo dina? Arali a tshi ḓo dina ndi khwiṋe u dzhia tshiṋamelwa vha ye vha tse hafha gondoni ḽa u dzhena hafha ḽokhesheni heyi ya nakudze, ndi ṱoḓou ri, gondoni heḽi ḽa u yela hafha hodelani heyi khulu. Vho no tsa vha ye vha ndindele kha gondo heḽi ḽihulu ḽi no tsela thungo ya Mangondi. Ndi tshi swika vha nyimise sa muthu a no khou humbela u ṋamedzwa. Ndi tshi ima vha songo fhufhela kha tshidulo tsha phanḓa, vha vule vothi vha ḓiṱhakhe kha tsha murahu. Vha tshi zwi ita vha zwi ite sa muthu ane a si nnḓivhe, hafhu riṋe ri vhathu vha madzina. Vha songo pwikiṱedza madzina ashu nga matope. Vha khou zwi pfa? Na hone nga lufuno lwanga ndo vha ndo funa hu thungo heiḽa ya hangei Gondonabanda.

Vho Itani kuitele kwavho ku vho nga kwa muthu ane a lwala muhumbulo. Henefha hune ra wana vha tshi tou pfundulula vhasadzi sa zwiambaro. Lwa Vho Itani lufuno lu itiwa na zwiṱakani na vhasadzi vha vhathu, a lu ṱaluḽi. Hezwi zwi a shonisa kha muhulisei ane ra lavhelela uri a vhe muthu ane a bveledza shango phanḓa, fhedzi ene a ḽi sukekanya ḽa sala ḽi tshi tou nengisa sa thophe yo sukwa nga vhana.

Nga murahu ha mufhindulano uyu Vho Itani na uḽa mufumakadzi vha vhoniwa nga Vho Nyakutombo henengei tshiṱakani tsha muvhula wa Ha Tshiedzaedza. Mabammbiri a u tholwa ha mufumakadzi uyu ndi hone he a tandedzwa hone. Hezwi zwi a vha nengisa Vho Nyakutemba, zwa mufumakadzi wa muthu ane a ita vhupombwe nga u ṱoda mushumo, vha ri vhafumakadzi vhoṱhe vhane vha vhonala vho ḓishwashwamedza nga dzi banda a hu na tshithu ndi mashika kana madzadza a vhahulisei vhane vha ṱolou u kandekanya. Vho

© University of Venda

Nyakutemba vha ḓi dovha vha zwi sumbedza uri a si Vho Itani fhedzi vhane vha vha kha hovhu vhuaḓa, na vhaṅwe vhahulisei vha khaho(University of Venda Creating Future Leaders)Nyakutombo vha khou gwalaba hafha. Izwi ri zwi pfa vhone Vho Nyakutemba vha tshi ri:

Vho Nyakutemba: A si ene e eṱhe. Vha tshi vhona vhahulisei na vhenevha vha madzina vha tshi thuphuluwa thuphuluwa vha so ngo ri hu na zwiṅwe. U thuphuluwa ndi nge miṱani ya vhaṅwe vha dziba. A si vha ngana vhahulisei vha na madzina vha sa ṱangi kha lwonolwo. Nahone kha ndi tou ri a hu tsheena muthumuthu. Vhasadzi vhanzhi vha re hafho mishumoni ya dziofisini dza hone, vho thoma vha gwadama vha luvha nga vhuṋe. Vha so ngo vhona muthu o ḓi shwamula a tshi tepa tepa vhe hu nani vho. A hu na, ndi madzadza a vhahulisei ane vha ṱolou u kandekanya. Ṋamusi vha kandekanya ḽino, matshelo vha mbo ratha vha rathela kha ḽiḽa. Havha vhathu vha madzina o ṯhakhamelaho dzinani, vhane maṱo ashu e u ṱangana ngavho ra mbo ṋoka sa mutobvu muvuvhani, vhenevha ndi vhane u kwamiwa nga lukunda lwa vhatete nga zwikosi vha mbo gana. Ṯhaha dzashu dza mbo shirana nga ganuko.

Hezwi zwi tou sumbedza tshoṯhe uri Vho Itani na lugwada lwavho vha khou tambudza vhafumakadzi lwa vhudzekani. Vhafumakadzi vhoṯhe vhane vha ṱoḓa mushumo vha thoma vha fhira nga kha Vho Itani na lugwada lwavho vha kandekanyiwa vha fhedza ha nga u ṋewa mushumo. Hu tshi ḓa vhaṅwe vhaswa ha ḓi vha zwezwo, vhafumakadzi kha ḓirama iyi ya Vho Milubi vha khou tambudziwa lwa tshiṱuhu. Hezwi Vho Milubi vha khou gwalabela zwone, vha vhona vharangaphanḓa avha vha sa tei u tshila kha shango ḽine vha khou tshila khaḽo.

Vho Itani na lugwada lwavho dzimpho dzine vha ṋea vhafarekano vhavho dzi thoma kha u rengelwa zwa u nwa u ya kha u fhaṱelwa nnḓu. Hezwi ndi zwithu zwi sa tsha dzumbea, na vhakegulu vha a zwi ḓivha. Mufhindulano vhukati ha Vho Khakhu, Vho Denga, Vho Nyakutombo na Vho Nyakutemba u a zwi khwaṱhisedza hezwi musi vha tshi amba vha tshi ri:

Vho Khakhu: Ndi ri a si hone u fhaṱelwa ha vhafarekano. Dzinnḓu dzi takuwa dzi songo takuwa sa vhufilifindi mavuni a vungu vungu. Hone vha vhona nnḓu dzi no khou fhaṱelwa vhafarekano nga vhahulisei nga fhaḽafhaḽa hii, mulomo wavho onoyu ndi u vulea wa hana u valea. Izwi vhasadzi vhavho mahayani vha tshi khou ḓithathekanya hani sa dzitshetshe. Ndi

© University of Venda

ri vhusiku a vha lali hav[illegible]vha madzina, vha lala vha tshi tshotshoma sa vhaloi. Nga mulandu wa mini? Nga mulandu wa vhafarekano fhedzifhedzi. Vha a zwi vhona vhone hii, haa! Vhone!

Vho Denga: Ndi mafhungo a vhusiku fhedzi lini. Hafhu na masiari idzo dzigoloi dza hone u tshi wana dzo pakwa zwiṱakanani. Muthu u wana zwi tshi shonisa hani.

Vho Nyakutombo: U fhaṱela vhafarekano vha nga kundwa ngani? Hafhu vha si gathi zwisiku na zwiṱaṱari zwi sa ḓivhani, ngeno vhunzhi ha mutape tshaho hu u ṱolou hobaladza dzithumbu. Zwa nnḓu dza vhenevha vho mutape a ri tsha amba, dzavho dziṱhoho dzi kudzwa henefho hune dze dzo siamela mbaḓo dza vhala dzoṱhe ṋaledzi dzi re nṱha hadzo. Ḽiṅwe ḓuvha ṱhoho dzenedzi dzi ḓo shanduka mabu a no lumekanya vhoṱhe vhaṱungi vhao.

Vho Nyakutemba: Hu pfi vhaṅwe vha vhenevha vhane ra khou amba nga havho, vha ṱuwa na vhenevha vhasadzi vhane vha shuma navho hu pfi hu yiwa miṱanganoni ya hone.

Vho Denga: A hu na na zwa miṱangano.

Vho Nyakutemba: Nazwino. U swika ngei phanḓa, mapfeṋe a mbo tsitsa vhana hodelani. Vha songo pfa hu tshi pfi hu khou shumiwa mishumo khathihi na zwa miṱangano. A hu na hu khou shumiwa enea.

Vho Denga: Izwi muthu ḽiṅwe ḓuvha ha nga ḓo shumiwa mishumo sa vhaḽa vha ngei, a tshetshevhulwa milomo yeneyi, maṋo a sala e nnḓa nyena nyena.

Vho Khakhu: U ḽa u tou vha ḽone heḽo. Ndi ufhio musadzi a no sedzea ane a shuma henengei dziofisini ane a si vhe wawe. Hafhu u tou hana u vhona muthu pambala, ene o no vha nae.

Vho Nyakutombo: Na hone mishumo heyi ya tshikhuwa ine vhasadzi vha i shuma i ḓo ḓa na u dina. Vha vhone itsho tshikhuwa tsho fara vhasadzi tshi tshi xoya xoya, muthu muthu a hu tshee na.

Vho Denga: Tshikhuwa vhone, haa! Tsho ḓa tsho ḓa, tshone tshi vhukati na u ri moṋela sa vhakegulu vha tshi moṋela zwiḓuhulu.

© University of Venda

Vho Milubi hafha kha nyambedzano vhukati ha vhakegulu vha khou gwalaba vha tshi gwalabela pfunzo ine yo dzhena na kha vhasadzi, vha vho shuma zwa sia vha tshi vho xedza vhuthu havho. Vha ri tshikhuwa itshi tsho ḓa na vhuaḓa vhuhulu vhune vhafumakadzi vhane vha shuma vha shanduka tshika dza vhahulisei dzine dza ṱolou sukekanywa. Vha khou ṱavha mukosi Vho Milubi. Vha ri vharangaphanḓa vha a fhedza tshelede ine ya tea u bveledza shango vha tshi fhaṱela vhafarekano dzinnḓu ngeno tshitshavha tshi tshi khou lala na nḓala. Vhuaḓa hovhu vhu khou shonisa sa izwi ri tshi pfa hu tshi pfi na masiari dzigoloi dza vhahulisei dzi vhonala dzo pakwa zwiṱakani hu tshi khou itwa mafhungo a vhufarekano, zwiṱakani ho no vha lufherani lwa u eḓela. Haya mafhungo a a ṱula muthu vhumuthu hawe a sala a tshi nga muthu a songo ambara. Zwine vhahulisei avha vha ita na vhasadzi vha vhathu a zwi fhedzelwi mushumoni fhedzi, vha fhedza nga u vha hwala vhe vha khou ya miṱanganoni, tshi tshikwekwe tsha u vha sudzulusa kha vhanna vhavho uri mapfeṋe a konou tsitsa vhana ha, hu si na tshine tsha thithisa. Hezwi Vho Milubi zwi a vha vhaisa. Vha huwelela vhe vhathu a vha vule maṱo miḓi i khou kwashekanyiwa nga vharangaphanḓa vha musalauno vha sa ḓi toti vha ḓi nukhedza.

Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi ya phanḓa, hu vhonala vhathu vho ḓala phanḓa ha ofisi ya Vho Itani vha tshi khou ṱoḓa mushumo. Na Vho Kaṱudzani ndi muṅwe wa vhathu vhane vha khou ṱoḓa mushumo fhedzi mashudu mavhi havha vhathu vhoṱhe a vha ngo tholiwa, ho tholiwa mashaka a Vho Selina. Vhe henefho vha vhona vhaṅwe ngavho vha tshi bva ofisini ya Vho Itani vha tshi khou setshelela vha pfa zwi tshi vha dina zwa tshiḓivhano tshine tsha khou itiwa na mishumoni. Izwi zwi tikedzwa nga vhaṅwe mufumakadzi vha tshi khou amba vhe phanḓa ha ofisi ya Vho Itani vha tshi ri:

Mufumakadzi 2: Zwavho zwo tou itisa hani? Riṋe vhaṅwe ngoho hii. Ngoho tshiḓivhano tsho ḓi fha maanḓa. Riṋe ro shanduka ḽone dzadza ḽine tshaḽo ha vha u kandekanywa fhedzi.

Vho Itani zwoṱhe zwine vha ita vha ita vho ḓiimisela, vhafarekano vhavho ndi vhanzhi lune vha fhedza vha tshi vho ḓisa vhaṅwe na muḓini musi mufumakadzi wavho a si ho. Vho Itani a vha tshena na luvalo, vha vhona shango ḽi ḽavho hu si na ane a nga vha bvisa khaḽo. Musi Vho Itani vhe nḓuni na mufarekano, u a vha khoḓa e Vho Itani vha a fhaṱela musadzi a ḓipfa o mangala. Izwi zwi khwaṱhisedzwa nga nyambedzano vhukati ha Vho Itani na mufarekano wavho a tshi ri:

Mufarekano: Fhedzi u fhaṱela vho vha a fhaṱela.

© University of Venda

Vho Itani: A thi fhaṱeli nandi?

Mufarekano: U fhaṱela vhone vha a fhaṱela. Hafhu hu si u thoma u zwi pfa.

Vho Itani vha fhedza vha tshi khou vhonyelelwa nga mufarekano musi a tshi vha khoḓa uri vha a fhaṱela, vhe na ene vha ḓo mu fhaṱela a ḓivhona a tshi khou phuvhedza vhuphuvhephuvheni. Hezwi a tshi vha vhudzisa uri mufumakadzi wavho u ḓo tenda naa, vha tshi fhindula vhe vhone a vha langwi nga mufumakadzi vha endela u mu sumbedza mvuvhu ine vha rwa ngayo mufumakadzi wavho na mbaḓo. U vhonyelelwa ha Vho Itani a hu fheleli kha zwenezwi fhedzi, ri vhona vha tshi ri mufarekano kha sale o dzula nḓuni ya Vho Arina ya u eḓela vhone vha thome vha yo renga halwa tshipotoni tsha Vho Nyamaṱodzi. Musi Vho Itani vhe henengei tshipotoni, Vho Arina vha a swika muḓini vha wana mufarekano wa Vho Itani o ḓi ṱhakhamedza nṱha ha mmbete. Vho Arina vha vusa nndwa khulwane vha fhedza nga u shela mufarekano wa Vho Itani maḓi a vhilaho e a vha a kha geḓela, nndwa yo mbo ḓi ita uri Vho Arina vha ṱalane na Vho Itani. Mufhindulano u tevhelaho u a zwi ḓadzisa musi Vho Arina vha tshi khou lwa na mufarekano wa Vho Itani vha tshi ri:

Vho Arina: Naho hu tshi pfi thophi a i sevhiwi nne ndi ḓo i sevha. Nahone ṋowa a i tevhelelwi mulindini. Ndi zwithu zwi no itwa nne nga ṅwananyana wa ṅwananyana onoyu. Namusi ndi ḓo ni laṱisela vhanzhi. (I a ṱhekhana). Ni songo tou nnduma. Ni nga tou nnduma kha mukombo naa? Ndi ḓo ni…

Mufarekano: Kha vha …yowee, yuwii!

Vho Arina: Li konela hone u luma. Gunwe langa, hai. Ndi ḓo…

Mufarekano: Yuwii…(Vha a kikirisana vha isana tsini na tshiṱofu).

Vho Arina: Xaa…xaa. Li khou ntshipa. Aa.. xaa… Tenda ndo nzwutuka. (buḓu!buḓu!) Lifhanga liḽa la u tshea vhurotho li ngafhi naa? Hai, (Vha vula oveni). Ndi ḓo tou li baga ṱhoho yeneyi sa zwinkotsi. (Vha doba geḓela ya maḓi a no fhisa). Ndi tou li garaba sa nguluvhe ndi hone li tshi ḓo laṱa. (Vha angaladza geḓela Vho Itani vha a swika).

Vho Itani: Arina ni songo vhuya … na geḓela… ṅwana …wa vhathu. Arina, ni so..ngo..(geḓela phoshoo).

Mufarekano: Mma weee…

© University of Venda

Vho Itani vha fhedza vha tshi ita uri vhafumakadzi vha vhulayane nga tshavho. Mufarekano wavho u sheliwa nga maḓi a no khou vhila nga mulandu wavho Vho Itani. Vhafumakadzi vhane vha vha vho vhaisiwa nga u tambudzwa lwa vhudzekani vha dovha vha vhaiswa nga u tou rwiwa lu pfisaho vhuṱungu, vha fhedza nga u phoshomedzwa maḓi a vhilaho. Hovhu vhuṱungu hoṱhe hune vhafumakadzi vha pfiswa, Vho Milubi vha khou gwalabela hone, vha ri lushaka lu a fhela naa lu tshi luṱanywa nga vharangaphanḓa vha si na vhuḓifari havhuḓi vhane vha mbindimedza tshelede ya muvhuso ine ya tea u bveledza shango fhedzi vhone vha i shandula ya vha ya u renga lufuno kha vhasadzi vha vhathu. Hezwi Vho Milubi zwi a vha vhaisa vha fhedza nga u tou gwalaba vha tshi shumisa maṅwalwa.

Vho Itani naho mufumakadzi wavho o ṱuwa a zwi vha dini. Vha tou zwi bula nga mulomo wavho uri vho pandela musadzi vha tshi khou itela u sala na Vho Selina vhane vha vha musadzi wa Vho Maraga. Vha a ḓihudza vha ri a vha tumbwi nṱha ha ṱhoho nga musadzi. U ḓihudza ha Vho Itani hu a endelela sa ṅwenda u tshikheruwa. Ri wana vha sa tsha shona na u shona vha tshi vho ambisa na vhananyana vha tshikolo vho ṱodzimela nga fasiṱere. Vhana vha tshikolo vha a vha sea vhe muthu a muthu wa dzina a nga huvhiwa na nga mmbwa i re yawe. Hezwi ri zwi pfa Vho Itani vha tshi amba na vhananyana vha tshikolo vha tshi ri:

Vho Itani: (Vho no tou vuḽa fasiṱere tshoṱhe). Hee vhasidzana. Ndi zwa mini zwa tshipimbi tsha musi ni tshi khou vhidzwa nga …Kani a zwi athu u pfalesa uri ni khou vhidzwa ngannyi?

Ṅwananyana1: Vhone! haa! Khaṅwe hoyu, hu si nṋe.

Ṅwananyana2: Nṋe ni songo ntshata. Ndi ya ngafhi na muthu a no litsha mushumo wa muvhuso a vho shuma u vhimbila nga goloi ya muvhuso na vhafarekano.

Ṅwananyana1: Atshii! Na zwino na zwino hii. Phungo yavho na henefha hune vha bva, na hune vha ya. (Vhathu vha a ṱodzimela. Vha u fa nga zwiseo ndi vha u fa nga zwiseo)

Mufhindulano uyu u tou zwi sumbedza uri Vho Itani a vha tsha ḓipfa zwine vha vha zwone, henefha hune vha tou vhonala vho no tou ṱodzimela nga fasiṱere vha tshi khou ṱodzimelela u ambisa vhananyana vha tshikolo vha tshi ita na u rangisa phanḓa ḽa uri ndi muhulisei. Vha fhedza vha tshi semiwa nga vhananyana vha tshikolo vhe vha ya ngafhi na muthu o no ṱolou vhimbila na vhafarekano nga goloi ya muvhuso a tshi litsha u shuma. Vhashumisani na Vho Itani vha a ṱodzimela vha tou lovha nga zwiseo. Phungo ya Vho Itani yo vha yo no ḓadza shango, i ḓivhiwa na nga vhananyana. Na vhakalaha na vhakegulu vha a zwi ḓivha uri Vho

© University of Venda

Itani vha khou vhimbila na Vho Selina, zwino mangala vha tshi pfa u pfi Vho Itani vho vha vha tshi khou ambisa ṅwana wa Vho Selina. Vho Nyamatidze vha ḓi zwi amba uri naho Vho Itani vha sa pfi vha tshi eletshedzwa, Vho Maraga vha khou vha ṱuṱulela gwengo. Ha, hovhu vhupombwe ha Vho Itani vhu shonisa ha shonisa na lutshetshe ḽu sa ḓivhi tshithu. Hezwi zwine Vho Itani vha khou itisa zwone nga mvelele ya Vhavenḓa zwi a ila, Vho Itani vha khou ita vhuṱudzi shangoni. Vha khou gwalaba Vho Milubi vhe vharangaphanḓa vha a ṱulela shango vhathu vho sedza naa? Izwi ri zwi pfa musi Vho Matidze vha tshi amba na vhaṅwe mukegulu vha tshi ri:

Mukegulu 2: Na ene zwo no tou vha zwa u shuṅwa. Hafhu a tshi khou vhimbila na mme a muṅwe wa vhenevha vhana. Hone fhaḽa vho u dzhena o dzhena, fhedzi kha vha mu litshe, thondwana i ḓo mu luvhisa.

Vho Nyamatidze: Zevhezevhe a ḽi ralo. Vhe gwengo ḽi khou ṱuṱulwa.

Vho Milubi kha ḓirama yavho ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ vha dovha vha gwalaba vha tshi gwalabela u tambudzwa ha vhanna vhane vhasadzi vhavho vha shuma dziofisini dza vhahulisei, hune vhanna vha vhafarekano vha vhahulisei vha tambudzwa nga u sudzuluswa vha yo shumela kule na miḓi yavho u ri vhahulisei vha sale vha maṯhakheni na vhasadzi vhavho. Hezwi Vho Milubi vha zwi sumbedza nga mutambi Vho Maraga vhane vha vha munna wa Vho Selina vhane vha vha mufarekano wa Vho Itani. Havha munna vha tambudzwa lwa tshiṱuhu, vha fhedza nga u dzwigimedziwa Mamvuka hune ha vha kule na muḓi wavho. Zwoṯhe izwi Vho Itani vha tshi zwi ita tshipikwa tshihulwane ndi u ṱoḓa u sala vho govhela tshihulwane muḓi wa Vho Maraga. Vho Maraga ri vhona vha tshi khou amba vhe vhoṯhe vha tshi gungula, vhe vho neta nga u mona mona na ḽa Mamvuka na mulandu wavho vha sa u ḓivhi. Hezwi ri zwi pfa Vho Maraga vha tshi khou amba vhe vhoṯhe vha tshi ri:

Vho Maraga: Ndi fhano ndo mona mona na ḽa Mamvuka ndi zwone. Hone u tshinya ndi musi ndo tshinyani, kholomo hafhu dzi dzanga. Ndo bvisa kholomo, dza vho nkovhela musevhe u pfulaho na ṋamusi. U re wanga muḓi wo no shanduka mutanya mutanya, musanda wa mapfeṋe. A re na dzina vhuleme hawe vhu zhaka uyo ane dzina a si vhe naḽo. Nṋe ndi hone ndo tenda, miṱodzi ya a lilaho ndi mapfura a vha seaho vhe pfurani. Nahone, miri misekene kati ha midenya tshayo a hu na arali dzi si dzithuba fhedzi. A re nṋe ndi ḓo tindivhadza heyi miri midenya. Zwa sa ralo, kha nṋe vhutshilo vhu ḓo dziba sa vavhi musi ḽi tshi khou khwikhwidzwa. Mbaḓo yanga kana gwengo ḽanga, ndi ni simela luimbo lune na fanela u bvumela. Nṋe na inwi kha ri ṯhaḓulane kha lwo

© University of Venda

simiwaho, u swika u tshi swika ha muzimu. U wa hawo hu vhe u koḓedza lwo simiwaho. Ndi hone nṋe na inwi ri tshi ḓo rwiwa nga muya ra takala.

Vho Maraga vha khou gwalaba hafha. Vha khou gungula. Kha ḓirama iyi Vho Milubi vho kona u bvisela khagala mudzi wa vhugwalabi. Hafha Vho Milubi vha khou gwalaba vha ri vho no neta nga u tambudziwa ha vhathu vhane vha tambudzelwa zwi re zwavho. Hezwi Vho Milubi vha zwi ita nga u shumisa mutambi Vho Maraga vhane vha konḓelela u sudzuluswa kha musadzi wavho fhedzi ḓirama i tshi vho ya mafhedziseloni ri pfa Vho Maraga vha tshi vho ri vho neta nga u mona mona na ḽa Mamvuka nahone ndi zwone. Vha ri vho mala musadzi vha bvisa lumalo lwavho vha ovhela thambulo muḓini wavho, a vha tsha takala na musadzi wavho fhedzi u vho takala na vhahulisei mishumoni. Vha ri vhone tshine tsha nga vha thusa ndi musi vho tou dzhia gwengo na mbaḓo yavho vha remekanya vhahulisei, hezwi ndi zwone zwine zwi nga vha phulusa thambuloni ine vha vha khayo.

U gwalaba hohu ri wana hu tshi ya phanḓa Vho Maraga vha sa tsha lala, vha lala vha tshi khou ṱuṱula gwengo. Nyambedzano i tevhelaho i a zwi tikedza musi Vho Nyakutombo na Vho Nyakhwanda vha tshi ri :

Vho Nyakutombo: (Vha tshi khou ambela ṱhasi). Maraga hu pfi ha tsha lala, u lala a tshi khou ṱuṱula gwengo.

Vho Nyakhwanda: Hafhu nṋe ndo ḓi amba, nde Itani zwine a khou ita ndi u o vha khombo.

Musi ḓirama iyi i tshi ya phanḓa, Vho Milubi vha khou gwalaba hafhu,vha tshi gwalabela uri vhafumakadzi vha Tshivenḓani izwo kale vho vha vha tshi ṱhonifha vhoṱhe muḓini. Fhedzi zwino nga uri ho ḓa tshikhuwa tshine tsha vho ita uri vhathu vha malane dzikerekeni nga mitshato zwo no shandula, khuuvha vhasadzi vha vho ḓi vhona vha tshi eḓana na vhanna vhavho. Vha vho shuma zwine zwa ṱuṱuwedza vhupombwe. Ngauralo, Vho Nyakutombo a vha tsha fhulufhedza vhathu vha vhafumakadzi vhane vho tshata dzikerekeni nahone vhane vha shuma.

Vho Nyakutombo: Zwiito zwa vhathu vha dziringi na mitshato a zwi ḓadzi tshanḓa na luthihi.

Vho Itani naho vha tshi khou ṱuṱulelwa gwengo a vha tendi u tsivhudziwa. Sa mutambi dendele ri wana vha na u ḓivhudza, naho phungo yavho yo ḓadza shango ḽoṱhe a zwi vha dini, naho vha tou tshimbila vhe fhedzi vhathuni vhana vha tshi sea a vha na ṱhoni nazwo.

© University of Venda

Mufhindulano vhukati ha Vho Nyakutombo na Vho Nyakhakhu u a zwi manḓafhadza musi Vho Nyakutombo vha tshi khou amba na Vho Nyakhakhu vha tshi ri:

Vho Nyakutombo: Uyo u a tsivhudzwa nga muthu wa ṋama? O bva nnḓa ha tshanḓa hoyo. Ndi iṅwe khanga mutupo iṅwe vho heyo.

Vho Nyakhakhu: Na ene a ḓa a zwi anza, vhone. Ndi ngafhi hune vha ḓo ya vha si pfe dzina ḽawe. U ḽa musi o liga a tshi khukhunywa a tshi khukhunyelwa musadzi wa uyu nakudze. Izwi zwi tshi shonisa hani. Vhe muthu wa dzina ḽingafhaḽa u kho ḓi khukhunyiwa o ḓi tou ri ṱhuru e fhedzi ngauraḽa? Na zwiḽa a tshi khou gidima gidima e fhedzi, na vhana vha tshi khou sea, zwo vha zwi tshi ngani? Nazwino khavhe hu si tou vha vhakoma, ndi musi vhukoma vha songo ṱangula.

Vho Milubi vha khou gwalaba vha ri vhathu vha khou zwi vhona uri shangoni ho no ḓala vhathu vha sa tsha shona. Vha ri vharangapanḓa vha ano maḓuvha naho vha khukhunyiwa vha tshi khukhunyelwa vhasadzi vha vhaṅwe, vhathu vho ḓala, a vha tsha shona. Naho vha tou tshimbidzwa vha fhedzi, vhana vha tshi sea, a vha tsha shona, vha sokou tshimbila vha vhona zwo fanela. Vho Milubi vha ri havha ndi vhathu vho bvaho nnḓa ha tshanḓa sa Vho Itani.

Vho Milubi vha dovha vha gwalabela nḓila ine dzimpfu dza vha ngayo ano maḓuvha. Izwo kaleni lufu lwo vha lu tshi o fhiwa, ngauralo vhana vho vha vha sa tendelwi u ya lufuni. U ḓa ha vhatshena ho shandukisa lufu lwa vho vha munyanya. Mpfu dza wela vhathu vho pfumaho, vhathu vha ḓa vha u lilisa nga uri vha vha vha tshi khou ḓivha uri vha ḓo ḽa vha fura, vhanwa vha takala. Fhedzi dza wela zwisiwana, mashaka na vhadzulatsini ndi vhone vha no ḓo ḓa. Vhathu vhane vha vha vho ḓa maliloni vha sa fushee, vha tshimbila vha tshi amba uri luvhini lwa vhomukene ho vha hu si na zwiḽiwa. Hezwi Vho Milubi vha a lwa nazwo vha ri vhathu a ri litshe u ḓidzhenisa kha mashika a tshikhuwa, ri tevhele mvelele yashu ye kale muthu o lovha, naho e tshi siwana, o vha a tshi liliwa nga vhathu vhoṱhe. Lufu lwo vha lu si munyanya, munyanya lufuni wo ḓa na tshanduko ntswa ya tshikhuwa. Nyambedzano i tevhelaho i a zwi khwaṱhisedza musi Vho Nyakutombo vha tshi khou amba na Vho Nyakhakhu na Vho Nyakhwanḓa vha tshi ri:

Vho Nyakutombo: Aii, ai, vha kha ḓi mmbudzelani. Lufu ṋamusi ndi khombo ine ye yo u ḓela wa sokou teka-teka sa khuhu i na gumba. Hu hone u sa ḓivhi zwauri u dzhiani wa vheani.

© University of Venda

Vho Nyakhakhu: Nahone lwa ṋamusi lu dzhenga u shanduka munyanya. Vhone vhe nda felwa ndi tsiwana yo ralo hu vhuya ha ḓa nnyi vho? Tsiwana, vha vhuya vha ḓa u itani, vha sa nga ḽi vha nwa, vha takala.

Vho Nyakutombo: Inwi vhone, areḓi hii. Vha na mashudu ṋamusi vhane u fa vha wana tshanḓa tsha u vha vhulunga ngeno vha dzitsiwana.

A shayaho tshawe, u tou vha mushayi, u khomboni kha ḽa ṋamusi ngauri lwawe a lu fhambani na luḽa lwa mmbwa musi yo fa. Ine musi yo fa vha sedza thungo vha i fhira.

Vho Nyakhwanḓa: Izwo vho vha amba zwone Vho Nyakutombo. Ṋamusi vhathu vha ya lufuni lwa muthu a re na dzina ngauri lwa onoyu lufu lu shandukisa lufu lwa shanduka munyanya. Ha ḽiwa maḽiwa. A mapfapfapfa. A pfeshepfeshe. One maḽiwaḽiwa. Maḽiwaḽiwaḓifhe. Vha ḽa vho takala. Ha nwiwa vho takala. Vha mbo, 'Lufu ri amba lwolu. Lufuni lwa ṋamusi ndi vha vhudze-ha Vho Nyakutombo.

Vho Nyakutombo: Nṋe ndi khou hana lini. Ndi khe mini ndi tshi ri, lufuni lwa mushayatshawe, vhathu a vha yi, vha tsetse nga tsha murahu, ngauri lwawe lufu munyanya a lu ḓisi. Tshi no mangadza ndi tsha uri lufu a lu ḓowelei nahone a lu ḓivhi mikano. Hu ri a re na dzina ha ri a si na dzina, vhoṱhe vha sokou fana nga u musi vho fa, vhoṱhe vha shanduka vhafu, lufuni lwa o faho.

Vho Nyakhwanḓa: Hone hu si vhathu havha vho vhalaho bugu vha no vho funzea. Zwine vha ita zwone hii, haa!

Vho Nyakutombo: Hai, hai, avho ni songo tsha mmbudza nga havho. Nahone a thi ṱoḓi u pfa na nga havho na luthihi.

Nyambedzano i re afho nṱha i ri sumbedza uri lufu lwa ano maḓuvha lwo no shanduka munyanya. Tshiitisi ndi mini? Vho Milubi vha ri tshiitisi ndi vhathu vho funzeaho vha na maimo avhuḓi, hune vha shumisa maimo aya u tsikeledza na vhathu vho faho hune wa wana lufu lwa tshisiwana lu tshi vho nga lwa mmbwa ine yo fa vhathu vha sedza vha fhira nga thungo. Vha khou zhamba Vho Milubi. Vha ri vhathu vho funzeaho ni ya xaxarisa shango nga zwiito zwa vhoiwe zwo bvaho nnḓa ha tshanḓa naa? Hezwi Vho Milubi vha ri kha zwi fhele hu vhuye tshikale he lufu lwa vha lu tshi ṱhonifhiwa hu si na u pfi ndi lwa muthu a na

© University of Venda

dzina kana a si na dzina. Uko (2004:270) a tsha ikedza u gwalaba ha Vho Milubi vha tshi gwalabela u laṱa mvelele ha vhathu u ri:

> Writers have to look more closely at society. Utilize their works to develop critical insight and write what is useful to the people. All of us African writers should assess the system and see what is most untenable. Not everything old is bad and evil… Many aspects of our customs and traditional values are very useful in contemporary life and should be retained. Unfortunately, in our eagerness to become so called morden, we sweep away and dismiss everything traditional as undesirable. Since we think it's old and backward, we demonize it. At the same time, i am aware that there are many of these values of tradition that need to be overhauled or jettisoned. So we need pruning, adding and subtraction as we go along…

Vhaṅwali vha tea u sedzesa kha vhupo havho. Kha vha shumise maṅwalwa avho u ṅwala zwine zwa ḓo thusa lushaka. Vhaṅwali vhoṱhe vha Afrika vha tea u ita tsedzuluso vha vhona zwine zwa nga thusa tshitshavha. A si uri zwithu zwoṱhe zwa kale a si zwavhuḓi. Zwithu zwinzhi zwa mvelele yashu ndi zwa ndeme kha vhutshilo hashu nahone zwi tea u shumisiwa. Mashudu mavhi, nga u lingedza u ḓishandula ra vho tshila tshikhuwa ro laṱa mvelele yashu ngauri ro vha ri tshi humbula uri ndi zwithu zwa kale zwine zwa tea u sedzelwa fhasi. Fhedzi, ndo vhona uri hu na zwinzhi kha mvelele yashu zwine zwa tea u shumiswa kha vhutshilo hashu. Ngauralo, hu tea u vha na u fhungudza na u engedza ri tshi khou tshila.

Vho Milubi vha khou gwalaba vha ri zwiito zwi songo ḓa badani zwo vhilingana, shangoni na mvula a i tsha na nahone na shango ḽo tshikafhala, ḽo onda. Muthu a nga si tsha vhuya e ndi ḽiḽa shango ḽa manona.

Musi ri tshi vhala bugu iyi ya ḓirama ri tshi ya phanḓa, Vho Maraga ri wana vha ṅangani ine ya pfi Mposi ya Misevhe vho ya na Vho Gwangwa na Vho Thanyani, u yo ṱoḓa uri zwihali zwavho zwi fariwe na vhone vhaṋe vha fariwe u itela uri vha yo gwalabela Vho Itani na lugwada lwavho hu si na tshi vha thithisaho. Ṅanga Mposi ya Misevhe i vha fha mushonga ya ri mushonga wa hone u nwiwa vhukati ha vhusiku vhathu vho luvhulula. Musi havha vhathu vho no laedzwa uri vha zwi itise hani, ri wana vho dzula vhukati ha vhusiku vha tshi khou nwa mishonga i tatisaho nga mulandu wa u ṱoḓa tshivhindi uri vha kone u fhedza vhuṱungu vhune vha vhu pfiswa nga Vho Itani na lugwada lwavho. Izwi ri zwi pfa musi Vho Maraga vha tshi ri:

© University of Venda

Vho Maraga: Dzhomela ḽa honovhu vhuṱungu hashu kha ri nwe ri tshi sielisana sa zwine vhatendi vha ita vha tshilaleloni. U ralo hu vhe u elelwa honovhu vhuvha hashu sa vhatendi vha tshi humbula vhuṱungu ha maṱhupho a Murena wavho.

Mafhungo aya a re afho nṱha a ri sumbedza uri Vho Maraga, Vho Thanyani na Vho Gwangwa vho fhedzisela vha tshi fara mishonga i ofhisaho nge vha vha vha tshi khou pfa vhuṱungu. A vha ngo zwi ita nga u takadziwa. Hafha Vho Milubi vha khou gwalaba vha ri vhathu arali vha na thaidzo a vha humbule zwe zwa vha zwi tshi itiwa kale. Kale vhathu vha na thaidzo vho vha vha tshi yo vhonisa ṅangani u itela uri thaidzo vha nga i tandulula hani. Hezwi Vho Milubi vha zwi sumbedza nga Vho Maraga na lugwada lwavho, vhane vha ri vho no neta nga u dzhielwa vhasadzi vhavho, nga Vho Itani, na lugwada lwavho, vha fhedza vha tshi ya ṅangani uri i vha khwaṱhise uri musi vha tshi vho remekanya maswina avho, vha songo ofha.

Vho Thanyani, Vho Gwangwa na Vho Maraga ri wana vha tshi khou bvela phanḓa vho ḓiimisela u yo gwalabela Vho Itani na lugwada lwavho. Havha vhathu vha ri vho no neta nga zwiito zwa Vho Itani na lugwada lwavho, hune vha veka na vhasadzi vhavho dziofisini vha fhedza nga u veka na miḓini ine vhaṋe vha vha vhasadzi vho poswa kule mangonzhongonzhoni. Vho Milubi vha ri tshine tsha mangadza ndi tsha uri havha Vho Itani na lugwada lwavho vha sokou sedzwa nga maṱo vha tshi khou phusukanya miḓi ya vhaṅwe. Muvhuso a u vha dzhieli tsheo. Vha khou gwalaba Vho Milubi musi vha tshi ri vhathu faranani ni lwisane na swina u swika ni tshi fhenya. Mufhidulano vhukati ha Vho Thanyani, Vho Gwangwa na Vho Maraga u a zwi khwaṱhisedza hezwi, musi Vho Thanyani vha tshi amba na Vho Gwangwa na Vho Maraga vha tshi ri:

Vho Thanyani: Zwi dina hafha hune a veka na vhasadzi vhashu dziofisini zwa vho dinesa musi a tshi vho veka na miṱani yashu. Izwi ri tshi poswa ngei kule kule mangonzhongonzhoni ndi u itela uri vhathu vha sale vha tshi fenya nga vhasadzi vhashu? Muisa hoyu kha tou pembedzwa tshi vhe tshithu tsho fhelaho.

Vho Gwangwa: Zwidayo zwa hone ndi zwiṅwe-vho. Wa ri u zwi ita mafhungo, mafhungo a hone a fhedza a tshi vho ṱokonya gosi ḽa a tswimilaho.

Vho Thanyani: A hu na na muhulisei na muthihi ane vha nga mu dzhenisa tshikwekweni tsha mulayo a fashiwa. Vhoṱhe vha ḓo wana vha tshi sokou punḓa sa vhukozhana ha khunga kha saga ḽo thunyaho mabuli.

© University of Venda

Vho Maraga: Vho inwi kha zwi ḓivhe zwauri a hu na na muthihi kana na tshithihi tshine tsha nga tzhoṱa iṱo ḽa muhulisei, fhedzi vhane maṱoni avho ha ela miṱodzi yo shandukaho malofha, vha nga fhana zwanḓa. Vho fhana zwanḓa vha goga maanḓa, nḓou vha kona u i wisela fhasi na musingo wayo.

Mafhungo ayo a re afho nṱha, a ri sumbedza uri vhathu vho neta nga u tambudzwa nga Vho Itani na lugwada lwavho.

Vho Milubi vha tshi gwalaba vha ri muvhuso a u ambi tshithu kha zwoṱhe hezwi zwine zwa khou bvelela fhedzi vhane vha pfa vhuṱungu ndi vhane vha nga ḓilwela naho vhahulisei vha tshi imelelwa nga muvhuso. Vhanevha ndi vhane vha tea uri vha vha fhenye.

Vho Maraga, Vho Gwangwa na Vho Thanyani vha vhonala vho farana vhukuma mbilu dzavho dzo swifhalelwa. Havha vhathu ri wana vho vhofha mbofho ya uri naho vha swika ofisini vha wana Vho Itani vha na musadzi wa muthihi wavho zwi a fana ngauri vhone vha a zwi ḓivha uri Vho Itani vha khou funana na vhasadzi vhavho. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Thanyani, Vho Maraga na Vho Gwangwa vha tshi khou amba vha tshi ri:

Vho Thanyani: Zwino hafhu ri tshi ḓo wana hu tshi khou vhiliswa tshavho tshidudu. Riṋe ri ḓo nyonga hani nahone nga ḽifhio?

Vho Maraga: U vhila ha tshanga tshidudu ndi u vhila ha tshashu roṱhe. Hafhu muvhilisi e muthihi, kuvhilisele kwa tshithihi ndi kuvhilisele kwa zwoṱhe. Zwi ḓi fana na muṱombi wa halwa, naho a tshi ṱomba nga maḓuvha o fhambanaho, kuṱombele ndi kuthihi. Musi hu tshi vhila kufhufhumele kwa mapulo ku a fana. Zwenezwo, u fhufhuma ha nthihi mvuvhelo kha ri vhone e mafhufhumele a dzashu roṱhe.

Vho Gwangwa: Zwe vha amba ndi fhungo ḽi sa fhirwi na nga ḽiṅwe. Mbilu yanga i vho dzikuwa.

Vho Thanyani: Nṋe yanga yo no vha kule kule, i vhukati na u zwimana na Itani.

Vho Maraga: (Vha tshi ṱanganedza zwihali). Iwe swiswi ḽa ṋamusi, shanduka mulanga u fhiraho na mulanga wa swiswi ḽa vhasadzi vhashu na vhahulisei vhavho. Zwo bvaho milomoni yashu kha zwi muṋwe zwi khubwe nga enewe swiswi. Hafhu na dzina tsha kale na kale ho ḓi pfi swiswi. (Vha a imisa zwihali zwavho). Inwi zwihali zwashu, bvumelani kha lune na simelwa. Haḓani oṱhe maakhatho a re nḓilani ya

© University of Venda

vhoinwi. Tsimu yanga i ḓa i tsha nga yanga. No ṱuṱulwa vhuhali na shanduka vhahali vhusiku na ṋamusi. Sa kha bvani, tshinwi kha tshi vhe tshaṋu ngomu ha ṅwana wa muthu. Ni ri musi ni tshi bva, malofha a ni tevhele sa vhahali vha yaho nndwani. U gubuwa hao a shanduke mvula khulu ya tshirulu. Ine u na, Mukuvhazwivhi wa ḓala, wa kumba zwoṱhe zwi re nḓilani yawo. Zwiswa zwa dzhena, mbilu dzashu dakaloni dza ḓala muḓaloni.

Vho Thanyani: Vha ḓo vhona vhone. Muhulisei u ḓo bvula vhuhulisei sa dzhasi, a fhufha luanakha lungafha.

Mafhungo a re afho nṱha a tou zwi sumbedza uri Vho Maraga, Vho Thanyani na Vho Gwangwa vho dzikuwa vhukuma. Vho Maraga vha ita na u zwi bula nga mulomo wavho uri musadzi wavho ha tsha vha wavho, o no vha wa Vho Itani. Vha khou gwalaba havha vhathu. Vha ri zwihali zwavho a zwi vha thuse u shulula malofha a elele, vhahulisei vhoṱhe vha fe uri vhathu vha kone u takala sa afha vho neta nga u shengedzwa.

Naho Vho Itani vha tshi khou ṱuṱulelwa ngwengo nga Vho Maraga, a vha pfi, ri wana vha tshi isa phanḓa na u funana na Vho Selina. Mapfeṋe o tsitsa vhana vha ofisini ya Vho Itani. Havha vhathu vhavhili vha kha a lufuno lwavho vha sa zwi limuwi na luthihi uri Vho Maraga vha khou vha ṱuṱulela gwengo na mbaḓo. Vhone vha humbula uri Vho Maraga vha khou ḓi vhimbila na ḽa Mamvuka. Vho Itani vha vhonala vha sa tsha ḓivha uri vha fareni vha litsheni. Vho ṱangana ṱhoho nga lufuno. Mufhindulano u tevhelaho u a zwi tikedza hezwi musi Vho Itani vha tshi khou amba na Vho Selina vha tshi ri:

Vho Itani: Zwino ni ri ndi nga ita hani Selina naa? Ndo wela haṋu nda wela haṋu tshoṱhe. Mbilu yanga i ngafhi arali i si khanani yaṋu? I litsheni u divhitha i divhithe, malofha ayo a elele na tsinga dza muvhili waṋu.

Vho Selina: Nṋe na yanga i khou tshina tshina henengeo kha vhone. Tshi re hone vha songo dzula vha tshi tendelela zwauri mbilu i vhuse ṱhoho. Kha vha ḓo mmbudza zwauri ro no babudzwa lungana sa ndiane? A zwi shonisi zwenezwiḽa zwithu?

Vho Itani: Na inwi ni dina u vha na ṱhoho nazwo hezwi zwithu. Lufuno a lu pfani nazwo hezwi na luthihi. Ya nga vha ofisi hafhu i yanga. Na mushumo wo vhuya ndi wanga. A si mafhungo a uri ri ḓo waniwa mushumoni ra thathiwa. Ndi mafhungo a uri onoyo a re na khombo ya u ri wana u na khombo ya u ḽa mushumo. Zwi khou pfala?

© University of Venda

Vho Selina: Zwi khou pfala? Fhedzi…

Vho Itani: Maraga inwi ni songo tsha vhuya na ḓi dina ngae. Riṋe ro tou shanduka yone ngweṋa ya tivhani ḽitswu ḽitswu. Na u funa hawe Maraga, a nga si fanywe o edza.Tshawe hu ḓo vha honohu u vhimbila hawe sa tshivhimbili na ḽoṱhe ḽa Mamvuka na Mutititi. Ndi ngafhi henefhaḽa.

Vho Selina: Hone a si fhano vho lini.

Vho Itani: Hii, ndi fhano henefhaḽa? A ri tambi riṋe. Muthu arali ra mu ta, ri mbo mu dzwigimedza henengei mangonzhongonzhoni, a shanduka-ha ntsa ya Hamatsa kana tholo i no ḓo vhimbila na ḓaka ḽoṱhe. Kha a imaho nḓilani yashu a hu na zwiṅwe nga nnḓa ha wonoyu mushonga. Khekhe khezwi ni tshi nga a ni khou ḽa?

Vho Selina: Ndi khou ḽa.

Vho Itani: Kha ri ḽe ri nwe dakaloni ngauri ḽa matshelo a ḽi ḓihwi. Aa! ni a ḓivha ndi khou ḓi hangwa. Heiḽa goloi yaṋu ri fanela u i rengisa nda ni rengela ntswa.

Vho Selina: Ngoho. Hafhu ndi nga takala luṅwe.

Vho Itani: Maraga ha nga ḓo ni tswenya nga u ṱolou ni vhudzisa uri no i renga renga hani?

Vho Selina: Vho Maraga ndi mini na nṋe? Ndi a vhuya nde ndo dzula nda lora vho? A thi vhoni tshithu hafhaḽa. Maṱo anga a nga vhona mini arali hu si u vhona vhone fhedzi.

Nyambedzano iyi i re afho nṱha i tou zwi khwaṱhisedza zwa uri avha vhavhili a vha humbuli tshithu nga ha Vho Maraga. Vho Itani vha a ḓihudza, a vha ṱoḓi u eletshedzwa naho Vho Selina vha tshi vha vhudza uri zwa u ita mafhungo a lufuno ofisini zwi a shonisa. Vhone vha ri a zwi shonisi. Vho Itani vha a ṱonga vha tshi ṱongisa vhuhulisei havho. Vha ri muthu ane a vha wana vha tshi khou ita a lufuno u vha a na khombo ya u pandelwa mushumoni. Zwauri Vho Maraga vha khou vhimbila na ḽa Mamvuka zwi a vha takadza vha fhedza nga u zwi bula uri ane a ima nḓilani yavho na lugwada lwavho vha a mu sudzulusa vha sala vha tshi takala. Hezwi hu tshi khou ḽiwa khekhe na u nwiwa, Vho Itani vha fhedza vha tshi khou vhonyelelwa, vhe vha khou ṱoda u rengela Vho Selina iṅwe goloi ntswa. Hezwi Vho Milubi ndi zwone zwine vha khou gwalabela zwone. Zwa vharangaphanḓa vhane vha mbindimedza

© University of Venda

tshelede ya muvhuso vha tshi rengela vhafarelwa vho vhavho dzigoloi ngeno tshitshavha tshi tshi khou lala na nḓala.

Musi Vho Itani na Vho Selina vha ofisini vha kha avho a lufuno, hu swika Vho Maswoba vho ḓa u vha tsivhudza nga ha gwengo ḽine vha khou ṱuṱulelwa nga Vho Maraga. Vho Itani sa muthu ane a ḓivha vhuaḓa hawe a vha ṱoḓi u thetshelesa zwine zwa ambiwa nga Vho Maswoba. Vha vha vhudzisa uri vha khou ṱoḓa mini ngauri hafha ofisini ya Vho Itani a ho ngo vha tea. Hezwi Vho Maswoba vha tshi ri vha na mafhungo navho, vha a hana vhe ndi vhanzhi vhane vha swika vha tshi ri vha na mafhungo navho vha tshi khou zwifha vha tshi khou ṱoḓa mushumo. Naho Vho Maswoba vho lingedza u vhudza Vho Itani uri a vha ṱoḓi mushumo, Vho Itani vha a vhonyelelwa nga Vho Selina vhe kha Vho Maswoba, vha songo ṱapanyedza ofisi yavho nga matope vha fhedza nga u hanzhamedza vothi ḽavho vha isa phanḓa na a lufuno na Vho Selina. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi khou amba na Vho Maswoba vha tshi ri:

Vho Itani: Ndi nnyi naa? (Vho Maswoba vha a vula vha ima muṋangoni).

Vho Maswoba: Ndaa!

Vho Itani: Hu pfi mini ? Vha khou ṱoḓa mini tshine vha ṱoḓa? Vha vhuya vha vhona afha fhethu ho tea ayo malakanṱana avho?

Vho Maswoba: Ndo vha ndi tshi khou humbela u vhonana navho kufhinga kuṱukuṱu.

Vho Itani: Arali u mushumo, mushumo a hu na.

Vho Maswoba: Aiwaa, ndo vha ndi sa ṱoḓi mushumo. Hu tou vha na a no dina ane nda ṱoḓa u vha peḓulela.

Vho Itani: Vha a zwifha. Ndi vhanzhi vha no ḓi ita sa vhone. U pfa muthu a tshi ri u ṱoḓa u mmbona lwa tshiphirini a tshi amba u humbela mushumo kana u humbelela muḓuhulu wawe. Vha a zwifha, tenda u vha thanyela ndo no vha thanyela. Kha vha bvele kule hangei.

Vho Maswoba: Kha vha ntendele ha ndi ḓe ndi vha hevhedze vhe henefho. (Vha a lila u dzhena).

Vho Selina: Kha vha ḓo vhona uri madenzhe na matope a uyu muthu a khou ita mini.

© University of Venda

Vho Itani: Heei! Ndi ḓo huṋa nga ṱhi…Kha vha dzou vhona uri vho ita mini nga madenzhe na matope avho. Vha vhona u nga vha khou dzhena mphadeni wa mashuvhuru hii. Vha itwa na nga maṅa hayo a no nga mathaila a gandakanda.

Vho Maswoba: Ai, hafhu ndi…

Vho Itani: Kule hangei. Oi! Litshani ndi tou vha hanzhamedza maningo haya nga vothi. (Vothi hanzhaa!).

Musi Vho Maswoba vho no ṱuwa, Vho Itani na Vho Selina vha a isa phanḓa na a lufuno. Hafha zwino lufuno lwavho lwo no tou fhirutshela. Vho Itani ri pfa vha tshi vhudzisa Vho Selina uri vha kha ḓi vha funa u fana na mathomoni naa. Hezwi Vho Selina vha tshi ri vha a vha funa u fhirisa na mathomoni, Vho Itani vha mbo endelela u vha mama vha vha khoḓa na nga lunako lwavho, vha tshi vho tou nga muthu o dzheniwa nga tshipengo. Vho Itani vha fhedza vha tshi vho amba mafhungo vha sa imi, sa murendi vhe lufuno lwavho na Vho Selina lwo khwaṱha. A hu na muthu a no ḓo vha fhambanyisa nahone lufuno lwavho kha Vho Selina lu fana na mvula ya mubvumbi ine ya na i sa tshi. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Itani vha tshi amba na Vho Selina vha tshi ri:

Vho Itani: Ni kha ḓi mpfuna u fana na mathomoni inwi?

Vho Selina: Ndi vha funa u fhirisa na mathomoni. Mathomoni o vhuya o no phupha sa muṱangi wa vavhi. Lwanga lu vho tou nzhangama sa mulilo muhulu vhuriha nga matsheloni. Mbale ndi ro sa dzi vhona mbiluni yavho. (Vha a mamana. Vha dovha. Zwenezwo muthu e pinzwa, a dovha hafhu e pinzwa. Vhamamani avha a vho ngo vha na ndoloṅwo na uyu muthu). Vhone vha kha ḓi mpfuna u fana na mathomoni vha tshi mpfuna? Ndi amba ngau yanga mbilu kha vhone yo no shanduka phula i sa shatuluwi na u shatulwa hani nga munna wa tshinaḓa.

Vho Itani: (Vha tshi khou vhanḓa vhanḓa Vho Selina).

Sa ntsa i tshi ṱulutshelwa manzhele a Mutshunduḓi,

nṋe na yanga mbilu i ralo

Musi i tshi ṱutshelwa inwi mufunwa wanga.

Nṋe lwanga kha inwi lwo nzhwanzhwamedza

Sa luzwa lwa khongoni

u gambuwa a si halwo na luthihi.

© University of Venda

Pfundo ḽalwo na muthihi a hu na

A no fanywa o ḽi pfuṋulula.

Lwanga kha inwi

Lwo atha lwa kholwa nga u ṱhakha sa makole.

Lwanga kha inwi ndi mvula ya mubvumbi i no na i sa tshi.

Mbilu yanga i zwanḓani zwaṋu.

I gagamiseni sa khomba ya ḽintsantsongolwe,

i no gagamisa ndilo ya tshivhonelo,

i tshi gagamisela mashuvhuru.

Sa tshivhonelo zwanḓani zwa khomba,

nṋe yanga mbilu i zwanḓani zwaṋu.

(Vha tshi isa phanḓa na u vha moṋa moṋa).

Ni itwa na nga lunako lwaṋu holwu.

Lunako lwaṋu ndi mulilo.

U ne na ḓabaḓaba wa voṱa.

Ndi ḓenzhe ḽine na bofu.

Nḓila ḽa vhonetshela

Lunako lwaṋu ndi ṅanga.

Ine na mpengo o balaho

Tsemo dzawe a dubisa

Mpengo u daha, ha vha u fhola hawe.

Ndi ḓo ni vhambedza na mini?

Na ṋaledzi dza mulalamungu

Dzi no ṅaidza oṱhe maṱo a dzi vhona

Ndi ḓo ni vhambedza na lunako lwa dzuvha, vhuriha nga matsheloni

Kana luṱavula nga mathabama.

Lwaṋu lu ni ṱanganya na ḓuvha

Na shanduka ḓuvha

© University of Venda

Ḽine manzalinzali aḽo a wela zwothe

Zwi re nḓilani yaḽo.

Lwaṋu lu ni ṱanganya na ṅwedzi

Na shanduka ṅwedzi

Une tshedza tshawo tsha vhonetshela.

Mbilu dzo dzumbamaho swiswini

Dza tamba tamba tshedzani.

Lwaṋu ndi pfumo ḽi rungaho

Muhali na goswi

Vha teta vhoṱhe mbilu dzo oma vhuṱunguni

Hu hone vho shanduka vhalidzi

Vha shayaho mufhumudzi

Nga nnḓa ha lwaṋu lufuno

Lu re phamba ya ḽone zholombe.

Lunako lwaṋu a si lwa ṋama na malofha

Ndi lu pulisaho lu tshi bva kha ri sa ḽi ḓi.

Zwanḓani zwenezwi zwa mbilu yaṋu, wanga muya u ḓo ralo sa lutshetshe zwanḓani zwa mme.

Nda kona ha u shanduka one mazhana maṱahani o vheaho

Ngeno kha dzaṋu meme, ndi tshi ḓo shanduka ṋotshi ṱhangoni ya bako fulu. Mutoli vhukuma!

Vho Selina: Ngoho ndo tenda. Lufuno lwavho lu fhisa sa mulilo wa mudugududgu. Ngoho nṋe ndi ḓo vha funa nga hu sa fheli vhone, nda fhedza nga u fhelela munzhangamoni navho vhone.(Vha a vha mama).

Vho Itani: Vhutete nga vhuḓifhe nga muroho wa tshikekea.

Vho Selina: Henefha?

Vho Itani: No thoma. Ndi ri kanana ro swika, mukhaha na notshi ndi zwashu.

Vho Selina: Sa kudambo ku fetemaho kha zwi feteme ha zwi gume nga mulambo wa Vhembe. Atsina nangoho lufuno lwa koḓelwa lu ḓi nga muroho wa phuri wo

© University of Venda

koḓelwa. Ngazwo lwanga lu tshi ṅaṅa lwa ṅaṅesa. Zwiguru na zwivhanda zwa ri u ṱangana ngalwo, nga tshe murahu zwa huma.

Kuitele kwa Vho Itani kwo bva nḓilani, henefha hune muhulisei woṱhe ane a ṱwela u imba a tshi khoḓa musadzi wa Vho Maraga, vha fhedza nga u tou zwi bula nga mulomo wavho vha ri vha tea u takala ngauri vha kanana.

Musi havha vhavhili vhe katini vha tshi khou ita a lufuno ṱholi ya Vho Maraga i a ḓa ya ṱolela fhedzi avha vhavhili vha sa zwi vhone, vha endela u ita a lufuno henefha ofisini ya Vho Itani. U bva afho muthu uyu u a gidima a yo vhudza Vho Maraga, Vho Gwangwa na Vho Thanyani. Musi Vho Maraga, Vho Gwangwa na Vho Thanyani vha tshi swika vha wana tshidudu tsha Vho Maraga tshi tshi khou vhiliswa ofisini ya Vho Itani. Mufhindulano u tevhelaho u a zwi khwaṱhisedza hezwi musi avha vhararu vho ṱodzimela ofisini ya Vho Itani vha tshi khou amba vha tshi ri:

Vho Thanyani: (Vha tshi khou sumbedzela na nga zwanḓa). Vho Maraga! Kha vha ṱavhanyedze. Vha tou ima nga hafha vha ṱodzimele. Vha khou zwi vhona?

Vho Maraga: Ndi nakudze wanga a no khou…! Hei! Vho Thanyani…

Vho Gwangwa: Hii! mini? Haa!

Vho Thanyani: Vhone vha vho ita zwifhio?

Vho Gwangwa: Nga vhanna! Ngoho a thi athu u vhona tshidudu tshi tshi vhila sa hezwi. Muvhilisi watsho na ene u a penga, u tou khokhela dzoṱhe khuni.

Vho Maraga: Vho Thanyani---! Heei---.

Vho Gwangwa: Ndi tshidudu tshavho Vho Maraga.

Vho Thanyani: Na riṋe ndi tshashu.

Vho Gwangwa: Eea?

Vho Maraga: Vho Thanyani! Kha vha mphe gwengo ḽanga.

Vho Thanyani: A vha thomi vha---.

Vho Maraga: Vha nga mpha gwengo ḽanga. Khaṱha! Ndo ḽi khaṱhamedza.

© University of Venda

Zwoṱhe hezwi zwi tshi khou itea nge ngomu Vho Itani na Vho Selina vha vhukatini vha khou ita vhuṱudzi vho ṱalelwa sa ḓirama i no khou tambwa thelevishinini. Vha endela u amba na u vhudzana uri vha a funana. Hezwi ri zwi pfa musi Vho Itani na Vho Selina vha tshi khou ita vhuṱudzi vho takala vha tshi amba vha tshi ri:

Vho Selina: Ndi a vha funa nṋe vhone. Ndi ri ndi a vha funa nandi!

Vho Itani: Hai nandi kundwani nazwino ni na mushonga nga vhukati. Selina! Na zwino na u nndyisa no nndyisa. Selina! Selina!

Vho Selina: Ngoho nṋe ndi a vha funa vhone.

Vho Itani: Selina.

Vho Selina: Ndi ri ndi a vha funa nṋe nandi. Ndi a vha---. Ndi ḓo nzhangama navho munzhangamoni. Vho Itani! Vho Itani!

Vho Itani: Ngoho?

Vho Selina: Ngoho, khetshi! Ndi ri ndi a vha funa wee. Ndi ri ndi a vha---.

Vho Maraga vha mbo dzhena vho fara gwengo, Vho Itani vha tshi kha ḓi vha nṱha ha musadzi wavho vha ḽi vhea gwengo nṱha ha Vho Itani, Vho Itani vha thamuwa nṱha ha Vho Selina vha ṱavha gosi. Izwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho Vho Maraga vha tshi dzhena ofisini ya Vho Itani mbilu yavho yo swifhala nge vha vhona zwi no khou itiwa musadzi wavho nga Vho Itani vha tshi ri:

Vho Maraga: Phamu! Khilikhithi! Ndo phamula nṋe Maraga. Dzhia! Ndo ḽi vhea nṋe gwengo. Dzhia!

Vho Itani: Yowe! (Vha a thamuwa).

Vho Gwangwa: Kha vha tou mu---, gwengo kha ḽi ṱangule thavha vhukoma hoṱhe vhu re hayo. Ndi ri kha vha tou mu shuma mishumo.

Vho Selina: Yuwii, khotsi a --- kha vha mpfarele nandi khotsi a ---, ndi ṋamusi fhedzi. (Mulomo boo!). Yuwii, mulomo wanga nandi.

Vho Maraga: Vho Thanyani, Vho Gwangwa, vha tshe vho mangala vhuṱhuru ha avha vhathu. Thuthani ni pwashe, mutshinyalo u pembele luvhanḓeni. Sa tshitamba kha ndebvu dza mukalaha, tshanḓa kha tshi ri u haya,

© University of Venda

magumo a tshitamba tsi vhonwe. Zwi ri u ralo, tshiseo tshi dzhene kha vha dzheni kana tsha siele vhuṱungu nḓila.

Vho Itani vha tshi vhona uri mafhungo o vhifha tshoṱhe vha a lingedza u humbela pfarelo kha Vho Maraga, vhe vha songo vha vhulaha, vha ḓo vha ṋea tshiṅwe na tshiṅwe tshine vha ṱoḓa. Vha vha fhulufhedza uri vha ḓo vha fha tshelede yavho yoṱhe nahone na Mamvuka a vha tsha ḓo vha isa hone vha ḓo vha vhuisa vha shuma ofisini. U humbela havho pfarelo a hu ngo thusa tshithu, ho tou ṋaṋisa mulilo u duga, Vho Maraga vho mbo ḓi remekanya Vho Itani nga gwengo ḽavho vha wa vha shanavhiḓa sa ṋowa, vha vuwa vha tshi vha a shavha, vha vha rema kha shaḓa nga gwengo vha wela nnḓa. Vho Selina na vhone vha ri vha tshi ṱoḓa u shavha vha wana vhathu vho ḓala nnḓa vha humbula uri a vho ngo ambara vha tshi vha humele nga tsha murahu, Vho Maraga vha vha rwa nga vili vha wa vha tshi lingedza u vuwa, Vho Maraga vha vha raha vha putulula na luḽa lulabi lwe vha vha vho puta. Musi Vho Itani na Vho Selina vha tshi khou rwekanyiwa na u remekanyiwa nga gwengo vhathu vha vha vha tshi khou takala na u sea. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho musi Vho Itani vha tshi khou rwekanyiwa na u remekanyiwa nga gwengo vha tshi amba na Vho Maraga vha tshi ri:

Vho Itani: Vho Maraga, vha songo vhuya vha mbulaha. Ndi do vha fha tshiṅwe na tshiṅwe tshine vha ta. Tshelede yanga yoṱhe, na Mamvuka vha ḓo vhuisiwa vha ḓa vha shuma fhano dziofisini.

Vho Maraga: Vhoinwi ni tshee no mangala naa? Ndi ri kha zwi fane na vhana vha Maḓabani, vha no mona mona vhukatini ha murotho wa vhuriha nga u ṱoḓa havho tsha u vhasa. U kundwa havho ha vha u wa nga zwifhaṱuwo, miṱodzi ya ela. Nahone u vhila ha tshidudu tsha muthihi ndi u vhila ha tshashu roṱhe. Kani no hangwa?

Vho Thanyani: Na luthihi.

Vho Maraga: Dzwigimedzani ni dzwigimedze zwi re zwaṋu zwihali. U ralo, malofha a hundefhala a hundefhale sa makole matswu a mvula ya tshauka, ane u rithea hao; ha vha u na yone ya mutshinyalo. (Khethu! Shibu! Khethu, magu! Shibu! Vho Itani vha a wa. Vha a shanavhiḓa sa ṋowa. Vha a vutsheledza vha tshi ri vha a nzwuṱuwa gwengo ḽa vha ḽo wa kha shaḓa, vha ya vha wela nnḓa. Musadzi a tshi a nzwutuwe u wana vhathu vho ḓala vho vhuthana nnḓa. A tshi phalakasha a wana o tou ṯhuru!)

© University of Venda

Vho Selina: Mmawee! (U a huma nga tshi murahu, zwenezwi a tshi tou ri u a huma u ṱangana na vili ḽa Vho Maraga vha tshi khou bva naḽo. U mu nengula a mbo ḓi vuwa fhasi. A tshi ri u a vuwa vha mu raha luḽa lulabi lwawe lwe a vha o puta, a putulula lwa fhefheḓa muyani).

Vhathu: (Vha a fa nga zwi seo).

(Malofha ndi vhudwedwe tshifhaṱuwoni tsha Vho Selina. U kambaila fhaḽa ndi u doba luḽa lulabi hafhu. U lu doba vha vha vha a shavha, gwengo ḽa vha ḽo no vha ḓivhisa kha shaḓa).

Vho Selina: Mmawee! (Vha ḽi vhea hafhu). Yuwii! (Vho Selina vha mbo ṱhukhu ! khusu! Ha mbo ḓi tou ṱuwa musevhe).

Musi Vho Selina vho no shavha ri wana Vho Maraga vha tshi remekanya Vho Itani nga gwengo lavho. Vho Itani vha a vutsheledza vha shavha fhedzi Vho Thanyani na Vho Gwangwa vha a goga luvhilo Vho Thanyani vha doba tombo vha rwa ngaḽo Vho Itani vha mbo ḓi wa. Hezwi vho wa, avha vhathu vha tou ṋaṋa u dzheniwa nga mbiti. Vho Maraga vha a dovha vha vha remekanya kha mutsinga, Vho Thanyani vha gagamisa tombo ḽihulwane vha ḓa nalo vha zhaka ṱhoho ya Vho Itani vhuluvhi ha ṱhasukana vha mbo ḓi fa vhathu vha thoma u shavha. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho Vho Maraga vha tshi khou amba vha tshi ri:

Vho Maraga: Ni a zwifha. Ndi ḓo ni wana. (Vha vhuyela ha Vho Itani. Vho Itani vha tshi vhona gwengo ḽo angalala vha takutshedza. Ḽa vha ḽo no vha wela kha ṱhoho. Khedu! Kha nḓevhe Nyeṱu! vha a nzwutuwa. Vho Itani vha a pandamedzwa. Vho Thanyani na Vho Gwangwa vha ḓa vha tshi khou gidima musi vho no phetha mutshinyalo we vha pfi vha u ite. Vha tshi vhona Vho Itani vha tshi khou shavha vha tou goga lwoṱhe luvhilo. Vha tshi swika tsini Vho Thanyani vha doba tombo, vhe thetshela u zwi pfe. Vho Itani vhe fhasi hwiri!).

Vho Maraga: Gwengo ḽanga, u si livhale muano we ra ita. (Vhe kha mutsinga, kha mutsinga).

Vho Itani: Xaa---.

Vho Maraga: (Kha mutsinga). Ipfi ḽanga ḽi gwengoni ḽeneḽi ḽanga.

Vho Itani: Hwaa---.

Vho Thanyani: (Vha gagamisa tombo fulu vha da naḽo vho livha Vho Itani).

© University of Venda

Mukalaha: Hai nandi khotsimunene ri songo vhuya na---. (Vha gidima vha tshi ya kha Vho Thanyani).

VhoThanyani: (Vha litshedza tombo ḽa swika ḽe kha ṱhoho ya Vho Itani zheke! maluvhi a thasukana).

Mukalaha: Ai! Nga vhanna, o vhulaha. (Vha a shavha vha tshi humela murahu, luzhasi lu tshi khou fhefheḓa muyani).

Vhathu: (Vha tshi vhona zwenezwi vhe wasaa! Katini ha mikosi).

Mafhungo a tevhelaho a ri sumbedza uri lufu lwa Vho Itani lwo vha ngudo ya mbofholowo kha vhathu ngauri u fa havho vhathu vha sumbedza u hu takalela vhukuma. Musi Vho Itani vho fa, ri pfa vhathu nga thungo vha tshi khou takalela vha tshi ri Vho Maraga na lugwada lwavho vho vha lamulela. Vho Maraga vho endela u vha remekanya, vha vha remekanya hafhu vha fhedza nga u vha remekanya vha vha tshatshanyedza. Vho Maraga vha fhedza vha tshi vho nga muthu o dzheniwaho vhe na vhahulisei vhoṱhe vha fanela u remekanywa vha vhulayiwe sa khonani yavho Vho Itani a hu tei u sala na muthihi. Musi Vho Itani vha tshi khou remekanywa ri pfa vhathu nga thungo vho takala vha tshi ri Vho Maraga na lugwada lwavho vho vha lamulela. Lufu lwa Vho Itani lu sia lushaka lwo takala ngauri vhathu vho vha vho no neta nga zwiito zwavho. Hezwi ri zwi pfa kha mufhindulano u tevhelaho musi vhathu vha tshi khou amba vha tshi ri:

Vhaṅwe nga thungo: Vhathu vha khou sokou shavha. Avha ndi vhone vha no ḓo ri lugisela zwinzhi.

Vho Maraga: Gwengo ḽanga, koḓedza u khonṱhedze mushumo wau.(Vha a vha remekanya nga gwengo). Ahaa, ndi tou ḽi khavhelela sa khavhelo.(Vhathu vha ṋaṋa u shavha).

Vho Maraga: (Vha tshi vho nga muthu o dzheniwaho). Ahaa! Ro phetha tshipiḓa tsha u thoma. Vho Thanyani! Ho sala tshipiḓa tsha vhuvhili. Kha ri vha wele. Vhahulisei vhoṱhe. Hu songo vhuya ha sala na wa mbeu. Ndi ri kha ri shuruwe ri shurutshele vhahulisei na zwihulisei zwoṱhe. Vha khou mpfa zwavhuḓi Vho Thanyani!

Vho Thanyani: Na nṋe ndi ri u biḓana kha i biḓane, ṅwana wa muthu a femeledzeke sa mbongola dzo panwaho tshipanoni.

© University of Venda

Vhaṅwe nga thungo: A u pfi. Hafhu ro ḓi [illegible] re havha ndi vhone vha no ḓo ri lapulela. Ṋamusi phalaphala i si ya musanda yo lila. Maṱari o fhufhurea ṅwedzi wa Ṱhangule u sa athu u dzhena. Ḓuvha vhukovhela ṋamusi ḽi kovhela tshifhaṱuwo tsho bilufhala. Vhuriha ṋamusi ho khebuwa.

Vho Thanyani: Kha ri ḓilaṱele khavho, ngole dzo ombwaho dzi ombololwe.

Vho Gwangwa: Vhahulisei hu pfi vho ri u vhona zwi no khou bvelela, vha laṱa madzhasi, vha bva nga dza mapfeṋe. A hu tshee na na muhulisei na muthihi hafha dziofisini. Vho shavha vhoṱhe.

Vho Maraga: Na vhaḽa vha zwitumbu zwingafha na madumbu mangafha?

Vho Gwangwa: Vhoṱhe.

Vho Maraga: Ṋamusi vhuṱungu ha mbilu yanga vhu ḓo hasekana sa vhuṱungu vhu hasekanaho vhu tshi bva mulomoni wa ṋowa ya phakhuphakhu. Vho Thanyani vhone vha songo pfa zwa heḽo ḽiphwea Gwangwa. Kha ri vha wele. Sa kha masimbe a ngengeḓaho, maḓi kha phoshomedzwe. Hu vhe ndi u dzima hao. Sa zwimvingimvingi vhudalani hazwo, zwoṱhe fhasi kha zwi mbindimedzwe. Zwi ri zwi tshi wela fhasi, zwi ye, zwi ye, zwi swike zwi ri zheke! Maṱari a wasekane. Hu si siwe nani, na muthihi zwawe. A no lavhi kana e nzwila.

Nga murahu musi Vho Itani vho no lovha Vho Maraga na lugwada lwavho ri wana vha tshi livha dziofisini dza vhahulisei vhoṱhe. Vhahulisei vha tshi pfa uri mafhungo o vhifha vhaṅwe vha shavha nga dza mapfeṋe. Vho Maraga vha pfa vhuṱungu he vha pfiswa vha sa tsha kona u vhu konḓelela, vha ri vhoṱhe vhahulisei naho vhe vha madakaloni a vha vhulawe. Vho Maraga vha ri vhoṱhe havha vhane vha shuma muvhusoni a vha vhulawe, hu songo sala na muthihi zwawe uri lushaka lu vhofholowe. Musi vha tshi fhedza u mba haya mafhungo Vho Maraga vha mbo ḓi vhona tshiṅwe tshihulisei. Izwi ri zwi pfa musi vha tshi ri:

Vho Maraga: Tshiṅwe khetshiḽa. Vho Thanyani! Nga vha thanyise tshanḓa; maalaḓadzha u lile, mme a ri u tshenuwa; lutshetshe lu ṅale ḓamu. Ndi ri ṋamusi lufu lu vhimbila sa tshivhimbili, lwa zwima sa muzwimi lwa fhedza nga u kutela vhoṱhe vha re vhalwo. Malofha one a ḓo tzenenedzea sa mutzenene u no vusa mutshopitshopi na mutsholinzho u no nga sa wa mvula. U ralo ha vha u kaṱudza lutsinga lwa thambulo. (Vha a bva nga u

© University of Venda

gidima vho [illegible] kha tshihulisei ngeno ḽi tshi khou fhefheḓa muyani, khombole i tshi khou fhanziwa).

Vho Thanyani: Sa khula i tshi paḓukanywa nga zwanḓa zwa ḽiswolobo, na vhenevha ṋamusi nga vha ralo musi vha tshi paḓukanywa nga zwanḓa zwa lufu.

Mukegulu 1: Yuwii! Ṋowa yanga i ṱhukhuwa hani iwe vhathu. Henefha hune vhathu vha sikinywa vho sikinywa sa ṱhanzwa kana pfure nga vhakegulu vha tshi lila wone muvhamba. Haa!

Mukalaha 1: Ṋamusi thavha dzi khou piḓimuwa roṱhe ro lavhelesa. Roṱhe ro katea ri vho nga vhaloiwa vho katwa nga vhaloi. Miri mihulu i tupuwa na midzi yayo ngeno ngala dzayo dzo fhelelwa nga vhugala hadzo. Nyofho dzone dzi vho nga dza vha shavhaho zwipuku, vhuhali ha vhahali hone ho no shanduka vhubwerepwere. Sa gumbe ḽi no tumulwa yaḽo ṱhodzi yo livhaho maṱalalani, na mbilu ṋamusi i ralo i tshi tumulwa sa mbilu ya muomva tshivenḓa, i no tumulwa muomva u ṱanza u sa athu u ṱanza wa fhedza.

Mafhungo a re afho nṱha a ri sumbedza uri u fa ha Vho Itani na vhahulisei ndi hone he ha vha hu tshi ḓo ḓisa mulalo vhathuni. Hezwi Vho Maraga vha tou zwi bula nga mulomo wavho vhe u remekanya havha vhathu vhoṱhe ndi zwone zwine zwa ḓo kaṱudza lutsinga lwa thambulo kha lushaka. U bva afho vha mbo endela u remekanya vhahulisei zwe zwa sia vhathu vho tshuwa vhoṱhe. Vho Maraga na lugwada lwavho vha remekanya vhahulisei vha wa vhaṅwe vho puta mavu vhaṅwe vho rondolosa maṱo sa kuambele kwavho vha tshi a hu tei u sala na muthihi. Hetshi tshiṱuhu tshe vha ita, tshi sia shango ḽoṱhe lo mangala zwihulu ngauri vho vhulaha vha vhulaha na vhaṅwe vhahulisei. Izwi ri zwi pfa musi mafheleledzoni a ḓirama iyi mukegulu vho dzhenwa nga nyofho vha tshi vhona vhathu avha vho remekanywaho vha tshi ri:

Mukegulu 2: Yuwii! Tshiṱuhu tsho raliho a tshi athu u vhonwa kha ḽa muno, hune vhana vha muthu vha haḓwa sa mahavha a tshi haḓwa nga kholomo.Vha mbo wa vha tshi puta mavu ngeno vhaṅwe vho rondolosa maṱo. Yowee, i na u fhalala mitumbu, i si heyi. Zwihulu mitumbu ya vha sa sumbwi na nga minwe ya muthu zwawe. Kheyi, miṅwe ngeiḽaa, yo rukuluwa ye rukununu rukununu sa magwaḓi tsimuni ya muṱavha. Haa! Nga Vho Ramathaga. (Vha mbo wa vhe tsumbu).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mafhungo a re afho nṱha a ri sumbedza uri lufu lwa Vho Itani na lugwada lwavho lwo vha lufu lu shonisaho nga maanḓa. Vho Itani vha fa vha bunyu vha tshi khou ita mafhungo a vhupomwe na musadzi wa Vho Maraga. Henefha hune ra wana vhathu vha vhahulisei fhedzi, vha tshi fa vha tshi remekanywa nga mulandu wa vhupombwe, tshiḓivhano na tshanḓanguvhoni. Vhathu vha fa vho rondolosa maṱo. Lufu lwa havha vhathu lu a shonisa nahone vha fa lufu lune lwa mangadza vhathu, hezwi na mukegulu vha a zwi amba uri havha vhathu vho vhulawa lwa tshiṱuhu tshine a tshi a athu u vhonwa kha ḽa muno. Lufu lwa vhathu avha lwo vha ngudo kha tshitshavha ya uri vhurangaphanḓa vhu tea u shoniwa, kha vhu shumisiwe nga nḓila ine ya elana na vhurangaphanḓa hu si vhumenemene ha Vho Itani na lugwada lwavho he ha fhedza hu tshi vha fheṱa. Vhathu vhane vha khou tsikeledzwa vha na pfanelo ya u gwalaba u nga na khuhu zwayo i tshi gwalaba musi goni ḽi tshi ṱoḓa u dzhia khukhwana dzayo. Onwueme (1996:31-32) zwa u gwalaba u a zwi ṱuṱuwedza musi a tshi ri:

> Even a hen shouts her protest and chases after the hawk that comes circling to steal her young… sharpens her beak on the whet stone and sends alarm to the hendom, alerting all community to protest assaults from the outsider who feeds on their soul… the hen has this power, how much more you… where is your voice gone…where is your poise gone speak! The world awaits your words!

Hezwi zwi amba uri na khuhu i a gwalaba ya pandamedza goni ḽine ḽa ṱoḓa u tswa khukhwana dzayo. Khuhu i a dovha ya ḓivhadza dziṅwe kha vhupo honoho uri dzi gwalabele goni ḽine ḽa khou tshila nga ṋama dzadzo. Arali khuhu dzi nao maanḓa vhathu ndi zwi ngafhani. Maipfi aṋu a gai, ḓi ambeleni. Shango ḽo ni imela .

Ngugi (1982:128) na ene u vhona zwo tea uri avho vhane vha khou shengedzwa vha gwalabe u shandula nyimele i si yavhuḓi ngauri zwi a ṱanzwa vhathu. Izwi u zwi amba musi a tshi ri:

> Violence in order to change an intolerable, unjust social order is not savagery. It purifies man.

4.2. MVALATSWINGA

Afha kha ḓirama iyi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ Vho Milubi vho kona u bvisela khagala vhugwalabi ngauri ri wana Vho Itani vhane vha vha mutambi dendele musi ḓirama i tshi

© University of Venda

thoma vha tshi gwalaba vha tshi gwalabo mauholo wavho une wa vha muṱukuṱuku, ngeno madendele ngei muvhusoni vha tshi khou kukuṱa nga masaga. Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi thoma ri mbo ḓi vhona mudzi wa vhugwalabi. Musi vhe ngei Yunivesithi ya Madevhula mudzi wa vhugwalabi ri ḓi u vhona musi matshudeni vha tshi khou gwalabela nyimele dzi si dzavhuḓi dza Yunivesithi. Musi ḓirama iyi i tshi ya phanḓa ri wana vhenevha Vho Itani vhe vha vha tshi ḓi ita muthu muthu musi vho vhuya ngei Yunivesithi ya Madevhula vho ṅewa ḽiposwo ḽihulu ngei muvhusoni ḽine ḽa thola na u pandela vha tshi vho shumisa maimo avho u thutha muḓi wa Vho Maraga, Vho Thanyani na Vho Gwangwa. Vho Itani afha mushumoni ri wana vha tshi shumisa tshiḓivhano, tshanḓanguvhoni, vhuaḓa na u tambudza vhafumakadzi lwa vhudzekani uri vha vha thole. Vhanna vhane vhasadzi vhavho ndi vhafarekano vha Vho Itani sa Vho Maraga ri wana vha tshi ṱangana na thaidzo ya u sudzuluswa vha ya vha yo shumela mangonzhongonzhoni uri madendele vha sale vha tshi takala na vhasadzi vhavho. Hezwi zwiito zwa Vho Itani na vhahulisei mafhedziseloni a ḓirama ri wana zwi tshi ita uri musi Vho Maraga vho no neta nga u vhimbila na ḽa Mamvuka vha dzhie mulayo vha u vhee zwanḓani zwavho, vha ye vha tshatshanyedze Vho Itani na vhahulisei vhoṱhe nga gwengo lushaka lwa sala lwo takala.

Vhugwalabi kha ḓirama iyi ro vhu vhona, vhu khagala sa afha ro tou zwi sumbedzwa ḓirama i kha ḓi thoma mutambi dendele Vho Itani vha tshi khou gungula nahone muṅwali u dovha a shumisa vhenevha Vho Itani u tsikeledza vhaṅwe zwine zwa sia zwi tshi ḓisa vhugwalabi musi ḓirama iyi i tshi fhela. Hafha ri vhona vhugwalabi ho bvelela ngauri vhuṱungu hoṱhe he vhathu vha pfisiwa nga Vho Itani na vhahulisei vha vhu lifhedza nga nḓila ya u tou gwalaba vha remekanya Vho Itani na vhahulisei vhoṱhe. Ngauralo vho kona Vho Milubi u bveledza mudzi wa vhugwalabi kha ḓirama yavho ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5. PHENDELO, MAWANWA NA THEMENDELO

5.1. Phendelo

Tsenguluso iyi yo ḓisendeka kha u sengulusa vhugwalabi ḓiramani dza Vho Milubi dza ‘‘Madombini A Ngoho’’ na ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’. Ṱhoḓisiso iyi yo vhumbwa nga ndima dza rathi dzine dza vha dzi tevhelaho:

Kha ndima ya u thoma, hu angaredzwa zwi tevhelaho:

Mvulatswinga ine ya vhetshela khagala ḽikumedzwa ḽa ṱhoḓisiso, thaidzo ya ṱhoḓisiso, ndivho ya ṱhoḓisiso, tshikoupu, ndeme ya ṱhoḓisiso, ngona yo katelaho ngona ya phuraimari, ngona ya sekhondari, ngona ya tsenguluso, ngona ya sosioḽodzhikhaḽa, ṱhalutshedzo dza mathemo na mvalatswinga.

Ndima ya vhuvhili yo angaredza zwi tevhelaho:

Mvulatswinga, u dalelwa ha maṅwalwa a elanaho na ḽikumedzwa, u fana na uri vhugwalabi ndi mini, ḓirama ya vhugwalabi ndi mini, tshaka dza vhugwalabi na uri ḓirama ndi mini. Hezwi zwoṱhe zwo itwa hu tshi shumiswa nḓivho na vhuṱali zwi bvaho kha vhaḓivhi vha maṅwalwa.

Ndima ya vhuraru ho itwa tsenguluso nga vhuronwane. Afha ndi he musengulusi a thoma nga u ṅwala mvulatswinga, a dovha hafhu a sengulusa bugu ya ḓirama ya vhugwalabi ya Vho Milubi ya ‘‘Madombini A Ngoho’’ khathihi na u sumbedza zwivhangi zwa vhugwalabi vhukati ha vhatambi. Ho dovha hafhu ha sumbedzwa uri thyiori dza makisizimu na feminizimu dzi lwa hani na zwine zwa khou bvelela ḓiramani iyi.

Kha ndima ya vhuṇa musengulusi o dovha a ita iṅwe tsenguluso kha bugu ya ḓirama ya Vho Milubi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ a tshi khou ḓi lavhelesa onoyu mudzi wa vhugwalabi.

Ndima ya vhuṱanu yo ḓo katela phendelo, mawanwa na themendelo ya zwine zwi nga itiwa u shandukisa nyimele i re hone.

Ndima ya vhurathi yo ḓo katela mvalatswinga ya tsenguluso yoṱhe. Yone ndi manweledzo a mushumo woṱhe nga vhuḓalo. Ha kona-ha u tevhela bugu dzo shumisiwaho u bveledza tsenguluso.

© University of Venda

5.2. Mawanwa

Zwo wanala uri ḓirama ine ya vha na vhugwalabi nga ngomu ndi ḓirama ya ndeme ngauri khayo ri a kona u sumbedzwa zwoṱhe zwine zwa khou bvelela shangoni siani ḽa zwa polotiki, ikonomi, nzulele ya vhathu na mavhusele. Hezwi ri zwi vhona kha ḓirama ya ''Madombini A Ngoho'' hune vharangaphanḓa ngei muvhusoni vha shumisa maimo avho u tsikeledza vhathu siani ḽa zwa polotiki, ikonomi na mavhusele. Muṅwali kha ḓirama ya vhugwalabi ndi hone hune a nga kona u fhirisa mulaedza wawe zwavhuḓi. Muṅwali a nga ṅwala ḓirama yawe ya vhugwalabi a tshi khou ṱoḓa u tsivhudza vhathu kha zwine vha sa zwi vhone zwine zwa khou bvelela shangoni, sa tshiḓivhano, tshanḓanguvhoni, vhupombwe, tshiṱalula na u tambudza vhafumakadzi lwa vhudzekani.

Zwo dovha zwa wanala hafhu uri ḓirama ya vhugwalabi ndi ya ndeme kha u vhofholola lushaka. Musi vhathu vha na thaidzo dzine dza vhangwa nga vhaṅwe ngavho, thaidzo idzi vha nga dzi fhelisa nga u dzhia mulayo vha u vhea zwanḓani zwavho, vha takutshedza vha yo gwalaba. Zwo dovha zwa wanala hafhu uri sa izwi hu na mushumo muṱukuṱuku wo itiwaho nga ḓirama dzi na vhugwalabi nga ngomu, thandela iyi i ḓo thusa lushaka u kona u tandulula thaidzo kha vhutshilo havho ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe.

Zwo wanala uri shango ḽine ra khou tshila khaḽo ḽo ḓala vharangaphanḓa vhane vha sa kone u shumisa vhurangaphanḓa, vhane vha shumisa vhurangaphanḓa na afho hu songo tea u shumiswa hone. Tsumbo; Vho Itani na lugwada lwavho kha bugu ya ḓirama ya ''Ndi Muṱodzi Muni'' vha fhedza vha tshi tshatshanyedzwa nga Vho Maraga nga u sa kona u shumisa vhurangaphanḓa havho vha fhedza vha tshi vhu shumisa u kandekanyela vhaṅwe vhathu pfanelo dzavho.

Zwo dovha zwa wanala hafhu uri muthu a nga vhulaiswa nga khonani yawe ya tsini tsini kana mushumisani nae. Hezwi Vho Milubi vha zwi sumbedza nga Vho Fhedzi vhane vha vhulaiswa nga khonani yavho ya tsinitsini kana mushumisani navho vhane vha vha Vho Khavhe.

Zwiṅwe zwe zwa wanala ndi zwauri muthu a nga vhulaiswa nga tshithu tshine tsha vha tsha u tou ambelelwa a fhedza a tshi fa sa zwe Vho Fhedzi vha itiwa zwone nga Vho Khavhe vhane vha vha zwifhela mapholisani vha tshi ri vha khou zwala pfiriri shangoni, zwi mazwifhi fhedzi.

Nga murahu musi ho no itwa ṱhoḓisiso iyi zwo wanala uri ṱhoḓisiso iyi i ḓo thusa u fhelisa u tsikeledzwa ha vhathu siani ḽa zwa polotiki ngauri muthu o bebwa o vhofholowa, nga u ralo u

© University of Venda

na ndugelo ya u tshila o vhofholowa a tshi amba zwine a funa zwone ngauri kha bugu ya ḓirama ya ‘‘Madombini A Ngoho’’ ri wana Vho Fhedzi vha sa tendelwi u amba ngoho vho vhofholowa. Ṱhoḓisiso iyi i ḓo dovha ya thusa lushaka uri musi lu na thaidzo lu farane lu lwe na thaidzo u swika lu tshi fhenya sa zwe vhathu vha ita zwone musi Vho Fhedzi vho no lovha, vhathu vha takutshedza vha gwalabela Vho Khavhe u swika vha tshi vha vhulaha, vha kona u pfa vho vhofholowa.

Zwo dovha zwa wanala hafhu uri nga murahu ha musi ho no itiwa ṱhoḓisiso iyi, i ḓo thusa u fhelisa tshiḓivhano, vhupombwe, tshiṱalula, tshanḓanguvhoni na vhuaḓa ho ḓalaho mishumoni hune vhathu vha tholwa vha si na ndalukano dza mushumo wonoyo tshipikwa tshihulwane hu uri vha na mashaka afha mushumoni. Hezwi zwi tea u fhela nga murahu ha ṱhoḓisiso iyi. Muthu u tea u tholiwa nge a vha a na ndalukano dza mushumo wonoyo.

Zwo wanala uri nga murahu ha ṱhoḓisiso iyi lushaka lu ḓo kona u thanyela vhathu vha re na maimo u itela uri vha sa tsikeledze vhaṅwe siani ḽa zwa pololiki. Zwo dovha zwa wanala uri ṱhoḓisiso iyi i ḓo khwinisa uri lushaka lu kone u pfesesa uri ndi mini tshine tsha ṱuṱuwedza vhathu musi vho dzula shangoni uri vha fhedze vha tshi ḓi dzhenisa kha mafhungo a u gwalaba, na uri vhugwalabi vhu vha hone hu na zwiṅwe zwo khakheaho. Nga murahu ha ṱhoḓisiso iyi zwo wanala uri u sa fushea ha lushaka nga zwine zwa khou bvelela shangoni ndi tshivhangi tshihulwane tsha vhugwalabi.

Zwo dovha zwa wanala hafhu uri vhathu vho gudaho, musi vha tshi vha vharangaphanḓa, vha swika hune vha xelelwa nga vhuthu, vha vha vhathu vho faho mvalo. Hezwi muṅwali Vho Milubi vha zwi sumbedza nga mutambi dendele Vho Itani na lugwada lwavho vhane vha ri vha vhathu vho gudaho vha dovha vha vha vharangaphanḓa, vhane vha fhedza vho no xedza vhuthu havho vha tshi vho sokou eḓela tshihulwane dziofisini na mufumakadzi muṅwe na muṅwe ane vha mu thola.

5.3.Themendelo

Zwine zwa nga itiwa u shandukisa nyimele i re hone ndi zwa uri vhafumakadzi kha vha tholiwevho kha vhurangaphanḓa ha pololiki, mamagani, zwikoloni na mitamboni. Hezwi zwi ḓo fhelisa u tambudzwa ha vhafumakadzi kha sia ḽa zwa vhudzekani mishumoni ngauri u tsikeledzwa ha vhafumakadzi vhuhulwane kha sia ḽa zwa vhudzekani vhu bva mishumoni musi vha tshi ṱoḓa mishumo, zwa dovha zwa sa bveledze shango phanḓa ngauri u tsikeledzwa ha vhafumakadzi hu humisela shango murahu. Zwi ḓo dovha zwa fhelisa u dzhiwa ha

© University of Venda

vhafumakadzi sa madzadza a vhahulisei mishumoni ane vha ṱolou a sukekanya, matshelo vha rathela kha ḽino vho vha sukekanya.

Muvhuso kha u lwele vhathu vhane vha khou tsikeledzwa. U songo puta zwanḓa wa sokou sedza, sa zwine zwa bvelela kha bugu ya ḓirama ya ‘‘Ndi Muṱoḓzi Muni’’ hune Vho Itani na lugwada lwavho vha tambudza vhathu lwa tshiṱuhu fhedzi muvhuso wo sokou tshete. Vhathu vhane vha khou tsikeledzwa na vhone kha vha ḓilwele u itela u shandukisa nyimele i re hone.

Muthu kha tholiwe mushumoni nge a vha a na ndalukano dza mushumo wonoyo hu si uri nnyi u ḓivhiwa nga nnyi. Tshiḓivhano, vhupombwe, vhuaḓa, tshiṱalula na tshanḓanguvhoni kha zwi fhele mishumoni hu shumiswe ndalukano dzine muthu a vha nadzo.

Muvhuso kha u holele vhathu tshelede ine ya ḓo ita uri vhathu vha sa lale na nḓala sa izwi vhupombwe vhunzhi ḓiramani ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ ho vha hu tshi khou vhangwa nga thambulo na u sa fura ha lushaka. Vhafumakadzi vha eḓelwa navho tshihulwane nga vhahulisei zwi tshi vhangwa nga thambulo ine vha vha khayo naho vha tshi zwi vhona uri vha khou thuthelwa miḓi. Vha a konḓelela nga u ṱoḓa tshelede. U fhelisa zwoṯhe izwi vhathu a vha holelwe tshelede ine ya vha fusha.

Mabulayano kha fhele. Naho muthu a murangaphanḓa ha ngo tea u vha na maanḓa a u dzhia vhutshilo ha muṅwe muthu. Vhathu a vha tendelwe u amba vho vhofholowa vha tshi amba zwine vha funa kha masia oṯhe a vhutshilo.Vhathu vho funzeaho vha songo vhonela fhasi vhathu vha songo funzea vha swika hune vha vha kandekanyela pfanelo dzavho.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDIMA YA VHURATHI

6. MVALATSWINGA

Tsenguluso ya mushumo uyu yo ḓisendeka kha bugu mbili dza ḓirama dza vhugwalabi dza Vho Milubi dza ''Madombini A Ngoho'' na ''Ndi Muṱodzi Muni''. Bugu idzi mbili dza ḓirama dzo vhonala dzi dzone dzine dzi nga fusha ṱhoḓea ya u vha ḓirama dza vhugwalabi.

Kha bugu ya ḓirama ya Vho Milubi ya ''Madombini A Ngoho'', musi ndi tshi ita tsenguluso, Vho Milubi vho kona u ṅwala bugu yavho sa ḓirama ya vhugwalabi kana vho kona u bvisela khagala mudzi wa vhugwalabi sa afha ḓirama i tshi thoma ri tshi ṱanganywa na mutambi dendele ane a vha Vho Fhedzi vhane vha vha mufunzi ane a lwela uri vhathu vha bve kha dzhogo ya vhupuli na u tsikeledzwa. Vho Fhedzi vha na vhatovholi vhavho vhane vha vha Vho Khavhe, Vho Ḓithu na Vho Dada. Havha vhathu vha dzula vha tshi khou kuḓana ngauri Vho Khavhe na lugwada lwavho vha ri Vho Fhedzi kha vha bve kha zwa Mudzimu vha tevhele vhumenemene havho ngeno Vho Fhedzi vha sa zwi tendi hezwi.

Vho Fhedzi ndi mugwalabi muhulwane ane a gwalabela ngoho ngauri musi bugu iyi ya ḓirama i tshi thoma Vho Fhedzi vha wana luṅwalo lwa u vha vhidza mapholisani. Vha tshi swika mapholisani vha vhudzwa nga Vho Ḓithu uri a vha ḓi bvise kha mafhungo a Mudzimu a u lwela u tsikeledzwa ha vhathu nahone vha khou zwala pfiriri shangoni ḽa Mudzimu zwine zwa vha zwa u tou ambelelwa. Vho Fhedzi hezwi a vha zwi tendi na luthihi vha hana vho dziba kha ngoho ya Mudzimu .

Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi ya phanḓa ri wana khuḓano ya avha vhathu i tshi ya phanḓa. Mafhungo a Vho Fhedzi a fhiriselwa phanḓa kha vhahulwane vhane vha vha Vho Ḓithu na Vho Muhali. Hafha ri wana mafhungo a tshi khou thoma u konḓela Vho Fhedzi, Vho Khavhe vho ḓa na khutheiphirikhodo kwe vha theipha Vho Fhedzi vha tshi khou amba fhungo ḽa Mudzimu zwine zwi sa ṱoḓiwe nga Vho Khavhe na lugwada lwavho. Naho mafhungo a tshi khou vha konḓela, Vho Fhedzi vha hana vha tshi khou gwalabela ngoho. Vha hanedza mafhungo oṱhe ane a vha a u tou ambelelwa vha ri a vha a ḓivhi vhone vha ḓivha NGOHO fhedzi.

Muvhangisano uyu u fhedza nga u tambudzisa Vho Fhedzi. Vha fhedza nga u kudzwa dzhele naho vha songo ita tshithu ha pfi vha khou xedza vhathu nga pfunzo yavho ine ya ḓisa pfiriri shangoni vhathu vho ḓi dzulela. Musi vhe dzhele Vho Fhedzi vha pfi kha vha saine

© University of Venda

bammbiri ḽe ḽa vha ḽi songo ṅwalwa tshithu hu nḓila ya u ṱoḓa u vha bvisa kha ngoho ya Mudzimu. Vho Fhedzi vha hana vho dziba kha ngoho vha hana u saina kubammbiri kwa Vho Ḓithu na Vho Dada vhe ndi khwiṋe vha engedzwe mageḓane milenzheni na zwanḓani. Zwoṯhe izwi ndi tsumbo ya uri Vho Milubi vho kona u bveledza vhugwalabi kha bugu yavho ngauri naho Vho Fhedzi vha tshi pfiswa vhuṱungu vha hana vho dziba kha ngoho. Hohu ndi hone vhugwalabi ha vhukuma.

Musi bugu iyi i tshi ya mafhedziseloni ri wana mugwalabi uyu a tshi rwiwa lwa vhuṱungu uri vha bve kha zwa u shumela Mudzimu. Naho Vho Khavhe vha tshi rwekanya Vho Fhedzi vha tshi vhonyelelwa vha fhedza nga u vhalavhala vha tshi Vho Fhedzi vho ita muṅwe mutshinyalo we wa tshinyadza vhukuma nahone zwithu zwa hone zwo dzumbiwa nga Vho Fhedzi. Vho Fhedzi a vha tendi u fhuriwa vha hana vha tshi khou gwalaba vho omelela kha ngoho. U hana havho u ḓibvisa kha zwa Mudzimu hu ita uri vha rwiwe lwa tshiṱuhu u swika vha tshi lovha hu tshi pfi a vha bvise ngoho he vha i dzumba hone. Vho Fhedzi vha lovha vha tshi khou gwalaba, naho vha vhuṱunguni vha hana vho dziba kha ngoho u swika vha tshi fa.

Musi Vho Fhedzi vho no lovha ri wana u kona u bveledza ḓirama ya vhugwalabi ha Vho Milubi hu tshi bvela phanḓa ngauri vhatevheli vha Vho Fhedzi ri wana vha tshi gwalabela Vho Khavhe nga ḓuvha ḽa mbulungo ya Vho Fhedzi. Vhane vha swika mbulungoni ya Vho Fhedzi vho ambara magogolosi u i tela uri vhathu vha songo vha vhona. Hezwi vhathu vha tshi vhona uri ndi Vho Khavhe vha mbo vha rwekanya, naho vha tshi humbela pfarelo na u fulufhedza vhathu gwama na kholomo vha vha rwa vha fhedza nga u vha ambadza mathaila vha vha nwisa phiṱirolo, vha vha zonya na mabammbiri mulomoni iṅwe vha vha shela vha mbo ḓi vha laitha vha gegeḓa sa danda. Musi vha tshi khou swa ri wana vhathu vha tshi khou pembela vha tshi pembelela lufu lwavho. Vha fhedza nga u rwa gwilisha vha tshi livha miḓini ya vha shumisani na Vho Khavhe, vha swika vha vha fhisela miḓi na ndaka dzavho na u vha vhulaha. Kha ḓirama yavho ya ‘Madombini A Ngoho’ muṅwali vha khou gwalabela u tambudzwa ha vhathu vhane vha imela ngoho siani ḽa zwa polotiki sa Vho Fhedzi vhane vha vha mufunzi ane a imela ngoho. Zwoṯhe hezwi zwiwo ri wana vho kona u zwi bveledza zwa fusha uri ḓirama yavho ipfi ndi ḓirama ya vhugwalabi.

Musi ri tshi sedza kha iyi iṅwe ḓirama ya Vho Milubi ya ‘‘Ndi Muṱodzi Muni’’ na hone ri khou wana uri muṅwali o kona u ṅwala bugu yawe sa ḓirama ya vhugwalabi ngauri zwiwo zwine zwa khou bvelela, zwi bvelela nga nḓila ya u gwalaba, sa afha ḓirama iyi i tshi thoma ri tshi kona u zwi pfa mutambi dendele ane a vha Vho Itani a tshi khou gwalabela miholo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

miṱuku. Miholo iyi ndi ine vhadededzi vha hola ngeno madendele ngei muvhusoni tshelede vha tshi tou kukuṱa nga masaga, vhadedezi vha sala vha tshi khou dobedza nḓuhu.

Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi ya phanḓa ri wana Vho Itani vha tshi ya Yunivesithi ya Madevhula u yo gudela digiri ya B.A. Vhe henengei ri wana matshudeni vha tshi khou gwalaba vha fhedza vha tshi gwalabela Vho Itani musi vho wanwa vha tshi laṱela mushumo wa Ngudo ya zwakale kubogisini, vha vha rwa. Hezwi zwi mbo vusa vhuswina vhukati ha Vho Itani na vhaṅwe matshudeni. Nga ḓuvha ḽa u ambadziwa muṅene Vho Itani vha a waḽudzwa nga vhaṅwe matshudeni vhe ndi tshifheṱi, gufha, tsikidzi, thuṅwa vha fhedza vha tshi wa.

Musi ri tshi vhala ri tshi ya phanḓa, vhenevha Vho Itani vhe vha vha vha tshi ḓi ita muthu muthu, ri wana vho no vhuya ngei Yunivesithi ya Madevhula vho no ṋewa ḽiposwo ḽihulwane ḽine ḽa thola na u pandela fhedzi vha si na ndalukano dza ḽiposwo iḽi. Vho ḽi ṋewa nge vha vha vho mala Vho Arina vhane malume avho vha vha muhulisei kha zwa khabinethe ngei muvhusoni. Vho Itani vha shumisa vhurangaphanḓa havho u tsikeledza vhathu siani ḽa ikonomi hune vha kukuṱa tshelede nga masaga vha tshi rengela na vhafarekano dzigoloi na u vha fhaṱela dzinnḓu ngeno tshitshavha tshi tshi khou tambula. Vho Itani ri wana vha tshi thola vhathu vha vhafumakadzi vha si na ndalukano dza mushumo wonoyo vho thoma vha fhira kha zwa vhudzekani navho. Vha dovha vha shumisa tshanḓanguvhoni, tshiḓivhano na khethululo. Vhanna vha vhafarekano vha Vho Itani ri wana vho fara tsha u konḓa vha tshi sudzuluswa vha yo shumela maḓakanani uri madendele ane a nga Vho Itani na lugwada lwavho vha sale vha maṱhakheni na vhasadzi vhavho. Vhugwalabi kha bugu ya Vho Milubi ri a dovha ra vhu vhona musi vha tshi khou gwalabela u shandulwa ha dzimpfu ano maḓuvha hune dza vho vha minyanya. Hezwi vha ri zwi tea u fheliswa. Ndi u gwalaba zwenezwi.

Musi bugu iyi ya ḓirama i tshi ya magumoni ri wana musi Vho Maraga vhane vha vha munna wa Vho Selina, vho no neta nga u vhimbila na ḽa Mamvuka, vha tshi gwalaba, vha dzhia mulayo vha u vhea zwanḓani zwavho. Vha ṱuṱula gwengo ḽavho vha ya vha yo remekanya Vho Itani ofisini yavho vho vha wana vha tshi khou ita mafhungo a lufuno na Vho Selina. Vha fhedza nga u vha tshatshanyedza u swika vha tshi fa. Hezwi vho no fa vhathu vha takalela lufu lwavho. U bva afho Vho Maraga na lugwada lwavho vha dzhena dziofisini dza vhahulisei vhoṱhe vha vha remekanya vhoṱhe zwe zwa sia vhathu vho mangala. Vho Itani vha fa lufu lu no shonisa vha bunyu. Kha ḓirama iyi Vho Itani vha imela u tsikeledzwa ha vhathu siani ḽa ikonomi hu sa sedzwi uri ndi munna kana ndi musadzi. Zwenezwi zwi lwiwa nazwo nga vhatevheli vha makisizimu vhane vha ri kha zwi fhele. Vho

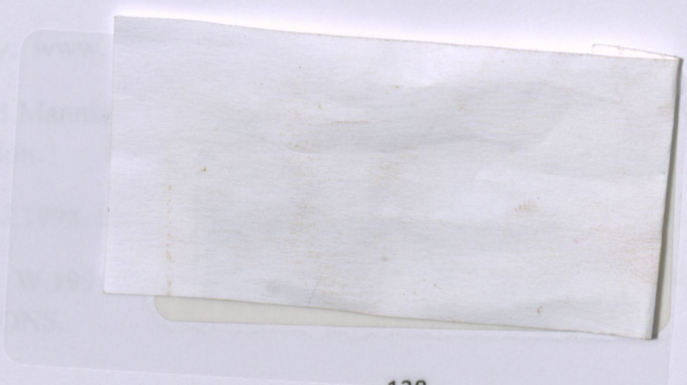
© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Milubi ndi muṅwali makone ngauri vha ḓidzhenisa kha thambulo na vhushai ha vhathu vha tshi shumisa maṅwalwa. Hezwi thyiori ya makisizimu i a ima nazwo. Ngauralo vho kona u bveledza vhugwalabi ḓiramani yavho ya 'Ndi Muṱodzi Muni'.

Vho Milubi kha ḓirama dzavho idzi mbili ri vhona vho kona u bveledza vhugwalabi ngauri vha thoma nga u ri vhudza thambulo ye vhathu vha vha vha tshi khou ṱangana nayo vha sa athu u gwalaba. Musi vhathu vho no neta nga u kandekanyelwa pfanelo dzavho, ri wana vha tshi takutshedza vha yo ḓilwela uri vha ḓibvise kha dzhogo ya vhupuli na u tsikeledzwa. Musi ri tshi vhala bugu dzavho ri khou wana riṋe sa vhavhali hu na zwine ra guda zwone. Vhavhali vho guda uri vhurangaphanḓa vhu tea u ṱhonifhiwa. Vharangaphanḓa vha tea u shumisa vhurangaphanḓa nga nḓila yo teaho, hu si u tsikeledza lushaka u tshi shumisa vhurangaphanḓa sa zwe Vho Itani na lugwada lwavho vha itisa zwone hune vha shumisa maimo avho u dzhiela vhalanda vhasadzi vhavho. Muthu ha ngo tea u kandekanyelwa pfanelo dzawe ngauri musi o no neta u fhedza a tshi vho lifhedza sa Vho Maraga vhane vha konḓelela u dzhielwa musadzi. Fhedzi musi vho no neta ri wana vha tshi tshatshanyedza Vho Itani na vhahulisei vhoṱhe. Vhavhali vho dovha vha guda uri ḓirama ya vhugwalabi ndi ya ndeme sa izwi i yone ine i nga vhofholola vhathu kha thambulo yoṱhe vho dzula shangoni. Vhavhali vho dovha vha guda hafhu uri muthu a nga vhulaiswa nga khonani yawe ya tsini tsini kana nga mushumisani sa zwe Vho Fhedzi vha itwa zwone nga Vho Khavhe, vha tshi vha vhulaisa ngeno vha khonani yavho ya tsini tsini.

Nga u tou angaredza, ḽikhaulambilu ḽa lufu lwa Vho Khavhe kha bugu ya ḓirama ya ''Madombini A Ngoho'' na ḽikhaulambilu ḽa lufu lwa Vho Itani kha bugu ya ḓirama ya ''Ndi Muṱodzi Muni'', zwo vhofholola lushaka. Ngauralo, ḓirama idzi mbili dzo vhonala dzi dzone dzine dza nga ṋea tsumbo yavhuḓi ya ḓirama dza vhugwalabi kha Tshivenḓa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

BUGUTSHUMISWA

Abrams, M.H.1993. A Glossary of Literary Terms. Harcourt Brace College.

Achebe, C.1975.Morning Yet On Creation Day. Anchor Press. New York.

Adams, R 1991. Protest by Pupils. Empowerment, Schooling and the State. Farmer Press. London. New York.

Babbie, E and Mouton, J. 2001. The Practice of Social Research. O xford University Press. South Africa. Cape Town.

Barbano, D. M. 2007. Overview of Contemporary Testing of Milk in the USDA Federal Milk Markets. Cornel University.

Baldick C.1990. Concise Dictionary of Literary Terms. Great Britain. Biddles Ltd.

Berh, W. 1980. HSR Studies in Research Methodology. Human Science Research Council. HSRC Press.

Bentley, E .1966.The Life of Drama.1st edition, Muthun and Co .Ltd London.

Burns, R. B.1994. Introduction to Research Method. Second edition. Melbourne, Longman. Cheshire.

Breakwell, G. M. Research Method in Psychology. Sage Publications.

Brown, L.1998. The New Shorter Oxford English Dictionary On Historical Principles. Volume 2 CLAREDON PRESS. OXFORD.

Brown, A. 1999. Ethics and Values. Volume 6. Marriages-Punishment.Groller Education.

Burgess, R. and Pamela, G.1985. Time For Drama. A hand book for Secondary Teachers. Open University Press. Milton Keynes.

Cameron, D.1992. Feminism and Linguistic Theory . Second edition . MACMILLAN PRESS LTD.

Cambridge International Dictionary of English 1995. CAMBRIDGE. University Press.

Chris Livesey: www. Sociology. Org. UK.

Cohen, L and Mannion, L. 2011. Research Methods in Education. Second edition. CROOM HELM. London.

Cohen Cruz, J.1998. Radical Street Performance. London Routledge.

Cresswell, J. W.1994. Research Design, Qualitative and Quantitative Approaches. SAGE PUBLICATIONS.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Dalton, R. J. 1988. Citizen Politics. Chatham house publishers. Inc.

Denzin, N.K and Lincoln, Y.S (eds) 2005. A Handbook of Qualitative Research. 3rd edition Thousand Oaks, Sage.

Downs, W. M, Wright, L. A and Eric, R. 2007. The Art of Theatre. Then and Now. Thomson: Wadsworth.

Dlomo, H.I E. 1977. Articles in English in Africa.T Couzens and N.Visser (eds) Volume 4.2. Johannesberg.

Ebo, E, E. 2008. Social Criticism in Nigeria Drama: A study of Wole Soyinka's Opera Wonyosi' Applause: vol 1 no 4. Enugu: Academic publishing Co.

Fowler, H. W and Fowler F. G.1973. The Concise Oxford Dictionary of Current English. 7th edition. University Press.Oxford.

Fraenkel, J. R. and Wallen, N. E.1996. Educational Research: An Introduction. Longman, London

Gash, S. 1989. Effective Literature Searching for Students. Brookfield: Gower.

Gelles, R. J. 1995. An Introduction. Fifth edition. University of Rhode Island. ANNE LEVINE.

Goodman, N. 1978. Society Today. Third edition. New York. Random House.

Gray, S. and Schaikwyk, D. 1984. Modern Stage Directions. A collection of short dramatic sripts.Maskew Miller. Longman.

Gray, D. E. 2009. Doing Research in the Real World. Second edition. Sage. Los Angels. London.

Graan, M. V. 2006. From Protest Theatre to the theatre of Comformity. Volume 20 of August 2006, page 278.

Grogan, J. 2007. Dismissal, Discrimination & Unfair Labour Practices. Second edition. JUTA AND COMPANY LTD.

Grogan, J. 2006. Work Place. Law. Tenth edition. JUTA.

Haralambos, M and Hornborn, M. 2004. Sociology Themes and Perspectives. Sixth edition. Robin Heald Collins.

Harvey, L and Morag, M. 1993. Doing Sociology. A Practical Introduction. MacMillan.

Heiman, G. W.1995. Research Method in Psychology. Houghton Muflin Company.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Heaton, J. 2004. Reworking Qualitative Data. SAGE PUBLLICATIONS. London

Hilliard, R. L. 2004. Writing For Television, Radio and New Media. Thompson. Wardsworth. Emerson College.

Holman, C. H. and Harmon, W.1992. A Handbook of Literature. MacMillan Publishing Company.

Horn by, A. S. 1974. The Oxford Advanced Dictionary of Current English. University Press. Oxford.

Johnson, N. 2008. Performing Protest in Jamaica. The mass Media as Stage. International Journal of Media and Cultural Politics: 4; 2.

Kizer, E. J. 1983. Protest Song Lyrics as Rhetoric as Popular Music and Society. UBR. INC.

Kumar, R. 2005. Research Methodology. A Step by Step Guide for Beginners. SAGE PUBLICATIONS. London.

Larry, D. 2012. Student Strike Is Losing Stream. Le. Quebecois Libre.

Leedy, P. D. (1993) Practical Research: Planning and Design. Macmillan New York

Leary, M.1991. Introduction to Behavioral Research Methods.Wadsworth Publishing Company, USA.

Mangoale, P 2004. Reflection of Gender Inequalities and Sterotypes in Northern Sotho Proverbs. Unpublished Doctoral Theisis. University of the North. Pietersburg.

Martin, H. M.1997.Chambers English Thesaurus. CHAMBERS.

Meine, F. J. 1966. The LIBRARY of Universal Knowledge 1st edition.Consolidated Book Industries. INC. Chicago.

Mellisa, HandBryman, A. 2004. Handbook of Data Analysis. SAGE PUBLICATION. LONDON.

Meyer, M. 1982. The Little Browne Guide to Writing Research Papers. Little Brown and Company. U. S. A.

Milubi, N. A. 1987. Madombini A Ngoho. Morester Printers.

Milubi, N. A.1983. Ndi Mụtodzi Muni? Morester Printers.

Morner, K. 1997. Dictionary of Literary Terms. Ralph Rausch. NTC Publishing Group.

Mphahlele, E. 1985. The African Image. McGraw-Hill.

Ngugi, W. 1988. Writers in Politics. Heinemann, London.

Ngugi, W.1987. Decolonising The Mind. London: Heinemann.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ngugi, W. 1982. Devil on the Cross. London: Heinemann.

Ngugi, W. 1982. Homecoming.London: Heinemann.

Onwueme, T. O. 1986. Riot in Heaven. New York: African Legacy Press.

Obadiegwu, C. O. 2003. 'The Search for Ideal Leadership and the Evolution of Rotimi's Dramatic Heroism' Theatre Experience vol 2 no 1. Koly.

Pampallis, J. 1992. They Fought for Freedom. Seretse Khama. Maskew Miller.Longman.

Rannzwa, F. 2010.Tsenguluso ya Ḽikhaulambilu ḽa Ndifhedzo ho sedzwa ḓirama ya 'Zwo Itwa' ya Vho Mahamba M.A na 'Madombini A Ngoho' ya Vho Milubi N.A. Unpublished M.A Dissertation, M.E.R.MATHIVHA DEPARTMENT.Ṭhohoyaṋḓou, University of Venda.

Ramaliba, T. Z, Makhuvha, I. K. 2006. Maṅweṅweloni A Vhutshilo. EULITZ PRODUCTION.

Ramaliba, T. Z, Rankhododo, Maḓadzhe, R, N.1994. Ambadzifhele 1. Mirole Yoṱhe.Thyiori Ya u Sengulusa Maṅwalwa a Tshivenḓa. Lectio Publishers. Copyright.

Rattansi, A and Skellington, R 1992. Racism Antiracism Inequalities, opportunities and Policies. SAGE PUBLICATION. The Open Press University.

Riessman, C. K.1993. Nomative Analysis. Newbury Park: Sage.

Roberts, A. 2009. Introduction in Adam Roberts and Timothy Garton Ash (eds). Civil, Resistance and Power Politics. The experience of non –violent Action from Gandhi to the Present. Oxford University Press.

Sayer, R, Ray, A and Larry, J.1999. Culture & Economy After the Cultural Turn. London. SAGE.

Serge Denisoff, R. 1966. Songs of Persuasion: A Sociological Analysis of Urban PropagandaSongs' *The Journal of American Folklore Volume* No *314*(*October –December* 1996)

Seale, C. 1998. SOCIETY. Researching Society and Culture. SAGE PUBLICATIONS. LONDON. SAGE PUBLICATIONS.

Soyinka, W.1975. Drama and the Revolutionary Ideal. University of Washington Institute for Comparative and Foreign Area Studies,Seatle.

Spooner, I.1991. The Oxford Study. Thesaurus. Oxford University Press. Walton Street Oxford.

Sykes, J. B.1982. The Concise Oxford Dictionary of Current English. seventh edition. Oxford. CLAREDON PRESS.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Uko,I. 2004. Gender and Identity in the Works of Tess Onwueme. London:African World Press.

Welman, K. 2005. Research Methodology. Third edition. Southern Africa. Oxford University Press.

Wastberg, P.1968.The writer in African Morden Africa. African Scandinavian writers Conference Stockholm 1967 .

Wellington, J. 2004. Education Research. London. Continuum.

Woodberry, G. E.1970. The Appreciation of Literature. Baker and Taylor Co. New York.

Woolfry, D, Murphy, J, Godfrey, S, Bosch, D and Christie, S.1996. The Labour Relation Act of 1995. Butterworths.

© University of Venda